יוסף שפירא

מוֹרַי ומחנכַי

זכרונות
רשמים
חוָיות

הוצאת "נתיב"

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2023

©

„נ ת י ב" הוצאת ספרים

תשל"ב — 1972

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2023

דפוס „ארזי", ת"א, אילת השחר 4

יוסף שפירא / מוֹרַי ומחנכַי

לנכדים

מיכל

אורלי

שי

עופר

באהבה רבה

ה ת ו כ ן

עם הספר 9—11

א. נחלת אבות 13—34
הסבא ברל סאווערעצער (13) ; הסבא אבא׳לי (19) ; אבי־מורי (26) ; אמי־מורתי (32).

ב. מלמדי בישיבה 35—55
ראש הישיבה ר׳ וועלוועלע (37) ; ר׳ יאסעלע (43) ; ר׳ טודרוס (44) ; ר׳ מרדכי (50).

ג. הקלויז, לומדיו וספריו 56—67
ר׳ דאדי ישעיה־יאסל׳ס (58) ; שיחות־חסידים (59) ; ספרים מחנכים (62).

ד. מורים פותחי שערים 68—80
שמואל שרייאר־שרירא (68) ; צבי וויסלבסקי (73).

ה. עבודת יום ואור האגדה 81—88
ש. ב. מקסימון (84).

ו. צעדים ראשונים בממלכה השביעית 89—108
בקלחת הפעולה הציבורית (90) ; ליד דוד־הרותחין (91) ; מסורת המערכת (95) ; משה כץ (98) ; אברהם פרומקין (105).

ז. דרופסי קולג׳ ומוריו 109—122
ראשית הרפורמה ביהדות אמריקה (111) ; שנים תרגום ואחד מקור (116) ; פרופ׳ בן־ציון הלפר (119).

ח. עורך תלמיד־חכם 123—133
ר׳ יהושע ראקער (123) ; חסידות ממקור ראשון (128).

עלים מיומן ישן 134—138

הפגנת יחיד 139—141

ציונות בימי מהפכה 142—160
תור הנוער (142) ; בחירת ציר לוועידה הציונית השביעית החפשית (143) ; סניף ״הפועל הצעיר״ (149) ; נוער מגן על כבוד ארץ־ישראל (152) ; פגישה עם תיאורטיקן של ״פועלי־ציון״ (155) ; ״לעקציע דיספוט״ ותקרית בצדה (157).

עם הספר

מכל מלמדי השכלתי

תורת האדם, כלל האדם, שנברא בצלם — אחת היא. צלם דמות האדם מואר באור עליון. אדם שניטל ממנו אור זה כבה עולמו, בצלם יתהלך, צל שקיעה. אור התורה מאיר את צלט האדם. שבעים פנים לתורה ורבו מפרשיה, אך יסודה אחד הוא. חוקת עולם לדורותיכם. ציוויי־אדם נצחיים.

עולם ללא תורה הוא עולם של תוהו ובוהו. תורה שאין בה אמת מסלפת נתיבות־אדם ומעוותת דרכי־עולם. תורה שאדם עושה אותה עטרה להתגדל בה או קרדום לחפור בו, מבלי להבדיל באיזה מקום ננעץ חור הקרדום, אינה תורת־אמת. היא אינה נובעת מן הלב — "כל תורה אינה אלא בלב והלב אינו מלא" (קוהלת רבה, א, יז). עמוקה היא התורה מני ים וכל המרבה להגות בה ולרדת למעמקיה מרגיש ויודע, כי רק טיפות מן הים הגדול הן מנת־חלקו.

תורה היא מורשת־עם — "תורה ציוה לנו משה מורשה קהילת יעקב". היא אינה עוברת בירושה מאב לבנו, כי רק בעמלו הוא ישיג איש את תורתו. כשם שבני־אדם אינם שווים במראה ובמידה, כך אין כוח המשיג שווה לכל. הלומד תורה מצווה לא להחזיק טובה לעצמו, כי הרי לשם כך נוצר. הנאת לימוד התורה שלו היא, אך היא אינה רכושו הפרטי שהוא שומר עליו בתוך־תוכו ואינו מגלה אותו לרבים. הנאת התורה מתקפחת ואולי גם מתמעטת כשאינה יוצאת חוצה, ואין היא מתקפחת, אלא מוסיפה והולכת, כשהיא נמסרת מאיש לאיש ומדור לדור. התורה ניתנה במדבר, שגבולותיו אינם חסומים — "כיון שעושה אדם את עצמו כמדבר שהוא מופקר לכל, תורה ניתנה לו במתנה" (נדרים נה). מתנת־תורה מותנית במסירותה מדור לדור ואם לא תמיד היא מורשת אב לבנו, היא מורשת רב לתלמידו. על כן הקפידו חכמים על כבוד הרב והקדימו אותו לכיבוד אב, וכל שלמד מחברו אפילו אות אחת צריך לנהוג בו כבוד. הרב מתגאה בתלמידו ור' אלעזר בן שמוע משיא עצת־חכם: "יהי כבוד תלמידך

חביב עליך כשלך". נקיטת לשון חביב ולא חובה — משמעותה רבה. מלמד תורה בישראל אינו מקבל שכר לימוד. אין שכר לתורה. שכר תורה — תורה.

גירסא דינקותא. לימוד שאדם לומד בילדותו — קיים ועומד. דומה הוא לימוד זה לדיו כתובה על נייר חדש ומפרש המפרש: שמשיג מהר וזוכר הרבה כנייר חדש שלבן ואינו מטושטש. "תורה עומדת לו לאדם בעת ילדותו ונותנת לו אחרית ותקוה בעת זקנותו" (קידושין פב:). יש והחיים מרחיקים את האדם מתורת נעורים, אך אם בהתרחקות זו אין משום ניתוק מהמקור, הוא חוזר ברבות הימים ומעיין במקור וטועם שוב את הטעם הנפלא של ראשית התגלות הידיעה, הבחנה ראשונה במאור התורה והוא זוכר לטובה את האכסניה שלה ואת אלה שפתחו לפניו את שעריה. זכירה זו אינה התרפקות על העבר ודרכי־הלימוד של אז, אין זה גם ביטוי לרגש נוסטלגיה על מולדת־הנעורים, ממנה נותק האדם בתמורות־החיים, ברצון ומתוך הכרה, אלא זוהי שיבה אל תחום הילדות, אל מקור היניקה, שיבה לשם התחדשות, לשם התרעננות.

הפרקים "מורי ומחנכי" הם נסיון להעלות דמותם של אלה, אשר ליוו אותי בילדותי ובנעורי בעיר מולדתי סקבירה ובשנות־נדודי באמריקה ואשר במרחק הימים הצטללה כל אחת מהן ונגלתה עלי במלוא קומתה המחנכת. בשבילי־החיים, בנדודים מארץ אלי־ארץ, עד שהגעתי לפני ארבעים שנה פחות אחת אל תחנת־החיים המקווה, זו תחנת־הקבע של חיים בארץ־ישראל ובמדינת ישראל; במאמצי ההתערות בארץ, בימים של אחיזה בקרקע המציאות והגשמת חלומות גדולים, נשאתי את לבי אל אותן הדמויות, שהאצילו עלי מאורן ומרוחן, גם כאשר לא תמיד הלכתי בדרכיהן ולא שמרתי על תורתן כרוחן ואף לא זכיתי לשלימות־מידותיהן, אך הם שעמדו לנגד עיני בכל תהפוכות־הזמנים, שבילי־הנדודים, בנתיבות־עולם ובחתירה בשיבה אל המקור היהודי הנאמן. מכולם למדתי הלכות־תורה והליכות־חיים. כל אחד בזמנו ובמקומו, בסוגייתו ובדרך הסברתו.

תורת־אב ומוסר־אם, אמונה תמימה של אבות המשפחה, נחלת־דורות; הישיבה ומלמדיה, שמחת הלימוד בצוותא והעצבות שבניגון; הקלויז, חסידיה וספריה — כל אלה השתלבו יחד גם בסתירות שבהם וגם בייחודם הנפלא להיות תמרורים בדרך־החיים. מורים דגולים, תלמידי־חכמים ובעלי־נפש, שפתחו לפני בימי בחרותי שערי תורה וספר;

עורכים ראשונים, אשר יותר משהדריכו אותי במעשה־עריכה, הורו לי דרכי עצמאות במחשבה ואם כי שונים היו בהשקפת־עולמם ובדרך־חייהם, היו כולם בני דורות שחרות האדם וחרות המחשבה היתה יסוד־חייהם. לכולם אכיר תודה. זכרם ודמותם לא משו ממני כל הימים.

פרקים אלה, שהנם לכאורה רשות היחיד, הם גם רשותם של רבים מבני דורי. משתקף בהם אורח־חיים יהודי מושרש מדורות, שהיה ואיננו עוד. גם הרשמים והחוויות של צעיר יהודי מהגר בארצות־הברית לפני כיובל שנים הם מעבר לתחומו של רשות היחיד.

שלוש הרשימות הניתנות כתוספת לפרקי "מורי ומדריכי", יש בהן משום השלמה להווי החיים המשתקף בפרקי הספר: בשנות מלחמת־העולם הראשונה, הפרעות באוקראינה ופעולה ציונית בימי מהפכה.

בתקופת חיי בארץ הייתי נתון להשפעתם של מורים וחברים, אשר תורתם וחייהם היו לי למעיין מים חיים, מהם שזכיתי לעמוד ואף לפעול במחיצתם. להערכת השקפת־עולמם ויצירתם מוקדש ספרי "אנשי יסוד", שיוצא לאור יחד עם ספרי זה ועם ספרי "באַרחות חינוך ותרבות".

תודה ויקר למורי ורבי, נשיא מדינת ישראל, זלמן שזר, שזכיתי לעצתו הנאמנה ולעידודו בפרסום פרקי „מורי ומחנכי". תודה לכל החברים והידידים שעודדוני להוצאת שלושת הספרים.

הכרת־לבב נאמנה לרעייתי מלכה, העומדת לימיני כל ימי חיינו המשותפים ושחלקה רב בעבודתי זו כבעבודות אחרות.

י. ש.

ראש־חודש ניסן תשל"ב.

א. נחלת אבות

הסבא ברל סאָווערעצער

הסבא אברהם דב שפירא מכונה ברל סאָווערעצער, על שם כפר מגוריו באוקרא נה. בכפר זה גר יהודי אחד ר׳ ישראל לב, שאף הוא נקרא על שם הכפר ישראל׳ס סאָווערעצער. בנו היחיד ושנַיִם מחתניו, לוקחי בנותיו — הדוד משה והסבא ברל — עשו את ביתם בכפר, גידלו בו את בניהם ובנותיהם, ובו חיו את רוב שנות חייהם, עד אשר נפל עליהם פחד הגויים שכניהם ובעצת ״ידידים״ עזבו את ביתם ומסרו להם את רכושם ב״חצי־חינם״ ועוד הודו לאלוהים שיצאו בשלום ממאורת זאבי־אדם טורפי־יהודים, בימי מהפכה ופוגרומים.

הסבא ר׳ ברל היה חסיד ולמדן. חסיד אשר באמונתו ברבי יחיה ושלא עלה על דעתו שבשר־ודם מותר לו ואפשר לו להרהר אחרי מעשי הבורא. ״כל מה דעביד רחמנא לטב עביד״ (כל מה שאלוהים עושה הוא לטובה), ומה אדם כי ישפוט את הטוב והרע של כוחות עליונים? פרנסתו היתה בצמצום. המפרנסת היתה אשתו, שהביאה סחורות מן העיר ומכרה אותן בהקפה לגויים בכפר עד עונת ה״קציר״ והמחיר כלל גם דמי תיווך וגם מעין ״ריבית״ לפי אורך הזמן עד לתשלום. הסבא היה ״עזר כנגדה״. יחד היו נוסעים העירה. היא התהלכה כל היום בין החנויות: סילקה חובות, בחרה סחורות, עמדה על המקח ודאגה לקבל סחורה בהקפה עד עונת ה״קציר״. המחירים ששילמה תמורתן אף הן כללו ״ריבית״. הסבא היה מבלה רוב היום בקלויז, בתפילה, בלימוד דף גמרא, בשיחה ו״לחיים״ עם החסידים, לפנות ערב היה יוצא אל החנויות לאסוף את הסחורה ולהטעינה על העגלה. הסבתא היתה עינה פקוחה שלא יחליפו לה את הסחורה באחרת

ושהחשבון יהיה כפי שנקבע בינה ובין בעל החנות לאחר עמידה על המקח.

הסבא היה שקוע ב"ענייניו" וכל מעייניו היו בעולם שהוא חי בו. את חובתו בעזרה לפרנסת המשפחה מילא כחובת "העולם הזה", שאינו כדאי שיקדישו לו תשומת־לב יתירה. הוא קיים את הכתוב: "אַל תרבה שיחה עם האשה — באשתו אמרו". סיפרו עליו, שפעם נכנס אל חנותו של קרוב, שנדבר עם אשתו להיפגש אתה שם, פנה אל אשה שעמדה בחנות ואמר לה: "האַרכסטו, מען דאַרף שוין פאַרען" (השומעת את, כבר עת לנסיעה). פנתה אליו האשה ואמרה: — מה היהודי רוצה ממני? — רק אז פקח את עיניו והביט על האשה והתנצל: — טעיתי, חשבתי שזאת ה"האַרכסטר" שלי (יהודי חסיד לא היה קורא את אשתו בשמה, כי אם "האַרכסטו"), אף היא מתעטפת במטפחת־ראש כעין זו שלך.

הנסיעה אל הרבי מבויאן, מגזע ר' ישראל מריז'ין, כל שנה היתה בבחינת "חוק ולא יעבור". לרוב היו מבריחים את הגבול והיה גם שנעצרו על־ידי משטרת הגבול, אך בהשתדלות חסידים אנשי־מעשה שוחררו והגיעו אל הרבי בעוד מועד — לחג מתן תורה, או לימים נוראים. כאשר מתה עליו אשתו הראשונה, היא הסבתא בילה, והשאירה שלושה יתומים והצעיר שביניהם בן שש, מכר הסבא את הפרה שברפת, שהיתה נותנת חלב לילדים, ונסע אל הרבי לימים נוראים, לשהות במחיצתו ולשמוע בעצתו.

את ימיו, לרבות לילות החורף, הקדיש הסבא ללימוד גמרא. דרך לימודו היה בשקט. יותר "אמירה" מאשר למידה, ללא ניגון וללא תנועת־גוף. אך הוא לא המשיך ב"אמירה" כל עוד לא היה מחוּוֶר לו כל דבר קשה והירבה לעיין במפרשים וליישב כל קושיא ופירכה. רגיל היה ללמוד ביחידות, אולי משום שרוב שנותיו גר בכפר ולא היו לו חברים ללימוד, ואולי משום שבטבעו לא היה איש חברה, ואולי גם משום מידת הביישנות שהיתה כנראה נטועה בלבבו, והיא גם שהכבידה על דיבורו ולעיתים אף גרמה לו גמגום כלשהו. בדיבורו בביתו ובלימודו לא היה סימן לגמגום, אלא כשישב עם חסידים בחברותא, או שהיה צריך לשוחח עם אדם זר בעניין שלא היה קרוב לו, ניכר שהוא כבד־פה.

מידת הביישנות לא שלטה בו בענייני לימוד. גם לעת זיקנה כאשר עבר לגור בעיר, לא היה מתבייש לשאול את חברו בסוגיה קשה בגמרא. הכל

היו שווים בעיניו בלימוד: זקן־למדן וצעיר־מתמיד השוחה בים התלמוד. כאשר היה מתעייף מלימודו וטייל בקלויז לשם "חילוץ עצמות" היה מקשיב ללימודו של אחד מלומדי התורה ולא התבייש כלל להעיר כאשר היה נדמה לו, שהלז טועה בפירוש הדברים, והיתה הערתו לא כמי שבא ללמד, אלא כמשתתף בחיפוש הפירוש הנכון או מוצא מהקושיה, כעין "עזרה הדדית" שבלימוד. הוא לא היה מסביר מעמיק, לא סיני ולא עוקר הרים, אלא בקי, משום שעבר על הש"ס עשרות פעמים. לאחר מותו אמר לי חסיד אחד, אשר הכיר אותו מימי נעוריו ועד זיקנה, כי לו האריך ימים (הוא היה בן ס"ז במותו), ודאי היה זוכה לקיים "ודיברת בם", היינו מ"ב פעמים חזרה על הש"ס.

דרכו בתורה ובחסידות היתה ישרה. לא סר ממנה ימין ושמאל. עקביות קיצונית. הוא לא זרק מרה בזולת, אף לא בבניו, אך משעשו את אשר לא ישר בעיניו הביע את התנגדותו והסתייגותו בדרך קיצונית. הוא התנגד לנסיעתו של אבא, בנו בכורו, לאמריקה ולא בא להיפרד ממנו. משנודע לו כי כלתו, היא אמי, אינה חובשת פאה נכרית, לא עבר את סף ביתנו ואף כשחלתה את מחלתה ממנה לא קמה, לא היה נכנס אל הבית, אלא היה סר אל מחותנו, אבי אמא, ואם לא היה בבית היה נוקש על הדלת ושואל: "וואָס מאַכט זי עפּעס?" היינו, מה שלומה? להלווייתה בא וכל ימי ה"שבעה" כמעט שלא יצא מביתנו וגם בימים אלה לא פסק פומיה מגירסיה.

לא הייתי קרוב ביותר אל הסבא ברל, משום שגר בכפר והיינו ממעטים לבקרו, אך גם כשעבר לגור בעיר לא התקרבנו זה אל זה. ודאי הצטער על שלא ראה אותי בין המתפללים בקלויז בשבתות ושהנני מתהלך בגילוי ראש גם ברחוב, אך מעולם לא הטיף לי מוסר. משראני בקלויז מעיין בספר היה ניגש אלי. אם היה זה ספר עיון "הכוזרי" או "מורה נבוכים", שחסידים היו מקפידים על כך שבני־תשחורת לא יעיינו בהם, היו פניו מביעים אי־שביעת־רצון, גם הדפדוף בספר מוסר לא היה לפי רוחו והיה מעיר כמדבר אל עצמו "בעסער אַ בלאַט גמרא", היינו: מוטב ללמוד דף גמרא. משמצא אותי רכון על הגמרא היה מתיישב על ידי, מרכיב את המשקפיים ומלווה אותי בלימודי. בשיחת־חולין לא האריך. כשראה אותי בקלויז בשעת עריכת שלוש־סעודות, מקשיב לדברי תורה חסידית, היה שולח אלי מבט שהיה בו גם משום תמיהה

וגם משום שביעת־רצון. פעם אף אמר לי: טול ידיך ושב אל השולחן. עשיתי כבקשתו. נטלתי ידים, ברכתי "המוציא" וטעמתי כזית. הוא ביקש לכבדני בברכת המזון ונימק את בקשתו בהלצה: "אורח מברך".

ביום הכיפורים שנת תר"פ הייתי חולה במחלת הטיפוס. סיפרו לי, שהסבא ברל בא פעמַים לבקר אותי באותו יום ובפעם השניה ישב על ידי עטוף בטלית שעות אחדות וכאשר מתוך חום גבוה חזרתי בעל־פה על תפילות ופיוטים של יום־כיפורים, נזלו עיניו דמעות, ורק משהגיעה שעת נעילה חזר אל הקלויז.

בהושענא רבה אותה שנה מתה עליו בתו הצעירה, בת עשרים, והוא הובילה לקברות. מבית־הקברות הלך ישר אל הקלויז להקפות. אווירת שמחת־תורה לא שררה בקלויז. היו אלה ימי פורענויות: פוגרומים, מחלות, רעב. מעטים היו המתפללים בקלויז. צעירים פחדו לצאת מן הבית בשעות הערב. התפללו מעריב. על העמוד דלקו שני נרות והיה צלם מרובה על אורם בחשכת הקלויז הגדול. המתפללים הצטופפו על יד ה"עמוד" וארון הקודש. משהתחילו בהקפות לא נשמע קול שירה. בעל התפילה התאמץ להרים קולו בניגון של חג, אך לא היו עוזרים לו. פתאום קם הסבא, ניגש אל הבימה, דפק בשולחן וקרא: — יהודים, מה לכם, היום שמחת־תורה, חייבים לשמוח, להכעיס כל שונאינו וגם להכעיס הכביכול בעצמו. נטל ספר תורה ביד, והוא שמעולם לא היה עם הרקדנים חלקו ולא בין המַרבים בשמחה, יצא בריקוד של שמחת־תורה. עמדו המתפללים סביבו, בקול רועד ובעיני־דמע ליווּ את החסיד הרוקד, שלפני שעות אחדות הביא לקבורה את בתו.

היה זה ריקוד "להכעיס".

הסיפור על ריקודו של סבא בליל שמיני־עצרת סופר לי בשבת בראשית, כאשר חום מחלתי ירד. המסַפר לא דיבר אמנם בגנותו של סבא, אך גם לא בשבחו. היתה מעין הסברה: כאלה מוזרים הם בני הדור הזקן, ומי שהוא הוסיף: לב יהודי כזה מי יבין? ואני בשמעי את הסיפור הרגשתי כי סבא ברל הוא מה שחסידים קוראים "בעל מדרגה", וכי הריקוד בשעת ההקפות בקלויז היתה לו שעת עלייה בבחינת "אם לא למעלה מזה". נתעלה הסבא בעיני והיתה זו שעת התקרבות גדולה. הצטערתי שאין בכוחי לבקרו בימי

ה"שבעה" וציפיתי לביקורו, ואז אמרתי לו: "סבא, כאשר אבריא אבוא אליך ונלמד יחד דף גמרא".

סבא לא חיכה שאבוא אליו. כעבור יומיים־שלושה בא אלי והביא אתו מסכת נדרים. ודאי עמד בלימודו באותה מסכת. למדנו יחד נדרים עם פירוש הר"ן. נדריו של סבא לא היו נדרי, איסוריו לא היו איסורי, אך שוב לא היתה מחיצה בינינו. פעמיים־שלוש בשבוע הייתי מבקר אותו באותם חדשי החורף. הוא נהנה מההתקרבות הזאת. אפשר וראה בי "חוזר בתשובה" ואני הייתי מרוצה לגרום לו שעה של קורת־רוח. נזהרתי שלא לפרש לפניו את פסוקי התנ"ך שבגמרא, שמא חס־ושלום אכשל בפירוש שלא יהיה לרצון לו. ישבתי לפניו כתלמיד בפני רבו, אך גם כנכד בפני סבא, שהיה בעיני "יהודי בעל מדרגה".

לפעמים סעדתי על שולחנו בשבתות. היתה הסעודה דלה. הסבא היה מתבל אותה בתורה חסידית. פעם הסביר לי את החרוזים האחרונים בזמירות לשבת "ברוך אדוני יום יום" על שלוש טעויות שיטעה שרו של אדום כאשר יחפש לו מקלט ביום גאולת ישראל: הוא יברח לבצרה ויחשוב כי היא תקלוט כבצר, וכי דין מלאך הוא כדין אדם להינצר בתוכה וכי הוא המזיד אפשר לו להימלט לעיר המקלט כשוגג. לשרו של אדום לא תהיה תקומה ביום גאולת ישראל. איני יודע אם היה זה פירושו של סבא, או ששמע אותו על שולחן הרבי, אך באותם הימים שחרבו השלופה של שרו של אדום ירדה על ראשו של בית ישראל, היתה נחמה בפירושו של הסבא ושנינו ציפינו לגאולה — כל אחד על־פי דרכו.

ב־י' בשבט מת סבא לאחר שחלה ימים אחדים בטיפוס. בימי מחלתו דיבר אתי על אבי ופעמיים־שלוש חזר ואמר: "תאמר לאבא, כאשר תזכה לראותו, כי אהבתיו. תדע, שאביך הוא למדן, תעמוד לו זכות התורה".

ריקוד ה"להכעיס" של סבא היה לי תורה שלימה וגדולה, שחדרה עמוק ללבי. כאשר למדנו יחד לאורו הקלוש של נר קטן, או פחילת נפט, רעבים למחצה וקור החורף חודר לעצמות, הרגשתי סביבי אור גדול השופע ועולה ממדרגתו של סבא וניצוצות־אור אלה האירו לי לא אחת בשעות־חשיכה ובשעות־אור בחיי.

כעשרים שנה לאחר מותו של סבא, בימי מלחמת־העולם השניה, עליתי

יום אחד לירושלים. באותו יום חל יום הזכרון של אבא. נכנסתי לקלויז של הורנשטיין בזכרון־משה. היתה זו שעת בין־ערביים, בין מנחה למעריב. שני מניינים יהודים ישבו מסביב לשולחן ולמדו שיעור בגמרא. עמדתי מן הצד והקשבתי ללימודם. כתום השיעור ניגש אלי יהודי זקן, כבן שמונים, גבה־קומה ובעל זקן לבן וארוך, הושיט לי יד ל"שלום־עליכם" ושאל: "מהיכן אברך? — עניתי: מעמק יזרעאל. — אַ קיבוץ?" — לא — מושב־עובדים. — מה זה? — ניסיתי להסביר. — ומה מעשיך פה? — "הזדמנתי לירושלים ויש לי יאָרצייט". — ומי אתה? — מאי נפקא מיניה, ואם אומַר האם זה יוסיף, הן זר הנני פה? — "זאָג־זשע, וואָס האָסטו מורא?" (ובכן, אמור מה החשש?). כדי לשים קץ לשאלות־ותשובות עניתי: נכדו של ברל סאָווערע־צער. התרומם היהודי בכל גבהו, שלח בי מבט חודר, כאילו הוא רוצה להציץ בי לפני־ולפנים, הושיט לי עוד פעם את ידו ואמר בכעין טון של תמיהה ואישור: — "אַזוי, אַזוי, ברל'ס אייניקעל? בערל'ס אייניקעל!" (ככה, ככה, נכדו של ברל? נכדו של ברל!) — ואל מגיד השיעור פנה ואמר: — שומע אתה, נכדו של ברל סאָווערעצער?" — איזה ברל? — שאל הלז. — מה אתה שואל? האינך זוכר את ברל שהיה בא בכל שנה בחג השבועות אל הרבי לבויאן, יושב ולומד כל הימים, חסיד בכל דרכיו ואינו מבייש את החברותא גם בשתיית "לחיים". מסתבר, שחסידים אלה, יהודים מגליציה, היו נפגשים עם סבא בשנים שלפני מלחמת־העולם הראשונה בחצר הרבי בבויאן והסימנים שיהודי זקן זה נתן בסבא העידו כי הכיר אותו בפנימיותו. לא נחה דעתו עד שהוסיף ואמר: "הסבא שלך היה בעל מדרגה" — והוא לא ידע שכזה היה הסבא בזכרוני, מבלי שאיש אמר לי זאת.

לאחר תפילת מעריב פניתי לצאת, אך היהודי הזקן עיכב בעדי: — מה אתה ממהר, אין זה מנהג חסידים. נרמזתי וביקשתי מאת השמש שיביא "תיקון". ישבנו ליד השולחן, שתו "לחיים", העלו את זכרון הנפטר שיזכה ל"עליית נשמה", אמרו דברי חסידות והשמיעו ניגון חסידי. אמרתי אף אני "דבר" חסידות. היהודי צבט את חברו ולחש על אזנו: — נו, האָרכסטו, ברל'ס אייניקעל, ער רעדט דאָך גאָר ווי אַ מענש (שומע אתה, נכדו של ברל, מדבר בלשון בני־אדם). מצאה ההגדרה חן בעיני ושמחתי כי בקהל עדת חסידים בירושלים לא ביישתי את זכרו של הסבא ברל.

הסבא אבא'לי

אבא'לי יוסי־יענטעס. זה היה שמו וכינויו של הסבא, אבי אמא. אני הייתי הנכד של הסבא. בילדותי אף הייתי רשום על שמו כבן. בנים לא היו לו והיה "חישוב" של התייצבות לצבא. גדלתי בבית סבא. אכלתי על שולחנו. הוא שמח שלא שלחוני לבית־ספר של גויים ולמדתי תורה בישיבה.

סבא אבא'לי לא היה למדן. היה מעיין בספר, לומד פרק משניות, שומע שיעור של גמרא בקלויז ומשבטל השיעור בחברותא, בחר לו חבר ויחד למדו כל יום דף גמרא. הסבא אבא'לי, לא כסבא ברל, נשא בעול הפרנסה. היה לו אורח־חיים קבוע, שהקפיד לשמור עליו ולא סר ממנו גם בשל עניינים הקשורים במשא־ומתן לשם פרנסה, שעיקרה היה תיווך להשגת הלוואות לכריצים ולאנשי שררה — מנהל הדואר, שופט שלום, פקידי משטרה — שתמיד היו לחוצים בשל חוסר ממון וצריכים היו להלוואות בריבית, שאותן היה הסבא משיג מיהודים בעלי־אמצעים. ההלוואות לא נפרעו אף פעם. הן גדלו משנה לשנה. המַלווים קיבלו ריבית והסבא קיבל שכר־טירחה משני הצדדים.

סבא היה משכים לקום. מחמם את המיחם תוך אמירת פרשת קרבנות. כאשר הגחלים לא העלו אש היה מפיח בהם בהתנעת המגף ובינתים מונה מספר לסממנים שבפיטום הקטורת. כאשר המים במיחם רתחו היה מוזג כוס תה וחוזר בין לגימה ללגימה על מניין שלוש־עשרה מידות שהתורה נדרשת בהן. עד שעת התפילה היה אומר "מעמדות" *, לומד פרק משניות ומעיין בספר.

לקלויז היה הולך עם הטלית ותפילין בידיו. לא היה נוהג להשאירם בקלויז, אלא נושא אותם כל יום לקלויז ובחזרה. פוסע פסיעה קטנה גם בימות הול. היה מתפלל מסידור עבה, הוא הסידור "בית יעקב", שחיברו ר' יעקב מעמדין, אשר כלולים בו מלבד תפלות חול, שבת ומועד, גם פרקי אבות, תהילים, סדר מעמדות, תיקון ליל שבועות, דינים ופירושים שונים. על שולחנו של הסבא היה "שכן" לסידור ר' יעקב מעמדין ספר הדרוש

---

* ליקוטים ממקרא ומדרש ובקשה מיוחדת לכל יום בשבוע, שנוהגים לאמור אחרי תפילת הבוקר.

"יערות דבש" של ר' יהונתן מפראג. איני יודע אם הסבא היה בקי במחלוקת הגדולה בין ר' יהונתן ור' יעקב והחשד שהטילו על ר' יהונתן בעניין שבתי־צבי. כאשר ביקרתי כעבור עשרות שנים בבית־הקברות בעמדין ראיתי ששני ברי־הפלוגתא ר' יהונתן ור' יעקב מקום קבורתם בשורה אחת. אמרתי: אם הם לא השלימו בחייהם דאגו המביאים אותם לבית־עולמם להשלים ביניהם במנוחתם נצח. סבא, על דעת עצמו, השלים בין היריבים והעמידם זה ליד זה ללא מחיצה וללא הפרדה.

בשובו מן הקלויז בשעה עשר היה סבא טועם משהו ומברך "מזונות" ורק אחר־כך התפנה לעסקיו. לא אחת היה בא לביתו אחד מלקוחיו, איש שררה, שעה שהסבא עדיין היה שוהה בקלויז והיה יושב ומחכה לו וכשהסבא שב לא פנה אליו עד שלא ברך "ברכה אחרונה". ה"קליינטים" שלו כבר ידעו את מנהגו וישבו בקוצר־רוח על הכסא שהסבתא העמידה לכבוד האורח, שלרוב היה בלתי־צפוי ושרק מתוך הפסד במשחק קלפים בלילה האחרון נאלץ לוותר על כבודו ולמהר לבית סבא שישיא לו עצה, שתוציאהו ממצוקתו. בשבת לא היה הסבא עונה למבקריו בענייני כספים וכאשר מי מהם בצר לו בא אליו לפני צאת השבת, היה עליו להתאזר בסבלנות עד שהסבא שב מהקלויז, הבדיל בנחת, ברך "מאורי האש" ו"מיני בשמים", טעם מכוס ההבדלה ורק כאשר הסבתא הורידה את גר ההבדלה מן השולחן, הסיר הסבא את האבנט ופנה באי־רצון לענייני חול.

כך היה מנהגו של סבא. הוא לא הפגין גאוה יהודית. הוא ידע את מיעוט כוחו של היהודי בגולה לעומת כוחו וגאוותו של הגוי, אך הוא נהג לפי ההלכה של בית הלל: "תדיר ושאינו תדיר — תדיר קודם"[1]. תפילה בזמן והבדלה במוצאי־שבת — הן הן ה"תדיר" ועניני פרנסה באים לאחריהן. חיי עולם וחיי שעה — חיי עולם קודמים.

לא היה סבא אבא'לי עסקן ציבורי, אך היו לו "מצוות" משלו ואותן קיים בכל נפשו ובכל מאודו. כבר פסק רש"י, כי "רשאי אדם להתחיל במצווה באיזו מהן שירצה"[2]. בחירת מצוה אף מחבבה על מקיימה והוא עושה אותה מאהבה, וכידוע גדול העושה מאהבה. מצוות שסבא בחר בהן היו חביבות

---

1. ברכות נא־נב; הלכה זו דנה בענייני הבדלה.
2. "הפרדס", יד.

עליו. שנים אחדות היתה פרנסתו של סבא על קבלנות של אספקת מצרכי־מזון לבית־הסוהר בעיר. בדרך זו הכיר את מנהל בית־הסוהר, פקידיו ושוטריו ואת סדרי בית־הסוהר. מאז התחיל להתעניין באסירים יהודים, שרובם היו צעירים שנדונו לתקופת מאסר על שלא מילאו אחר פקודת ההתייצבות לצבא במועדה, או יהודים שנתפסו על מכירת יי״ש או טבק ללא רשיון. רבים מהם היו בני עיירות וכפרים שבסביבה ולא היה מי שיספק להם אוכל כשר או סעודת־שבת. סבא הטיל על עצמו את המצוה לדאוג למזונות האסירים היהודים ובייחוד לשבתות ולימים טובים. גם לאחר שבטלה קבלנותו באספקת צרכי־מזון לבית־הסוהר המשיך בדאגה למזונו־תיהם של האסירים היהודים. היו לו תורמים קבועים למטרה זו, מי בכסף ומי בשווה כסף, היינו חלה, בשר ודגים מבושלים ועוד. כל ערב שבת וחג, בקיץ ובחורף, בימי גשם ושלג, היה הולך מתורם לתורם לאסוף את המנות שנועדו לאסירים, היה מעמיס אותם בשק על שכמו ומביאם לבית־הסוהר. בימות החורף הקצרים היה מקדים לשם כך את תפילתו והיה מתפלל במניין ראשון בקלייזל. משהזדקן והיה קשה לו לסחוב את השק עם המזונות על כתפיו מצא לו שותף אדם צעיר, שהתחלק אתו במצוה.

בשנים של מלחמת־העולם הראשונה נתמלא בית־הסוהר עבריינים יהו־דים, עריקי צבא. בשנה השניה למלחמה, בראש השנה תרע״ו (1915), הציע לי הסבא להצטרף אליו למניין בבית־הסוהר וזרזני ללמוד הלכות תקיעת שופר ולהתאמן בתקיעות. סבא ידע היטב שאינני זהיר בקלה כבחמורה, אך רצה לזכני במצוה, כי באותה שנה, בי״ז בתמוז תרע״ה, נכנסתי למצוות. לאחרי תפילת שחרית הלבישני הסבא קיטל לבן ועטפני בטלית החדשה שלו, והייתי בעל תוקע במניין האסירים בבית־הסוהר.

קשריו עם מנהלי בית־הסוהר ואחר־כך עם אנשי שררה, לקוחותיו בענייני ממונות, הביאו אל הסבא יהודים שהזדקקו לטובתם, בעיקר בדבר שחרור מן הצבא ומענשים שהטיל בית־המשפט על עוברי עבירה לשם פרנסה. רבו הפונים אליו שיהיה להם למליץ. הסבא לא היה שתדלן, הוא לא רצה להיות ״בעל־חוב״ לאנשי השררה, שאתם בא במגע בענייני פרנסה, גם לא האמין שיקיימו את הבטחותיהם. הוא היה מַפנה את הפונים אליו אל ה״שתדלנים״ שהתמחו בדברים אלה, אך במקרים יוצאים מן הכלל, כאשר אלו לא הצליחו לבטל את הגזירה, או כאשר הפונה אליו היה אדם שירד

מנכסיו ולא היה בידו לשלם שכר־טרחה, או כשהעניין היה בבחינת "פיקוח־נפש", היה מבטל את רצונו וטורח בעניין זה או זה ולא אחת עלה בידיו להוציא יהודי מידי הגויים. שכר־טרחה לא ביקש ולא קיבל כאשר הוצע לו. כאשר מקבל הטובה היה עומד על הענקת שכר־הטרחה היה הסבא מגיש לו קופסה סגורה וחור באמצעה, שישלשל לתוכה את המטבע או את שטר־הכסף. היתה זו קופסת "פדיון־שבויים" והמפתח שלה היה טמון בקופסה אחרת, שבה שמר הסבא את חסכונותיו המעטים לעת זיקנה. משבא אליו יהודי מחוסר־אמצעים ותינה לפניו את צרתו היה הסבא פותח את הקופסה ומגיש ליהודי מטבע או שנַים של עשרה רובל, או שטר בן עשרים וחמישה רובל ומייעץ לו אל מי לפנות לעזרה.

למצוה זו של מתיר־אסורים ופדיון־שבויים התמסר סבא במיוחד בשנות מלחמת־העולם הראשונה, עד ששלטון הרשע בן שלוש מאות השנה פרע־נפל וגם פקידיו הנמוכים נאכלו באֵש המהפכה.

את מצוַת הכנסת־אורחים היה סבא מקיים בקבלת אורח לסעודות השבת. סבתא ידעה שאין הסבא חוזר מהקלויז בלי אורח ובשבת שרבו האורחים היה הסבא מביא אתו שני אורחים ועל הסבתא היה לתכנן בחלוקת המנות. כאשר האורח גילה תיאבון היה הסבא מסיט לצדו פרוסת חלה נוספת ובחלוקת הפשטידה הפריש ממנתו לאורח, לאחר שטעם ממנה כדי לצאת ידי חובת "אכול מטעמים". פעם, כאשר ר' ישראל שפרה'ס, קרוב משפחה שהיה גבאי אצל הרבי יוסף מאיר'ל ממחנובקה, נכד של הרבי יצחק מסקבירה, שהיה בא לבקר בעירנו, סיפר בשם הרבי, כי הכוונה ב"פרוס לרעב לחמך" היא ללחמך ממש וסיפר על־כך סיפור שמוסר־השכל בצדו — נהרו פניו של סבא, כאומר: הכוונה נהירה לי ללא משל, כי הרי דבר פשוט ומובן הוא, עשיר אינו יכול לקיים מ"לחמך" ממש ורק מי שמזונותיו קצובים "זוכה" לכך.

שנה אחת ירד שלג רב בפורים. הסבא הלך לתפילת מנחה בשעה מוקדמת וחזר ללא אורח. משפלו ההכנות לסעודת פורים לבש סבא את אדרתו והלך לקלויז ולבית הכנסת־אורחים אולי יקרה לו אורח. שהה שעת ארוכה. כל קרובי המשפחה כבר נתכנסו לסעודת־פורים וסבא עדיין לא חזר. סוף־סוף בא. כולו מכוסה שלג ונושם בכבדות. בעקבותיו הלכו שני אורחים, אף הם מכוסים שלג וסוחבים רגליהם בשארית כוחותיהם. נכנס סבא הביתה בשמחה רבה: —ברוך־השם יש לנו אורחים לסעודת־פורים. הסתכלה סבתא

באורחים, בבגדיהם הבלויים ובכתונותיהם הקרועות השחורות משחור המצי־ צות מחורי הבגדים. ודאי חשבה על מה שמסתתר בבגדים אלה. היא לא הבליגה ואמרה בקול רווי תלונה: — הרי היהודים צריכים מרחץ. ספק סבא כפיו ואמר: אַזאַ יאָר אויף מיר, באָבע (כך קראו לסבתא), ווי דו ביזט געוועכט (אכן צדקת, שנה כזאת עלי). מיד הוריד את הקפוטה, הפשיל את שרוולי כותנתו וקרא לעזרה אחד מקרוביו, חיממו את המיחם הגדול, הכניסו למטבח את גיגית הכביסה והאורחים התכבדו במרחץ. מיהר הסבא והביא להם לבנים נקיים ואף מלבושים משלו הגיש להם. משהופיעו האורחים רחוצים ונקיים ליד השולחן הכריז סבא בשמחה: — איזה יהודים יפים! כל שעת הסעודה זירז אותם לאכול ולשתות, הרי מצוה היא לבסומי בפורים, אף שהוא עצמו לגם כל פעם טיפות אחדות ומיהר למלא את כוסו, שיחשבו שהוא מריק כוס אחרי כוס.

מי שלא שמע את סבא שר עם אורחיו "שושנת יעקב" ולא ראה אותו יוצא בריקוד אתם, יד על כתף, לא ראה מימיו הנאת מצוה מהי.

מאוחר בלילה אמר לי סבא להדליק את הפנס, שאתו הייתי הולך בערב ולפנות בוקר אל הקלויז והלכנו ללוות את האורחים לבית הכנסת־אורחים. בהיפרדו מהם העניק לכל אחד מהם משלוח מנות. כל הדרך חזרה זמזם לעצמו ניגון: — "ומי כעמך ישראל".

קפדן היה סבא אבא'לי. קפדן בלבושו ודייקן בזמן. בגדו היה ללא רבב, המגפיים מצוחצחים, הזקן מסורק, הפאות מסולסלות. היה רוחץ את הידים בסבון ולאו דווקא לשם נטילת ידים. נהנה מלבושה היפה של אמא, בת־ יחידה שלו, ומעודד אותה לקנות מלבושים נאים. היה גוער בי כשהייתי נכנס אל הבית בנעלים מרופשים ומזהירני לא ללכלך בגדי השבת. "מאניה מכבדותיה" (הכבוד לפי הלבוש) היה חוזר על פתגמו של ר' יוחנן.

דייקן היה בזמן. השעה הקבועה לתפילת שחרית בקלויז היתה שעה תשע. הוא הקפיד שיתחילו בתפילה בזמן הקבוע. הקפדה זו הביאה אותו לידי סכסוך עם ר' מאָטעלע, הרב של הקלויז, שהיה צעיר לימים ממנו. ר' מאָטעלע היה יהודי חלוש ומפונק וכל יום היה מאחר את שעת התפילה. היו שטענו, שאין להתחיל בתפילה עד שיבוא ר' מאָטעלע. סבא טען, ששעה 9 היא שעה מאוחרת ור' מאָטעלע יכול להגיע בזמן. באיחורו יש משום טורח

הציבור. לא אחת היה ניגש לתיבה ומתחיל ב"הודו". נוצרו שני צדדים והריב היה ממושך.

עוד הריב בעיצומו ור' מאָטעלע חלה בטיפוס וכעבור יומיים הסתלק, והוא רק כבן חמישים. לצערו של סבא לא היה גבול. היה בצער זה מעין הבעה לנקיפת מצפון. התרוצץ מפינה לפינה, ספק כפיו, פירך אצבעות, נאנח עמוקות ואף בכה בקול. כל היום לא טעם שום דבר. עם התקרב שעת ההלויה חש לביתו של ר' מאָטעלע והיה בין המטהרים, מבלי לחשוש לסכנת הידבקות. אחר־כך פרץ אל בית־המדרש "הכחול", שם התכנסה עדת המלווים, וזעק בקול בכי: "קומט, יידן, לאָמיר אים נעמען" (בואו, יהודים, נוציאו). בחשכת הלילה הלך לבית־הקברות, אף כי כבר היה לא צעיר ועיניו כהו. כל הלילה נאנח ולא נרדם. למחרת בבוקר מיהר לביתו של ר' מאָטעלע והשתתף במניין כל ימי ה"שבעה" ואף דאג במסירות לפרנסתה של האלמנה.

הכיר סבא כי קפדנותו היתירה מביאה אותו לפעמים לידי מכשול ולפגיעה בכבוד הזולת. בערב יום הכיפורים היה משכים קום, מתפלל במניין ראשון, ממלא תרמיל עם פרוסות של עוגת־דבש ורץ מבית לבית לשכנים, מכירים, קרובים. נכנס במהירות לבית ועל הפתח משמיע בקול של ענוה: — באתי לבקש סליחה אם חלילה פגעתי במשך השנה בכבודכם. לוחץ יד בעל־הבית ומחלק פרוסות עוגה לבני־הבית, מאחל שנה טובה ומתוקה ובצאתו מתעכב שוב ליד המזוזה וחוזר ואומר: "זייט מיר מוחל", נושק את המזוזה וממהר לצאת. עד שעה מאוחרת היה מסתובב בבתי העיר ועד לפינות המרוחקות הגיע. לאחר הסעודה המפסקת היה אוסף את בני הבית, לובש את הקיטל, אוזר את אבנטו, תיק הטלית והמחזור הגדול ביד שמאל וביד ימין האחיל על עיניו ובקול בכי היה אומר: "זייט מיר מוחל, קינדערלעך, כ'בין אייך מוחל אוֹן זאָל דער יושב בשמים מוחל זיין אונז און כל ישראל" (תמחלו לי, ילדים, אני מוחל לכם והיושב בשמים ימחל לנו ולכל בית ישראל). עניינו אמן. הזדקפה קומתו ובצעדים מאוששים צעד אל הדלת בדרכו לתפילת "כל נדרי".

ככה חי הסבא כל ימיו.

לא היתה לו שיבה טובה לסבא אבא'לי: בתו היחידה, שנשארה לו מעשרה ילדים, שכולם מתו בקטנותם, מתה על פניו, והיא בת ארבעים. היה

זה ביום שישי, חול המועד של פסח. הסבא הלך אחרי המיטה לבוש בגדי חג. בידו הוביל את הנכד הצעיר בן השמונה. בשעת הקבורה לא בכה, אך לאחר שאמר קדיש עם הנכד הרים את ראשו לשמים ובקול רועד התריס כלפי שמיא: נו, רבונו־של־עולם, איך אבא'לי יוסי־יענטעס דאַרף זאָגן קדיש מיט מיין איניקעל נאָך מיין בת־יחידה. אַזוי איז דיין משפט. כ'בין ניט מסכים. כ'וועל דיך נאָך רופען צו אַ דין־תורה. (אני אבא'לי יוסי יענטעס צריך לאמור קדיש עם נכדי אחרי מות בתי יחידתי. כך הוא משפטך. אינני מסכים. עוד אזמינך לדין־תורה). חרדה אחזה את המלווים. אין אדם נתפס על צערו — ואולי צודק האב השכול ואם יש משפט צדק יבוא אלוהים ויצדיק את מעשיו.

מבית־הקברות הלך סבא אל הקלויז. עמד על ידי ליד ארון הקודש כאשר אמרתי קדיש יתום. ברך את המתפללים ב"גוט שבת", בבית קידש על היין, זימר זמירות וכאשר הסבתא לא הבליגה על יגונה ופרצה בבכי דפק בשולחן: "ניין, באָבע, שבת!" (לא, באָבע, שבת היום!) והמשיך בזמירות. ארבעה ימים, שבת, חול המועד, שני ימי החג, הבליג על אָבלו, נהג כבכל שבת ומועד, בקלויז ובבית. אנחה לא יצאה מפיו. במוצאי־החג לאחר תפילת מעריב במניין שהתכנס בבית, פשט את בגדי החג, לבש מעיל חול, קרא לשכנו ואמר לו לקרוע קריעה בבגדו, ברך "ברוך דיין האמת", התפלש על הרצפה בבכי מר. שעה ארוכה אי־אפשר היה להרגיע אותו. באותו ערב ניטל ממנו אור עיניו כליל.

הסבא הסומא הוכה בפוגרום שערכו קלגסי דניקין. את זקנו הדליקו. שבועות אחדים שכב על משכבו. אט־אט אבדה לו ההכרה. רק שעה קלה לפני מותו התעורר והביע משאלה אחת: לשאול את הרב באיזה טלית להביאו לקבורה, אם בזו הישנה, הקרועה, שבא התעטף כחמישים שנה וגם לאחר שקנה טלית חדשה המשיך להתפלל ביום הכיפורים בטלית הישנה, או בטלית החדשה, השלימה. זו היתה דאגתו האחרונה. התקשה הרב לפסוק. הסתכל בטלית הקרועה ובחדשה והתעמק במחשבות. אמר הנכד: אולי נעשה יוצא מן הכלל ונעטפנו בשתי הטליתות. לו יהי כך — אמר הרב — לעטוף אותו בטלית החדשה ולשים את הישנה למראשותיו. כך הובא הסבא לקבורה. בו ביום הובאה לקבורה גם הסבתא, שמתה באותו לילה, לאחר שנודע לה על מות הסבא. שניהם בלילה אחד.

תורה לא שמעתי מפי סבא אבא׳לי. גם על סיפורי חסידים לא היה חוזר, אף שאהב להקשיב להם בסעודת מלווה מלכה. אך מידות טובות הן חלק מתורת ישראל. לא זכיתי לרשת מסבא את המידות הטובות, ובייחוד לא את התמימות הרבה שבהן. הן היוו אורח־חיים שלו. כל ימיו הכין ״צידה״ לדרך ובצאתו מן העולם שבע־יסורים, שכול מבתו־יחידתו, יהודי מוכה ופצוע, בימים של הרג רב, היה מוכן להתייצב לפני בית־דין של מעלה ואף לריב את ריבו מאת היושב בשמים.

בכל שעת־מבחן בחיי הרגשתי, כי סבא אבא׳לי מחייב אותי וכי חלקו רב הוא בחינוכי.

אבי־מורי

אבי־מורי — ואין זו מליצה. אבא, גדליהו שפירא, היה מורה. הוא לימד אותי ״ראשית דעת״. הוא לא לימד אלפביתא מן הסידור, כי אם לפי הספר ״ראשית־דעת״ ולאחר ה״מכינה״ הזאת בספר ״שפת־ילדים״. ישבתי ב״חדר״ שלו, שהיה כעין ״חדר מתוקן״. מקומי היה בין הדרדקים, אך הקשבתי גם לשיעורים של התלמידים בכיתות הגבוהות. אזני קלטה וגם כאשר עוד לא ידעתי קרוא וכתוב חזרתי בעל־פה על פסוקי חומש וקטעי סיפורים ושירה שאבא לימד את תלמידיו הגדולים, מלבד הברכות שסבתא לימדה אותי. פעם פירש אבא לתלמידים פסוק בפרשת בחוקותי, ואני אז כבן חמש. כאשר נשאלו התלמידים לחזור על הפירוש נכשלו בבחינתם. ישבתי מן הצד וכמדבר אל עצמי חזרתי על פירוש המלים. תחילה רגז אבא על כי אני מכניס את ראשי בלימודי הגדולים, היתה זו הפרעת־הסדר, אך אחר־כך אמר לי להזור על הדברים. בערב שמעתי שסיפר לאמא בהנאת־אב על תפיסתי. מאז ניתן לי להקשיב כתלמיד שלא ״מן המניין״ ללימודי הגדולים. התקדמתי מהר ולמדתי לקרוא גם אותיות של רש״י ובגיל צעיר התאמצתי לעיין בתנ״ך עם ל״ב פירושים, שאבא רכש בימים ההם, קודם ב״מצודות״ ואחר־כך גם ברד״ק ואחרים. הייתי קורא עתון ילדים ״פרחים״ שהופיע בלוגאנסק ואשר החתימה עליו נועדה לאחי הבכור ולאחותי הבכירה. משהתחילו הם לבקר בבית־ספר עירוני ושפת לימודם היתה רוסית, הייתי אני הקורא העיקרי של עתון הילדים. רק ב״כתיבה תמה״ — קליגרפיה בלע״ז

— לא התקדמתי. כתב־ידו של אבא היה יפה וברור, כל אות מבהיק בייחודו. כתב־ידי מעוקם ובלתי־ברור. ערבבתי אות באות והן יצאו מתחת ידי מרוסקות ואי־אפשר היה להבדיל בין ד׳ ל־צ׳ ובין ק׳ ל־ך׳ ועוד. אף שורה ישרה אחת. גם הכתיבה במיעוט שגיאות לא כיפרה על חסרון הכתב הבלתי־ברור. לא הועיל העונש שהוטל על אצבעותי, גם של יד שמאל שלא פשעו. מעולם לא הגעתי לכתיבה נקיה ועד היום כשהנני ממהר לכתוב, קשה גם לי לעצמי לפענח את כתב־ידי.

כללי הפדגוגיקה, שאבא התאמץ לנהוג לפיהם ברצותו ללכת בדרך המתקנים בחינוך, מנעו בעדו להטיל עונש מכות על תלמידיו. העונש של הוצאה מן השיעור לא התקבל על דעת ההורים ואבא היה משתמש בו רק במקרה המור, והתלמידים לא הצטערו עליו ביותר, בייחוד כאשר הזדמנו שנים יחד והיו גם שהתאמצו לזכות בעונש זה. כל היום שבע רוגז במאבקו על דרכי חינוך חדשים, שלא כב״חדר״ הישן. לשם פרנסת המשפחה היו לו גם שיעורים פרטיים בערבים בבתי אמידים, אשר שלחו את בניהם לגימנסיה ורק בערב פעמים־שלוש בשבוע הקדישו שעה ללימודים עבריים עם מורה פרטי. אבא לא רווה נחת משיעורים אלה, אשר מצעם היה קצר מהשתרע והיה שב הביתה עייף ויגע. מרוב עייפות סטה בערב מכללי הפדגוגיקה ואני הייתי ה״קרבן״... האח הגדול היה בכור ושנים אחדות בן־יחיד והאחות הגדולה היתה אף היא בת־יחידה שנים אחדות. אני לא דא ולא הא, לא בכור ולא בן־יחיד. שום זכות לא עמדה לי.

התרחקותם של האח והאחות, תלמידי בית־הספר הרוסי, מהלימודים העבריים, גרמה צער לאבא. בתחרות שבין ביאליק לפושקין היתה ידו של האחרון על העליונה, כי אימת המבחן והציון היתה לצדו. ההיסטוריה של העם הרוסי הגדול, ובכיתות הגבוהות גם ההיסטוריה הכללית, דחתה הצדה את דברי־הימים של עם ישראל. הירדן והכנרת נסובו לאחור מול הדון והוולגה. הביקור בבית־הספר בשבתות הרס את ההווי היהודי. בקושי מצאו להם זמן, האח והאחות, לשמוע פרק בתנ״ך מפי אבא ולקרוא ספר עברי חדש, אשר אבא כספרן בספריה שהקימו הציונים, היה מזמין וממליץ בפני ילדיו על קריאתו. לא אדע אם התחרט אבא על דרך החינוך שבחר לילדיו הגדולים, אך החלטתו היתה נחושה לא להוליך אותי בדרך זו. כך הייתי בגיל שמונה־תשע לתלמיד הישיבה בעירנו. סבא אבא׳לי שמח על כי לא

"גזלו" אותי ממנו ואת שביעת־רצונו הביע בזה שסיפק לי תקציב לרכישת ספרים, ולא רק ספרי־קודש, כי אם גם ספרי חול. היתה זו ראשית הספריה הפרטית שלי, שממנה נהנו כל חברי. את "כל אגדות ישראל" לי. ב. לבנר ואחר־כך את "זכרונות לבית דויד" לא. ש. פרידברג, קראתי פעמים רבות והייתי חוזר וקורא בהם גם לאחר בר־מצוה, כאשר פתחי הספר העברי, הישן והחדש, כבר היו פתוחים לפני.

עם כניסתי לישיבה לא הסיר אבא את השגחתו מעל חינוכי. לא זו בלבד, שהיו לו שיחות עם ראש הישיבה, שבהן הסביר לו, כי אין כוונתו לחינוך הישיבה, כי אם ללימוד תורה, אלא הוא המשיך לכוון את לימודי העבריים על־ידי שעות לימודים בערבים ובשבתות ובייחוד כיוון את הקריאה שלי, מן הקל אל הכבד, מן הסיפור הקצר לילדים ועד לספרות לבני־נעורים. בגיל 11־12 אף הייתי שותף לו לקריאת "הצפירה", שהייתי מביא לו בכל יום שישי אחרי־הצהרים מביתו של השותף לעתון, פרויקע (אפרים) בן הרב מאַטעלע.

אבא לא רכש חינוך פדגוגי ואיני יודע איך הגיע לשיטת ההוראה שלו, שהיה בה מעין שילוב משולש. כאשר לימד פרק בנביאים ראשונים ואחרונים, שילב בו פרקי היסטוריה מימי בית ראשון והקדיש זמן לניתוח הפסוקים והמלים מבחינת הדקדוק, גם בניין המשפטים וגם שרשן של מלים בודדות. החוט המשולש — תנ"ך, דברי ימי ישראל, תורת הלשון — נשזר על־ידו בטבעיות מתוך בטחון, שלא במהרה יינתק. בשיעור בחדר ובשיעור פרטי לא הירבה בהפסקות לשם עיון. בשבתות היה מתכונן לשיעורים במשך השבוע. אך בשיעורים שנתן לי, ובייחוד בשבתות, רבו ההפסקות לשם עיון במפרשים ובספרי דקדוק. בשעת שיעור בישעיהו או בירמיהו לא פסקו מעל השולחן ספר ההיסטוריה של גרץ וספר דקדוק. אף אני השתמשתי בהפסקות לעיין במפרשים על הפסוק שבו עמדנו ועל הפסוקים הבאים אחריו. אהבתי את שיעורי התנ"ך והיתה לי נטייה מיוחדת לפרקי ההיסטוריה, אך בלימודי הדקדוק לא השבעתי את רצונו של אבא.

אבא רכש את השכלתו העברית בבגרותו. הדגש על השכלה, כי עד גיל 18 ישב על התורה בכפרו. שחה בים התלמוד ולא יצא כמעט מכפרו. ראשית ידיעתו בפסוקי התנ"ך באה לו מהתלמוד. בספר התנ"ך, פרט לפרשת השבוע, לא עיין. ההפטרה בשבת נאמרה בנשימה אחת, ולא בניגון כנהוג

בליטא, ולא הקדישו תשומת־לב לתכנה. המגילות רות וקוהלת "נבלעו" באמירה בחג השבועות ובחג הסוכות לפני קריאת התורה. ושיר השירים נאמרה בליל פסח אחרי אכילת האפיקומן וארבע כוסות ואחרי חד גדיא והדעת לא היתה נתונה לשירתה, ובמידה שבחור צעיר נתפס לפסוקי המגילה ולפירושיהם, די היה לעיין ברש"י, כדי להבין ולדעת, כי זהו שיר השירים לאהבת כנסת ישראל לבורא עולם. זכות מיוחדת היתה למגילות אסתר ואיכה, שנקראו בטעמי המקרא וכל אחת בניגון משלה, שהיה בו משום ביטוי לתכנה. בחור יהודי, שכל מעייניו בסוגיות התלמוד, מגילת איכה, תכנה וניגונה, היו קרובים לנפשו יותר ממגילת אסתר. זהו היה המעיין התנכ"י שלו והמקור לדקדוק היו טעמי המקרא וסלסולם בפרשת השבוע. ואכן, בלימוד הדקדוק של אבא לא דילג עליהם לא על האתנחתא וסוף־פסוק וגם לא על הגרשיים והשלשלת.

התמזל מזלו של אבא וכאשר שידכו לו את אמא השכילה לחטוף אתו שיחה ולגלות לו טפח מסודות עולמה של עלמה צעירה, אשר למדה רוסית וקראה ספרים בלשון זו. היא רמזה לו רמז ברור עד מאוד, ששחייתו בים התלמוד לא תספיק לשחייתם המשותפת בחייהם. עליו יהיה לקנות דעת וראשית כל לרכוש השכלה בלשון המדינה. קיבל אבא ואף קיים. בשנים שאכלו "מזונות" על שולחן סבא קיימו "עזרה הדדית", לימדה אותו אמא את הלשון הרוסית, אשר רכש אותה עד מהרה. קנה לו את הלשון העברית ודקדוקה בעמל רב והתחיל לעיין בספרים חיצוניים בעברית. אף לימד את אמא את ידיעת השפה העברית וכאשר נולדו להם ילדים עשו מאמץ לעשות את הלשון העברית כלשון הבית.

הדקדוק היה לאבא יסוד הלשון. היה מקפיד על שנא־נע ושוא־נח, על דגש קל ודגש חזק, על כל פסיק ומתג. הניקוד היה לו כעין פולחן. כאשר היה קורא בשבתות בתורה הקפיד על ביטוי כל הברה. מתלמידיו דרש לנקד את חיבוריהם וכל שגיאה בחטף־פתח או בחטף־קמץ פגעה בו פגיעה קשה. אני לא אהבתי דקדוק. לא היתה בי לא ממידת השנינות ולא ממידת השינון. אהבתי דברים שנכנסו אל הלב ללא שינון. הייתי מתמיד בקריאה, אך מעולם לא הצטיינתי בלימוד דברים בעל־פה, לא דף גמרא בישיבה ולא שירה עתיקה וחדשה. דברים ש"תפסו" את הלב נחרתו בזכרון, אם כי לא בדיוקם ובדקדוקם. חתרתי להבנת דברים ולפעמים עמלתי להבין דברים

שהיו למעלה מהשגתי. כללי הדקדוק לא קסמו לי. השיעורים ב"מערכי לשון עבר" וב"מורה הלשון" לא היו לרצון לי ולרוב נכשלתי בבחינה, דבר שגרם לאבא עגמת־נפש ואף לא חסך ממני את הכינוי "עם הארץ".

אבא היה אוהב ספר. צמא־קריאה. בכל שעה פנויה שקע בקריאה ואי־אפשר היה לנתקו מהספר בו עיין. בפרוטותיו הדלות, שחסך מפרנסת משפחתו הגדולה, רכש ספרים וחתם על עתונים ("הצפירה", "הפועל הצעיר"). בליל שבת חרפי, בשבוע שרכש את חמשת חלקי "דור דור ודורשיו" לאייזיק הירש וויס, התיישב ליד שולחן ולאור המנורה, מספר 14, שקע בקריאה. לשאלות בני־הבית בעניינים שונים כמעט שלא ענה, כאילו לא קיים בעולם דבר אחר מלבד ספר זה, שודאי חיכה שנים לאסוף אותו לספרייתו כ"רכוש פרטי".

אבא היה אחד הציונים הראשונים בעיר. הוא גם השפיע על צעירים להכניסם תחת כנפי הציונות, לא באמצעות הטפה ודיבורים, כי אם באספקת חומר קריאה בעברית, מ"אהבת ציון" לאברהם מאפו ועד ל"מסע לארץ־ישראל בשנת ת"ת" לא. ל. לוינסקי. ההשכלה והציונות שנתפסו לה אברכים אחדים, עוררו התנגדות נמרצת בקלויז, בייחוד יצא הקצף על אבא, בנו של ברל סאָווערעצער, שהיה בבחינת "חוטא ומחטיא", אם לא את הרבים, הרי את המעטים. היו ממציאים כל מיני תחבולות־הצקה, עד שיום אחד קמו האברכים הציונים ועזבו את הקלויז והקימו להם מניין ציוני בקומה התחתונה של בית־המדרש "הכחו׳ל" וקראו לו בשם "יבנה", ודאי כשם בית־הכנסת "יבנה" באודיסה, שבו התפללו סופרים עברים ומנהיגים ציונים. לענייני ציבור, פרט לציונות ולספריה העברית, לא הקדיש אבא מזמנו וכאשר נבחר פעם להנהלת "קופת מלווה וחיסכון" בעיר, לא המשיך זמן רב בתפקידו, כי לא השלים למנהגים של "בעלי הדעה", אשר לא ישרו בעיניו.

ההתנגדות של חסידי הקלויז לכל רוח חדשה בבית ישראל, דחפה את אבא לא רק מן הקלויז, כי אם גם להתקוממות מחריפה והולכת עד לקיצוניות לכל דבר הקשור בדת. מחסידות נקעה נפשו עד שהיתה רגילה על לשונו הלצה עוקצנית — "לו הרגשתי בי כי עדיין נשאר לי עורק אחד של חסידות הייתי חותך אותו בסכין חדה". החל לזלזל במצוות הדת, אם כי לא בפרהסיה, משום שחס על כבוד אביו וגם מתוך חשש להריסת מקור פרנסתו, אך לא נזהר מלהשמיע בפרהסיה דברים שנשמעו בימים ההם ובסביבה ההיא

כאפיקורסות גמורה. אט־אט גמלה בו ההכרה שעליו לעזוב את העיר. לעלות לארץ־ישראל לא יכול, כי היה מטופל בשבעה ילדים, שעליו פרנסתם, ואמצעים כספיים לא היו לו ואף לא מקצוע המבטיח קיום בארץ שמקורות הפרנסה בה מצומצמים. בסופו־של־דבר היגר לארצות־הברית.

החינוך היהודי באמריקה היה אז בשפל המדרגה. עמי־הארצים משלו בו. גבאי תלמודי־התורה קבעו את רמת־החינוך, שמשענתה בק' משולשת: קידוש, קדושה, קדיש. י. ד. ברקוביץ אף נפסל להוראה כי הגבאי ש"בחן" אותו קבע "דעה" שהוא אינו יודע עברית. אבא החליט לא לפנות להוראה, כי אם להתפרנס מיגיע כפיו. הוא היה לפועל בבית־חרושת. התמחה במקצוע של עשיית מזרונים. פרצה מלחמת־העולם הראשונה והפרידה בינו ובין משפחתו. הון לא צבר. לא היו לו תכונות של איש־עסקים. משהקים פעם בית־מלאכה למזרונים סיבך אותו השותף ושנים פרע את החובות משכרו כפועל בבית־חרושת. היה חבר נאמן ב"יוניון" (ארגון מקצועי), אך לא הצטרף אל מחנה הפועלים האנטי־ציוני. נשאר נאמן לאהבתו לעברית ולימים עם בואי לאמריקה אף חזר לקרוא עברית בכל שעה פנויה מעבודתו המפרכת. אל המחנה הציוני לא התקרב, כי הציונות באמריקה בימים ההם היתה לא לפי רוחו. חייו היו קשים ובגיל חמישים מוכרח היה להפסיק מעבודתו בשל מחלה. שנים היה בביתי והיה שר לנכדים אותם שירי־ערש שהיה שר לילדיו בצעירותו: "שכב הרדם בן לי יקיר", "נומה פרח בני מחמדי", והיה שופך את לבו בשיר "אוי כי עוטיה אני, אני אך בודדת". עם עלייתי לארץ קיוויתי שיוכל לחיות את שנות הזיקנה בארץ, אך הדבר לא הסתייע. עוד הספיק לקבל את מכתבי על חנוכת צריף־המגורים שהקימונו בנהלל ועל התכניות לעלייתו לארץ בקרוב ולמחרת נפל למשכב ממנו לא ירד. בשנת הנ"ח לחייו נחה נפשו.

בביקורי באמריקה כעבור שנים ביקרתי במוסד שבו שהה אבא בשנות חייו האחרונות. סיפר לי מנהל המוסד, שכל יום היה אבא לומד דף גמרא ביחידות, בחדר שדר בו, אך בגילוי ראש. חזר למקור התורה, אך לא התכחש לעצמו.

אבא הקנה לי ערכי היסוד של תרבות ישראל, נטע בלבי את האהבה לשפה העברית, לספר העברי, ואת כיסופי הגאולה בציון. בזכות חינוכו עמד בי הכוח לעלות לארץ לאחר שנות־חיים באמריקה. לא ידעתי מאבק־נפש

כמוהו. מרדיפות חסידים לא סבלתי. קנאים לא פגעו בי. לא מרדתי בדברים מקודשים. יכולתי לגלות את המאור שבחסידות וגם את יסוד האמת שבדת ישראל. ללא חינוכו של אבא ודאי לא הייתי חודר למקורות ישראל והם היו נשארים סגורים בפני כלפני רבים מבני דורי. כל שיש בי מחינוך יהודי — מאבי־מורי בא לי בראשונה.

אמי־מורתי

אמי־מורתי, בת־שבע, לא לימדה אותי תורה, אך היא היתה דמות מחנכת, שהשפעתה היתה רבה. אהבת־אם, חן־אשה, עדינות־נפש, חכמת־חיים — התמזגו בה מזיגה נפלאה. השכלתה רכשה בעיקר מקריאה בספרים — ברוסית וביידיש וגם בעברית, בייחוד בשנות חייה האחרונות, כאשר היינו שותפים לקריאה. השכלת־נפשה עלתה על השכלת־ספר. היא חדרה לבעיות אדם וחברה והשיגה בתבונתה המעמיקה את עיקר הבעיות של מאבקי־דורות ומאווייי־אנוש.

היא היתה אם לשבעה ילדים. חלשה בגופה. בסידורי הבית עזרה סבתא. היא נשאה בעול קניית צרכי־המזון, האפייה והבישול, אך אמא היה לה טעם משלה גם בהכנת מטעמים לילדים. היא דאגה ללבוש הילדים ובאמצעים מצומצמים מאוד ידעה להלביש כל ילד בטעם ובחן; רקמה וסרגה, תיקנה והטליאה, התקינה מלבושים משיירי סחורה והתאימה מלבוש של הילדים הגדולים למידתם של הילדים הקטנים. לא היה לנו להתבייש בלבושנו בפני חברינו, ומהם גם בני אמידים. גם בשנים שהיינו מנותקים מאבא וקיומנו היה קשה מאד, ידעה אמא לכלכל את הבית והעוני לא השתקף מפינותיו. לא אחת הייתי מלווה אותה לביתו של פלוני ובארנקה טבעת זהב, קופסת־הכסף לסיגריות של אבא, או גביעי הכסף של פסח, שנתנה בעבוט להשיג הלוואה לצרכים הכרחיים. גם אז לא הרכינה את ראשה ולא כפפה את קומתה. היא נשאה בכבוד בעולה ובסבלה — והיתה לנו לסמל בכוח התגברותה על עניותה וענוות־נפשה.

היא היתה אמא טובה, אך היא היתה גם חברה וידידה, בייחוד לאחותי הבכירה ולי. האח הבכור נסע לאמריקה שבועות אחדים לפני פרוץ מלחמת־העולם הראשונה. היא לא עזרה לי בהכנת שיעורים. בשיטת לימודי לא היה

משפחת שפירא בשנת תרע"ג (1913);
המחבר הראשון מימין

גדליה שפירא (תרע"ח—1918)

בת־שבע שפירא (תרע"ח—1918)

מקום רב להכנת שיעורים ולמבחנים. אך היא כיוונה הרבה את דרך לימודי, גם בדברים שהיו רחוקים מתחום ידיעותיה. הייתי מספר לה מה שהספקתי ואת החסר לי ותמיד היתה עצתה אמונה, ובעיקר מתוך הבנתה אותי ואת הדרך שאני הולך בה. המורים אשר התנדבו להדריכני בשיעורי־בית, כפי שיסופר להלן, היו משוחחים אתה על לימודי והיא לא רק שהראתה עניין של אם, אלא גם חיוותה דעה של מחנכת. היא נוכחה בשעת השיעורים והיתה מקשיבה לדברי התורה ולא אחת מצאתיה רכונה על ספר שלמדתי או קראתי, מתוך מאמץ ללוותני בדברים אותם למדתי, אפילו כאשר העברית היתה למעלה מאוצר ידיעותיה בשפה. מה שלא תפסה בידיעה השיגה בטוב־שכלה.

היא היתה חברה לחברי ולחברותיה של אחותי. הם היו מתייעצים אתה על בעיותיהם השונות יותר מאשר עם הוריהם, שלא כולם היתה להם הבנה לבעיות הבנים והבנות בגיל ההתבגרות. לעתים היתה משוחחת עם ההורים ומנסה ליישר הדורים שבהבדלי־דורות. ביתנו היה מקום פגישה לבני־נעורים בני גילנו ואמא היתה בחברתם כאחת מהם. היא ידעה לשוחח על הספרים שהם קראו וגם ליטול חלק בשיחה קלה, לא באוטוריטה של אם, כי אם כחברה. לא הבליטה את נסיון־החיים שלה, אך המקשיבים לדבריה עמדו על כך בשעת השיחה או לאחריה.

בפרוץ המהפכה וחידוש הפעולה הציונית היתה אמא עֵרה לחיי הציבור. היתה מבקרת באסיפות ובהרצאות ומשוחחת אתנו ועם חברינו על ההתרחשויות בחיים הציבוריים והיהודיים. היא לא התעלמה מסתירה שעלתה בחיינו: מכאן — העובדה שאבא באמריקה וכשייפתחו שערים נצטרך לנסוע אליו, ומכאן — שאיפתנו לעלות לארץ־ישראל. היא לא הקלה בדבר, אף לא הציעה פתרון. מה שלא יעשה השכל — יעשה הזמן. לפעמים היתה אומרת מתוך בדיחות: — אולי התעשר אבא באמריקה בשנות הניתוק ויסע מאמריקה לארץ־ישראל ושם תתאחד המשפחה. לעת־עתה עדיין מלחמה בעולם. אמריקה רחוקה וארץ־ישראל גם־כן לא קרובה. ימים מפרידים והפתרון הוא עדיין במרחק הימים.

אמא חלתה. עם בוא הסתיו נצמדה למיטת־הדוי. מצבה הורע מיום ליום. שווא תרופות הרופאים. רופא צבאי, יהודי מומר, שביקר בעיר ונענה לבקשת סבא לבדוק את אמא, גילה לי, לבן ה־16, את כל האמת. בלשון זרה ובסגנון

לא־יהודי אמר בפשטות: — היא לא תחזיק מעמד יותר מאשר עד האביב. תרופות לא תועילנה. מוטב לדאוג לילדים הקטנים. את הסוד נשאתי בתוכי ולא גיליתי אף לאחד. אמא ידעה את מצבה. אולי גם קראה את הסוד בעצבות שניבטה מעיני. היא לא דיברה על המוות, אך בשיחות בלילות החורף הארוכים, כאשר שנתה נדדה ואני ישבתי על ידה — השיאה לי לקח חיים, מלא חכמה ותבונה. על מה דיברה ועל מה לא דיברה באותו שיח־לילות? על מהותם של קשרי משפחה, היחס בין הורים ובנים, המשך־דורות והבדלי־דורות; על יחסי אדם, ידידות בין אנשים ובדידות בעת צרה, שאיפות־אדם ושִׂנאת־אדם, ערגון ליופי שבחיים, על אכזבות שנכונו על כל צעד, רוח האדם המתגלה בשעת־יאוש וכוחו להתגבר על מכשולים. לכל נושא היה לה משל לקוח מן המציאות או מן הספרות והשתלבו המשלים בנושא השיחה, כאילו מלכתחילה נועדו למטרה זו.

בלילות דַּי וצער אלה נתגלה בה כשרון שיחה נאה, תוכן מעמיק, שאור וצל משמשים בה בערבוביה במאמץ עליון להרבות את שביבי האור על אימַת הצל. היא לא הטיפה נחמה, אך ממקור חכמתה נבעו גם טיפות־נחמה יחד עם יגון־חיים־ומוות.

לא רק בחייה חינכה אותי אמא החכמה. מפרי חינוכה המעמיק הייתי ניזון כל ימי חיי.

ב. מלמדי בישיבה

בשנה התשיעית לחיי נכנסתי כתלמיד לישיבה בעירנו, שמשכנה היה בחצרו של האדמו"ר ר' משה דן טברסקי, נכד לר' יצחק טברסקי, השביעי משמונת הבנים של ר' מרדכי ה"מגיד" מצ'רנוביל, שכל אחד מהם בנה לו במה בפני עצמו.

הישיבה בסקבירה לא היתה מן המפורסמות בישיבות. שיטת הלימוד בה היתה כמקובל ללימודי קודש בימים ההם, ללא כל חידוש. לא היה בה לא מכתר־תורה של וולוז'ין ולא מאֵש־המוסר של סלובודקה וודאי לא מ"רוח הזמן" של לידא. הלימוד העיקרי היה לימוד הגמרא ובכיתות הגבוהות גם פוסקים. לא זכור לי אם בחורי הישיבה נסמכו בה להוראה, או שהיו זקוקים להיתר הוראה מרבנים ברי־סמכא. אני לא הגעתי לגמר לימודי בישיבה ולא עמדתי בה במבחן סמיכה.

סדר הלימוד בישיבה עמודיו היו שנים: ה"ליינעכץ" והלימוד העצמי. ה"רבי", היינו המלמד, היה קורא שיעור בתחילת השבוע ביום ראשון וביום שני. "ליינעכץ" (קריאה) כשמו כן הוא. בפעם הראשונה היה הרבי קורא את המשנה והברייתא ומפרש את הדברים שנראו לו כטעונים פירוש, מסתייע ברש"י ובכיתות גבוהות יותר גם ב"תוספות" ובפירושים אחרים. בקריאה ראשונה לא הקשה בעצמו ואף התלמידים לא העמידו שאלות; בקריאה שניה, למחרת היום, הרחיב בפירושים ואף הקשה ממקום למקום. גם התלמידים שאלו שאלות ובעלי־תפיסה חריפה ניסו להשיב על שאלות. ביום שלישי וביום רביעי היו התלמידים משננים השיעור, בנוכחות הרבי, שהיה מסתובב בין השולחנות, וכל הדבר הקשה יביאו אליו. רגיל היה גם ששני תלמידים התחברו יחד לשינון משותף. ביום החמישי היו התלמידים חוזרים על השיעור בפני הרבי להראות את ידיעתם ובקיאותם. כל יום

חמישי היה בעצם יום מבחן, שפחדו נפל על התלמידים ה"חלשים" והמתרפים בלימודם ושינונם ויום שמחה ועלייה למצטיינים שבהם.

הלימוד העצמי היה לפי בחירתו של התלמיד. נוסף למסכתא שלמדו בכיתה בחברותא לרוב בשעות שלפני הצהרים, בחר לו כל תלמיד ללמוד מסכתא אחרת בשעות שלאחר־הצהרים ובחורף בשעות הערב. בלימוד־עצמי זה היה הרבי רק בעל־יועץ לבחירה. הבחורים מהכיתות הגבוהות היו עוזרים לתלמידים מהכיתות הנמוכות כאשר פנו אליהם בשאלות. היו שעשו זאת מרצון, אך המתמידים שביניהם, שחששו לביטול תורה, לא ששו לכך והיו מַפנים את השואל לחבריהם. בחירת המסכתא ללימוד־עצמי היתה תלויה בטעם, אך היו לה גם נימוקים "מעשיים": התלמידים שהתמדתם היתה במידה מצומצמת היו בוחרים במסכתות הקטנות של סדר "מועד"; היו שכיוונו את לימודם ל"סיום", הבכור (ואפשר להוציא ידי חובה גם אָב שהוא בכור ואָח בכור) לערב פסח, והמצפים לסעודת־בשר בתשעת הימים למועד זה. בדרך כלל "סיום" הוא בבחינת יומא דפגרא ואפשר לזכות בכעך ודג־מלוח. הרואים את הנולד היו בוחרים במסכתא שילמדו אותה בשנה הבאה בכיתה וייקל עליהם הלימוד ויום־הדין בכל יום חמישי.

היו כיתות שזכו נוסף על השיעור בגמרא גם ללמוד פרשת השבוע עם "אור־החיים", כרגיל באור ליום שישי. הדבר היה תלוי ברבי ובנטייתו ללימוד זה. תלמידים אחדים ניצלו את שעות הלימוד העצמי לעיון בפרשת השבוע עם המפרשים. המלמד הקפדן היה שם עין על תלמידים אלה, שעיונם בפרשת השבוע לא יצא מתחום המותר ושלא יאַבדו זמן רב בהסברי הדקדוק שב"מצודות" ובפירושים שעדיין לא הגיעה שעתם להתעמק בהם.

תלמידי הישיבה היו רובם בני־חוץ, בני עיירות בסביבה הקרובה והרחוקה והיו גם שבאו ממרחקים גדולים יותר, אם משום שהוריהם היו חסידי חצרות הרביים בסקבירה, או שהיו להם קרובים בעיר. אף שהישיבה היתה בחסותו של הרבי מסקבירה, באו אליה תלמידים גם בני חסידים של חצרות הרבי מגזע ריז'ין: בויאן, סדיגורה ועוד. רבו ביניהם בני רבנים ושוחטים, בעלי־בתים וחנוונים, אך היו גם בני בעלי־מלאכה, אשר רצו לזכות בבן תלמיד־חכם. מעטים היו בני אמידים בין התלמידים, אך גם הם לא שינו ממנהג הישיבה ואכלו "ימים", כל יום בביתו של בעל־בית אחר

בעיר, שזו היתה תרומתם של יהודי העיר לאחזקת הישיבה. רוב התלמידים לנו בשנַים־שלושה חדרים בבית־הישיבה ובאחד הבתים בחצר הרבי, שהוקצה כולו למקום לינה לבחורי הישיבה, ורק מעטים היתה להם אכסניה בבית קרובים, או בבתיהם של בעלי־בתים שקבעו אכסניית־תמיד לבן־ישיבה. רוב תורמי ה"ימים" היו יהודים לא אמידים, חנוונים ובעלי־מלאכה, בעלי־משפחות גדולות, שהכנסתם מעטה ומזונותיהם קצובים. לא תמיד יצא בן הישיבה שבע מארוחת־הצהרים, גם כאשר עינה של בעלת־הבית היתה טובה באורח בן־הישיבה ודאגה להכין ארוחה מַשביעה יותר מאשר בשאר ימות השבוע. בני־הישיבה לא היו להוטים ל"ימים" בבתי עשירים, גם כאשר סעודתם היתה שמנה יותר, בשל יחסם של העשיר ובני משפחתו לזה ה"בחור" חובש ספסל הישיבה, שהיה בו משום ביטול וגם בוז. היהודי הפשוט, בעל־המלאכה, חשב לו כ"זכות", שבן־תורה מסב ליד שולחנו והראה לו קרבת־נפש ובעלת־הבית אף דאגה לכבס את לבניו, להטליא את בגדיו ולתקן את הגרבים שלו; בעל־הבית העשיר חשב זאת כמעשה צדקה, דבר שהוא חובה לו ולא זכות.

מעטים מבני העיר למדו בישיבה. כשם שאין נביא בעירו, כך אין "ישיבה" בעירה. מעטים מבני העיר נדדו למקום תורה מחוץ לעיר. מובן, שתלמידי הישיבה בני העיר לא היו "אוכלי ימים". בשבתות היו חפשים לבתיהם ולא היו תחת השגחת המלמדים והמשגיחים בישיבה, מה שאין כן התלמידים בני החוץ, אשר היתה עליהם עין פקוחה גם בשבתות וכאשר נעדרו מן התפילה, או כאשר נפל עליהם חשד שהם עוסקים בדברים שאינם נאים לבן־ישיבה ובכלל זה גם הליכה לשמוע מטיף, שאינו מקובל על ראש הישיבה וחצר הרבי — היה עליהם לתת את הדין.

ראש הישיבה ר' וועלוועלע

ראש הישיבה היה ר' וועלוועלע שפירא, איש סלבוטה, אשר התייחס על משפחת האחים שפירא*. מלבד יחוס עצמו היה גיסו של האדמו"ר

* האחים שמואל־אבא ופנחס שפירא, נכדיו של ר' פנחס מקוריץ, חברו של הבעל־שם־טוב, היו קדושים־מעונים של תנועת־החסידות. הם היו בעלי בית־דפוס בסלבוטה, שעין הצנזורה הרוסית היתה פקוחה עליו בחומרה רבה. בשל מלשינות

ר׳ דויד מסקבירה, בנו של ר׳ יצחק. ר׳ דויד׳ל היה צדיק תמים ומבחינת צדקתו נחשב כבן להמגיד ר׳ מרדכי מצ׳רנוביל. האגדה החסידית מספרת, כי לאחר פטירתה של אשתו הראשונה רצה ר׳ מרדכי לשאת לאשה את בתו של ר׳ דויד לייקעס, מגדולי תלמידי הבעל־שם־טוב. ר׳ דויד לא הסכים לשידוך, מפני שצפה שבתו צריכה ללדת חמישה בנים ואילו ר׳ מרדכי צריך להוליד רק עוד שלושה בנים ולא רצה לקפח את חלקה. ר׳ מרדכי התיישב בדעתו שלושה ימים ואחר־כך בא אל ר׳ דויד ואמר לו: — מצאתי, ברוך־השם, עצה. שאלתי את הבעל־שם־טוב זצ״ל והוא הסכים לשידוך ורמז נתן לי בפסוק: ״אפרים ומנשה כראובן ושמעון יהיו לי״, היינו: שניים מהנכדים יהיו דומים במדרגתם לבנים וימלאו את מניין החמישה. מאשתו השניה, בתו של ר׳ דויד לייקעס, נולדו לר׳ מרדכי שלושה בנים: ר׳ דויד מטלנה, ר׳ יצחק מסקבירה ור׳ יוחנן מרחמסטריבקה; שני הנכדים שנחשבו כבנים הם ר׳ דויד מזלטופולי, בנו של ר׳ יוחנן מרחמסטריבקה ור׳ דויד׳ל מסקבירה.

יחוס עצמו ויחוס אשתו, לאה, אחותו של ר׳ דויד׳ל, אך בזה לא תמו מעלותיו של ר׳ וועלוועלע. הוא היה תלמיד־חכם ופיקח. גבה־קומה, רחב־כתפים וזקן לבן יורד על־פי מידותיו. גם מומו — הוא היה צולע על רגל, ויש אומרים שהיתה לו רגל מלאכותית (פרותזה בלע״ז) — למעלה נחשב לו והיה מעולף אגדות. בלילות חורף היו מספרים התלמידים זה לזה על כך, שבצעירותו הלך ר׳ וועלוועלע מאוחר בלילה לשאוב מים מן הבאר. כידוע, אסור לתלמיד־חכם לצאת יחידי בלילה והוא צריך שמירה מפני המזיקין. ר׳ וועלוועלע לא היה זהיר בעצת חז״ל זו, אולי משום צעירותו ואולי משום ענוותנותו, שלא ייראה כתלמיד־חכם ואולי משום שסמך על זכות־אבות. פגע בו אחד מאותו ה״כת״, ככתוב ״וייאבק איש עמו — — ויגע בכף־ירכו״. נענש התלמיד־חכם הצעיר, אך זכות־אבות וזכות תורתו עמדו לו במאבק זה של לא־שווים והוא רק ״צולע על־ירכו״.

נאסרו והצאר ניקולאי הראשון גזר להעבירם דרך שתי שורות של אנשי־צבא וכל אחד יקבל 1500 מלקות ואחר־כך יישלחו לסיביר. האגדה מספרת, כי בדרך הילוכם בביצוע ענשם נפלה מצנפתו של ר׳ שמואל־אבא. הוא לא רצה להמשיך ללכת בגילוי־ראש, גחן והרים את המצנפת אף שבזה הגדיל את מנת המלקות (היה נושא ל״שלוש מתנות״ לי. ל. פרץ). האחים הוחזרו מגלותם בסיביר רק בימי אלכסנדר השני.

היה ר׳ וועלוועלע יוצא במקלו, אך צעדיו היו נרחבים וזריזים. רוב ימיו ישב בחדר המיוחד לו, ששימש גם חדר הנהלה וגם מקום לימוד לתלמידי הכיתה הגבוהה, ואולי רק לנבחרים שבהם, שלהם היה משמיע את שיעוריו פעמיים בשבוע: שיעור אחד בגמרא, לרוב במסכת חולין, ושיעור אחד בפוסקים. השיעור נמשך שעות ומהחדר היו נשמעים קולות של שקלא־וטריא. את שעות אחר־הצהרים היה מקדיש לשיחות עם התלמידים ביחידות, לא רק בענייני לימודים כי אם גם בענייני התנהגות. היו תלמידים, שדלתו של ראש הישיבה היתה פתוחה לפניהם תמיד ואחרים חיכו לשעת שיחה. יש ותלמיד היה נקרא אל ראש הישיבה ויצא נזוף ואף קיבל אזהרה חמורה וכאשר נקרא שנית אל ראש־הישיבה והיה זה סימן רע לו. הוצאת תלמיד מן הישיבה באמצע ה״זמן״ היה מקרה נדיר, אך בסוף ה״זמן״ היו נקראים לחדר ראש־הישיבה תלמידים אחדים והם קיבלו ״עצה טובה״ לא לשוב אחרי הפסח או אחרי הסוכות לישיבה, ומהם שה״עצה״ כלפיהם היתה בבחינת החלטה שאין אחריה ולא כלום. אחת הסיבות להפסקת לימודיו של תלמיד היתה פיגור בלימודים, אם בשל רשלנות, אם בשל חוסר כושר לימודי, אך הסיבה הראשית לשילוח תלמיד היתה התנהגות בלתי־מתאימה לבן־ישיבה. עבירות שבין אדם למקום, היתפסות להשכלה. במקרה חמור נשלח התלמיד הביתה גם באמצע ה״זמן״ וחומרת ה״הוצאה לפועל״ היתה למען ישמעו ויראון. אין זכורים לי מקרים על הוצאת תלמיד בשל מעשי פשעים כגון גניבה ועוד. שיחה אחרונה עם תלמיד מוצא ניהל ראש־הישיבה בעצמו ולא על־ידי שליח ותמיד מצא דברי־נחמה לתלמיד, שאמנם אין מקומו בישיבה, אך לא נגעלו לפניו שערי תורה במקום אחר, והיה גם שיעץ לאן לפנות ואף המליץ בפני מי שהמליץ לבוא לעזרת התלמיד היוצא מכאן ונכנס למקום תורה אחר.

ר׳ וועלוועלע עיצב את דמותה של הישיבה, שמר בקפדנות על שבילי־לימודיה וארחות־חייה הדתיים־מוסריים, אך לא עם הקנאים מקומו. הוא קיבל בסבר־פנים פני כל איש, גם אלה אשר היו לא רק רחוקים מאדיקות דתית, אלא גם אלה אשר ״הציצו ונפגעו״. בחדרו היו שני ארונות־ספרים: האחד גדול וגדוש ספרי גפ״ת (גמרא, פוסקים, תוספות), שבמדפיו העליונים התנוסס ש״ס דפוס סלבוטה, הוא בית־הדפוס של האחים שפירא, והאחד קטן, שבו ספרי ראשונים במחשבת ישראל (אמונות ודעות לר׳ סעדיה גאון,

הכוזרי לר' יהודה הלוי, מורה־נבוכים להרמב"ם, ספר העיקרים לר' יוסף אלבו ועוד), ספרי יראים וספרי מקור בתורת החסידות. הארון הגדול היה פתוח, תרתי משמע: ללא מנעול והרשות נתונה לכל מעיין להוציא גמרא או יורה־דעה; הארון האחר היה נעול והמפתח היה בידי ראש־הישיבה וכאשר ניתנה הרשות לאחד ממלמדי הישיבה או לאחד הבחורים בכיתות העליונות לעיין בספר שבארון זה, היה ראש־הישיבה עצמו פותח את הארון ומגיש את הספר. לשום איש לא היתה גישה לארון זה. בחורי הישיבה שהתחילו לנהות אחרי ספרי השכלה, היו מתלחשים ביניהם, שבפינה נסתרת בארון זה ישנם גם ספרי השכלה, שראש־הישיבה מעיין בהם בשעה שהוא מתבודד בחדרו ולאו דווקא בשעה שאינה לא מן היום ולא מן הלילה.

כאשר אבא הכניסני כתלמיד אל הישיבה עמדה לפניו בעיה חינוכית לא קלה. בלשון החינוך של ימינו היא בעיית ההתאמה בין בית־הספר ובין בית ההורים. אבא לא הועיד אותי להיות רב בישראל, כמשאלת־לבו של הסבא אבא'לי. הוא רצה שאלמד שנים אחדות לימודי־קודש ושהם יהיו היסוד לחינוכי, אך לא היה בדעתו להעמיד את חינוכי עליהם בלבד. דחיית לימודי־חול לשנים אחדות לא הדאיגה אותו, אך לא התכוון להרחיקני מהם. גם כאשר הייתי שקוע כולי ורובי בלימודי הישיבה היה אבא מלמד אותי כל שבת פרק בתנ"ך ומרגילני לעיין במפרשים ומקפיד על כך שאקרא ספרים עבריים, בייחוד בעלי תוכן היסטורי.

בית אמא ואבא היה בית יהודי, אם כי לא לכל פרטיו ודקדוקיו. רב היה המרחק בימים ההם בין המחשבה החפשית, האפיקורסית לבין המעשה העקבי שבעקבותיה. זקנו של אבא הוסיפה לו הדר, אך הפיאות שבשנים הראשונות ליציאתו ל"תרבות רעה" היה מפשילן אחורי האזניים, קוצצו מפעם לפעם עד שנעלמו כליל. הוא גם קיצר בעליונים וחבש מגבעת קשה. המטבח היה כשר למהדרין, כי היא היתה משותפת לסבתא ולאמא, אך אמא לא הקפידה על הפסקה של שש שעות בין מאכלי בשר וחלב ולא על הפסקת שעה בין חלב לבשר, וכדומה. האח והאחות הגדולים למדו בבית־ספר עירוני, שהלימודים בשבת, כולל כתיבה, היו חובה בו. אבא ואמא לא הקפידו על ארבעים אבות מלאכה חסר אחת בשבת ועל קלות כבחמורות. אף אני הקטן לבושי היה לא כלבושם של יתר בני הישיבה וסימן של פיאות לא היה בפאת ראשי.

מן הסתירה החינוכית הזאת לא התעלם אבא כאשר שלח אותי אל הישיבה וגם לא מן הקשיים שנכונו לי בחברת תלמידים שאהיה שונה מהם בדברים מסויימים, שהיכרם בולט. ראשית כל רצה להבטיח, שראש־הישיבה יכיר גם הוא בסתירה הזאת ויחד נועצו איך לא להעמיקה. השיחה ביניהם לפני כניסתי לישיבה היתה ארוכה. אני לא הייתי נוכח בה, חיכיתי בחוץ עד שאבא הכניסני אל החדר פנימה. ר׳ וועלוועלע שאל אותי שאלות אחדות במסכת בבא מציעא בפרקים ״אלו מציאות״ ו״המפקיד״ ונענע בראשו כאשר בתשובותי השתמשתי בעברית בדברים שנכתבו במקורם ארמית, כי כך לימד אותי אבא. ראשית לימודי בתלמוד היה לפי גמרא ״למתחילים״ של רב צעיר. ראש־הישיבה קימט את מצחו, הוריד את הפנסנה (משקפי־לחץ הנאחזים באף), שהיו תלויות על חוט ארוך ושלח אל אבא מבט חד, שהיה בו כעין התערובת של רצינות ולעג, ואחר־כך אמר לו דברים אחדים וחזר פעמים אחדות על המלים: נו, מילא, אַ ביסעל קשה (קשה קצת), ואלי פנה ואמר: — העיקר שתהיה תלמיד טוב. כאשר קמנו ללכת חיכה מאחורי הדלת הרבי טודרוס (עליו יסופר להלן). ר׳ וועלוועלע, שלינה את אבא עד לדלת, פנה אל ר׳ טודרוס ואמר: — אתה מכיר את גדליה שפירא, גם הוא ב״פרופסיה״ (מקצוע) שלנו, גם הוא מלמד, אך אצלו העיקר הוא לשון־קודש ואת בנו הוא שולח דווקא אלינו והנה לפניך בחור הישיבה החדש, שמו בישיבה יהיה: יאַסעלע גדלי׳ס.

כך נכנסתי אל הישיבה וזה היה שמי וכינויי כל השנים שהסתופפתי בבית הישיבה וחברי שאתם למדתי לא שכחו שמי זה גם כעבור שנים בפגישותינו באמריקה ואף בארץ־ישראל.

לא הייתי תלמיד מובהק של ראש־הישיבה. במישרין לא למדתי מפיו הרבה תורה. באותה שנה שהגעתי ללימוד פוסקים, יורה דעה עם ״פרי מגדים״, שמעתי מפיו שיעורים אחדים, אך לא הארכתי שבת בבית הישיבה. חדשים אחדים נקלעתי לכיתה של בחורים גדולים, שהייתי ביניהם הרך בשנים והקטן בקומה ומקומי לא ניכר ביניהם. ר׳ וועלוועלע דווקא לא שכחני והיה מעורר אותי להשתתף באופן פעיל בלימוד ולא אחת נכשלתי, בייחוד כאשר לא הצטיינתי בפיענוח ראשי־התיבות הרבים ב״פרי־מגדים״. גם בשנים הקודמות, כאשר עדיין לא הייתי תלמידו, היתה עינו של ר׳ וועלוועלע פקוחה עלי ופעמים אחדות אף נקראתי אליו, בייחוד בסופי

ה"זמנים" והיה בוחן אותי ותמיד יצאתי מעל פניו מעודד. אבא היה מבקר תכופות אצל ר' וועלוועלע, בייחוד בלילות סערה בחורף כשהיה בא לקחת אותי הביתה. ידעתי כי אצטרך לחכות שעה ארוכה לגמר השיחה. תוכן שיחתם לא היה ידוע לי. לרוב היתה זו שיחה בארבע עיניים ואיש לא נוכח בה. ברבות הימים נודע לי, כי אבא היה מביא לראש־הישיבה ספר ישן או חדש, שהוא בבחינת "טריף־פסול". אני לא זכיתי, מתוך זהירות של שניהם, לשמש שליח לדבר עבירה... רק פעם אחת, בימי משפט ביילים, אמר לי ראש־הישיבה: תאמר לאבא, שישלח לי עתונים על ביילים. בחרדה הכנסתי למחרת בבוקר את העתונים לחדרו של ר' וועלוועלע ובמקום תודה אמר לי: "יישר־כוח".

כל מעייניו של ר' וועלוועלע היו בישיבה, הנהלתה הרוחנית והדאגה לאחזקתה. לא המוסד בלבד כמפיץ תורה היה עיקר בעיניו, אלא הוא ידע גם את נפשו של בחור הישיבה, הבודד, המרוחק ממשפחתו, סמוך על שולחן זרים, ה"ממית" עצמו באהלי תורה. הוא החשיב את התלמידים המתמידים, אך התעניין בכל אחד מלומדי הישיבה. דברי המוסר שהטיף לתלמידים היו רפים וגם בנזיפתו היה ממידת החסד. תלמיד־מלשין לא סבל ושלח אותו מעל פניו בעצה טובה של "קשוט עצמך" ואף מהמשגיח והמלמדים לא קיבל דברי קטרוג. מקרה רציני היה בוחן ובודק בעצמו והשתדל למצוא צד זכות לעומד לדין ובייחוד ללומדי־תורה בהתמדה.

פעם ראינו את ר' וועלוועלע בצערו וביגונו. בערבי שבתות אחר־הצהרים בחדשי הקיץ היו תלמידי הישיבה מהכיתות הגבוהות יוצאים לרחיצה ושחייה בנהר שבעיר. בערב שבת אחד טבע הבחור יוסף מפאלעוועצק, והוא בן שמונה־עשרה, בחיר התלמידים, אשר כבר קיבל סמיכה על חלקי יורה־דעה ונבאו לו עתידות כגדול בתורה. ר' וועלוועלע מיהר בכרכרה אל שפת הנהר, מזרז את הרכב. הטובע היה שכוב על הדשא והרופא קבע את מותו. ראש הישיבה פרץ בזעקה: אבל אשם אנוכי, שומר שכר אנוכי!... בהלוויה שנערכה בו ביום לפני כניסת השבת לא נשא הספד (מנהג זה של נשיאת הספדים לא היה מקובל בסביבתנו, אלא במקרים יוצאים מן הכלל כשמת אדם גדול בתורה או יהודי בעל מעשים טובים), אך הוא ספד בבכי מר את תלמידו החביב: — בני, בני יוסף, מי־יתן מותי אני תחתיך!...

לאחר מקרה הטביעה שחה קומתו של ר׳ וועלוועלע, ניטל מאור פניו. החלה השקיעה, שקיעתו של ראש־הישיבה, שקיעתה של הישיבה.

ר׳ יאֶסעלע

בשנתי הראשונה בישיבה למדתי בכיתתו של ר׳ יאֶסעלע. הוא היה איש המקום, חתנו של בריש מרים־לויס. אדם צעיר, בעל זקנקן שחור, מרובע וקצר. פיאותיו לא ארוכות ולא מסולסלות. לבושו המסורתי נקי ללא רבב. בקיץ ובחורף היה נושא מטריה, שגדלה לא היה כלל ביחס לקומתו הנמוכה. כשם שהיה זריז בהליכתו, כך היה מתון בהסברתו. משהרגיש כי התלמידים, או חלקם, עדיין לא ירדו לעומק הסוגיה, חזר פעמיים ושלוש. לא זז מסוגיה מסובכת כל עוד לא היה משוכנע שהתלמידים ירדו לעמקה. בעת שינון השיעור היה שוהה ליד התלמידים בעלי־תפיסה חלשה וחוזר ומשנן עם כל אחד את הקשה לו ומעולם לא התאונן על שמרבים בשאלות. אדרבא, כל שאלה, וגם שלא במקומה, הוכיחה לו כי עדיין לא עשה את מלאכתו בשלימות.

באותו קיץ למדנו מסכתא בבא־קמא, שמעט בה מן האגדה וההלכה שבה רחוקה מן המציאות של חיי היהודי בגולה. אבות הנזיקין ותולדות תולדות־תיהן, נזקי השור והאש ופרעונם "במיטב הארץ", היינו מעידית שבקרקע — מה להם ולהווי של הקיום היהודי והיזקיו? אם עוד נתקבל על הדעת ש"אדם מועד לעולם", קשה היה להסביר מדוע "מבעה" זה אדם וגם הפסוק מישעיהו "אם תבעיון בעיו" — לא היה בו להסביר את פירוש המלה. (לא ידעתי אז, וגם התלמידים הגדולים ממני לא ידעו ואף הרבי לא הסביר, כי השורש בעה הוא ארמי והשתלב בישעיהו בתוספת אותיות). לא קל היה לרבי יאֶסעלע, המסביר בחסד, להכניס לראשינו את הדברים הרחוקים ממציאות חיינו, ורק בסבלנותו כי רבה ובנעימות קולו פלס את הדרך מדף לדף ומשיעור לשיעור.

כאשר הגענו לפרק "המניח את הכד" הונח לנו קצת. הן בדרך לישיבה עברנו את בית המלאכה של אַלטער דער טעפער (הקדר) וראינו במר־עינינו את הכדים וקערות־החימר ושברי כלים שונים וגם את החביות הכרנו גם בחצרו של יונה החבתן וגם ליד מרתף היין של ר׳ יעקב שטיינברג ושל

ר׳ יונה היינן. משהונח לו לרבנו יאָסעלע, הרציני והמיושב, הרשה לעצמו גם הלצה, דבר נדיר בשיעוריו. כאשר למדנו את המשנה ״אחד רץ ואחד מהלך״ והוא נשאל על־ידי אחד התלמידים על מידת ריצה ומידת הליכה, ענה בחיוך: — אין מידה זו שווה לכל בני־האדם. למשל, אני שרגלי קצרות הליכתי הוא כעין ריצה והלז, שרגליו ארוכות, אך כרסו בולט, ריצתו היא כעין הליכה על אבנים בלתי־מהוקצעות.

בפרק ״שור שנגח״ שוב ירדה עלינו רצינות הלימוד בכל תקפה. לא רק אנו טבלנו בזיעה, אלא נדמה היה שגם כתלי הישיבה נוטפים זיעה. החוש האָסתטי של ר׳ יאָסעלע מנע בעדו להוריד את הקפוטה ורק את הכובע הוריד וחבש את הירמולקה (כיפה) העגולה, נגב את הזיעה בממחטה נקיה ומקופלת, ותמיד היו לו בכיסו האחורי עוד ממחטה או שתיים, ולא במטפחת אדומה כמלמדים אחרים. רק משנכנס אָב והגיעו תשעה ימי האָבל — הוקל לו ולנו. מסכת בבא־קמא ירדה מעל שולחן־הלימודים ובמקומה הועלתה מסכת גיטין ומדרש איכה: סיפורי החורבן, קמצא וברי־קמצא. אמנם, עצובים הדברים ובבית הישיבה הורגש האָבל על החורבן, נשבה רוח של ערב תשעה באָב, אך כובד הלימודים לא היה עוד. בימים אלה בא ר׳ יאָסעלע לישיבה לבוש בגד ישן, אך נקי, ועל פניו שכנה עצבות. הלימוד היה בקול נמוך מן הרגיל. יחד עם האָבל חשו בהתקרבותו של סוף ה״זמן״. משהתחילו בחמישה־עשר באָב ללמוד בערבים נשבה כאילו רוח סתיו ראשונה.

סדר הלימוד הפשוט והיסודי של הרבי ר׳ יאָסעלע היה בו מן השיטתיות, אשר הופרעה כולה כאשר עברנו לכיתה גבוהה יותר של הרבי טודרוס.

ר׳ טודרוס

הבדיחה היהודית שואלת: האם פגשתם פעם ילד ששמו טודרוס, ואיך זה שיש יהודים ששמם טודרוס? והתשובה היא: הטודרוסים נולדים מבוגרים. אם כל ילד יהודי בגולה לא היו לו ילדות ונעורים טבעיים, הרי ילד ששמו טודרוס לא היה ילד כלל.

הרבי ר׳ טודרוס, המלמד בישיבה דק״ק סקבירה, נולד — מלמד. כל

חזותו, הילוכו, תנועותיו, לבושו העידו עדות שאינה טעונה הוכחה, שמלמד מלידה לפניך ואין להעלות על הדעת, כי אדם בעל מראה כזה ותנועות כאלה יכול היה להיות מישהו אחר מאשר מלמד גמרא בימים ההם.

ר' טודרוס היה בעל קומה לממוצעת, אך כיהודי שעול שמים רובץ עליו משעת קימה ועד שעת שכיבה, מנטילת־ידיים ואמירת "מודה אני" ועד לברכת "המפיל חבלי שינה" על משכבו, ראשו היה מושפל והנמיך את קומתו. זקנו הרחב והאפרורי התחדד והתקמט בקצהו, אולי משום שבכל שעות לימודו אחז בו ביד ימין; גבותיו כיסו על עיניו כאילו כדי לעזור לו לקיים "ולא תתורו אחרי עיניכם". החשש לתור אחר הלב לא היה מכוון כלפיו, כי כל לבו היה נתון רק לגמרא ולתלמידיו.

כל חזותו של ר' טודרוס הביעה הכנעה וביטול היש. חייב אדם יהודי להתקין עצמו בפרוזדור ולימוד תורה לשמה היא הדרך הטובה ביותר להתקנה זו. דומה היה ר' טודרוס כל ימיו כאילו הוא מתהלך בפרוזדור ומצפה לכניסה לטרקלין. אדם יהודי שזכה להרביץ תורה צריך להיות שמח בחלקו ועליו להתאמץ למלא באמונה את אשר הוטל עליו. היה ר' טודרוס אומר את ה"שיעור" בשמחה. כל שיעור, גם כאשר חזר עליו פעמים רבות, היה כחדש בעיניו. הוא היה נאמן לשיטתו הפדגוגית של רב, אשר יעץ למלמד התינוקות רבי שמואל בר שילת "אספי ליה כתורא" (אבסהו כשור), היינו: הלעיטהו תורה רבה, אם לא הכל, הרי חלק ייקלט. הוא קיבל גם את עצתו של רב: "דקארי — קארי, דלא קארי — ליהווי צוותא לחבריה" (הקורא — יקרא, ושאינו קורא — יהא צונת לחברו). בקריאת שיעורו לא הקפיד אם כל התלמידים תופסים את כל הסוגיה. "דברי תורה עניים במקומם ועשירים במקום אחר". יש על כן להגיע גם למקום אחר, ואם התלמיד לא יתבטל מתורה סופו שיגיע למקום שהדברים יהיו מובנים יותר ואז ישוב ויבין גם את הסתום במקום הראשון. הוא גם דאג לחבר שנים מהתלמידים ללימוד יחד, לשינון השיעור, ולפי השיטה של תלמיד חלש עם תלמיד שתפיסתו מהירה יותר.

ר' טודרוס לא היה קפדן, אך הוא לא יכול היה להשלים עם שום דבר, שנראה לו כסטיה מן הדרך הישרה של לימוד תורה והנהגה הראויה לבן־ישיבה. הוא לא היה מרוצה מלכתחילה מתלמיד שפיאותיו קצוצות ושציציות ארבע־הכנפות אינן נראות לעין. הוא אמנם לא בדק בציציותי, אם

בכלל אני לובש ארבע־כנפות, אך קשה היה לו להבין למה הסכים ראש־הישיבה לקבל תלמיד יוצא דופן. לשיטתו — צדק. הוא לא העז להתנגד להסכמתו של ר׳ וועלוועלע, אך בלבו לא הסכים לדבר הזה. כל עוד לא הייתי תלמיד כיתתו כמעט ולא השגיח בי, אך משהגעתי להיות תלמידו, לא הראה אמנם סימנים של אי־שביעת־רצון, לא הרחיקני ולא קרבני, אך מחוץ לשיעור כמעט ולא הפנה אלי תשומת־לב. לתלמידים אחרים העיר הערות שונות על התנהגותם ולי לא העיר מטוב ועד רע. חלקי לא היה עם התלמידים הגרועים ביותר. לא הייתי זקוק לחבר בעל־תפיסה טובה יותר שיבוא לעזרתי, אך ר׳ טודרוס לא ידע כיצד לנהוג, אם לחבר אלי תלמיד שאני יכול להיות לו לעזר בלימודיו. ודאי חשש ל״אל תתחבר״. לימים חיבר אלי חבר, אך נהג בהם חילופים, שלא ישהו במחיצתי זמן רב. אם כי ילד הייתי, בן 10—11, הרגשתי היטב בכוונתו של הרבי, אף התלוננתי בפני אבא והוא יעץ לי לא לשים לב. רוב הזמן למדתי ביחידות. בשעת החזרה על השיעור ביום חמישי לא הייתי בין השתקנים, אך הרבי אף פעם לא השמיע אף מקצת שבחי, כפי שנהג בתלמידים אחרים.

כזה היה יחסו של הרבי ר׳ טודרוס אלי במשך שני ה״זמנים״ שלמדתי תורה מפיו, אך בסוף ה״זמן״ השני קרה מקרה, אשר הביא גם את אבא לידי החלטה, שיחסים כאלה אינם ״בריאים״. יום אחד למדנו על כך, שיוסי בן יועזר איש צרידא ויוסי בן יוחנן איש ירושלים גזרו טומאה על ארץ העמים ועל כלי־זכוכית. גזירה זו עוררה תמיהה. על זכוכית למדנו ״כבולעו כן פולטו״ — ומדוע איפוא החמירו בה שני היוסים? והאם יש לאחד מהם שייכות לר׳ יוסי המקל? ואם זה אותו ר׳ יוסי המקל בדברים שאחרים מחמירים בהם — מה ראה להחמיר דווקא בכלי־זכוכית? ניסה ר׳ טודרוס לתרץ קושיות ולא הניח את דעתם של חלק מן התלמידים. השאירו את העניין ב״צריך עיון״ והתכוננו לשעת החזרה על השיעור ביום חמישי, כאשר אפשר יהיה שוב ללבן את השאלות ולא להשאירן ב״תיקו״.

בערב הבאתי את הדבר בפני אבא. הקשיב לי ודחני בקש. אך משחזרתי והעליתי את השאלה חשב קמעה, חיוך עלה על שפתיו והשמיע לי את הסברתו. יש סמיכות־הפרשיות בין ״ארץ העמים״ ובין ״כלי־זכוכית״, אשר מקום ייצורם היה בעמק עכו, שהיה בידי הרומאים. כלי־זכוכית היו בימים ההם כלים יקרים שעלו על שולחנם של עשירים. ר׳ יוסי — האחד או האחר,

ואולי שניהם — היה יהודי בעל הכרה לאומית. הוא לא רצה שיהודי ארץ־ישראל יוציאו את כספם על כלים הבאים מארץ האויב — היא "ארץ העמים" — ועל־כן גזרו עליהם טומאה ויש אולי ללמוד גם מהניסוח — לא נקטו לשון איסור אלא לשון גזירה — "גזרו טומאה".

הסברתו של אבא הלהיבה אותי. בדמיוני ראיתי את עצמי ביום חמישי והנני קם ועומד על הספסל ומביא את "חידושו" של אבא בפני הרבי והתלמידים. אבא, כנראה, "קרא" את מחשבותי ודרך־אגב, בהרימו את עיניו מן העתון, אמר בניחותא — אינך חייב להביא את הדברים ביום חמישי בפני הרבי. הם לא יתקבלו על דעתו.

ביום החמישי כאשר התחדשה השקלא־וטריא בסוגייה של גזירת הטומאה על כלי־זכוכית, לא עמד בי הכוח להתגבר על יצרי. ילדות היתה בי והתעלמתי מעצתו של אבא. קמתי ועמדתי על הספסל, להיראות ולהישמע, והשמעתי בקול צלול את הסברתו של אבא בדבר הנימוק הלאומי של ר' יוסי בגזירתו על כלי־זכוכית, מבלי להזכיר כי שמעתי הסברה זו מפי אבא. כשגמרתי את דברי הושלך הס בכיתה. הרבי טודרוס, שעמד כל הזמן נשען על גבי ה"סטנדר" (עמוד) והגמרא פתוחה לפניו, הסיט את המשקפיים מן [illegible] אל המצח, שם את המטפחת האדומה על הגמרא, התקרב אלי ואמר במתינות רבה: — אבא שלך אפיקורס ואתה גדל גוי גמור — הרים את ידו וסטר לי על הלחי.

רגע נשארתי על מקומי נדהם. אחר־כך לקחתי באופן אינסטיקטיבי את הגמרא, לבשתי את המעיל ויצאתי את הישיבה. סטירת־הלחי היתה חלשה וכלל לא הכאיבה, אך בושתי ונכלמתי על שכך עלה לי. ליד דלת היציאה התעכבתי והנה מיהר אלי אחד התלמידים מה"מקורבים" אל הרבי ואמר לי: — הרבי אמר שתחזור. לא חזרתי. גם לא מיהרתי ללכת הביתה. שעה ארוכה הסתובבתי ברחוב ומשראיתי שבני הישיבה יוצאים לארוחת־הצהרים הלכתי אף אני הביתה. לא סיפרתי בבית על ה"תקרית", אם משום בושה, אם משום הרגשת אשמה על שעברתי על עצת אבא וקיבלתי את גמולי. אחרי ארוחת־הצהרים אמרתי לאמא, כי חש אני בראשי ונשארתי בבית. שכבתי במיטה ושקעתי את עצמי בקריאה. הביקור בישיבה ביום שישי לא היה חובה וגם ביום זה נשארתי בבית. לא ידעתי איך לנהוג ביום ראשון. החלטתי לספר לאבא, אך כל פעם שרציתי לפצות את פי נרתעתי ודחיתי את הדבר.

בשבת אחרי־הצהרים פנה אלי אבא בשאלה: ומה אתה חושב לעשות מחר? הבינותי שיצא הסוד והגיע לאזני אבא. התחלתי לספר בגמגום על מה שקרה, אך אבא הפסיקני ואמר: — הרי אתה מבין, שאני יודע כבר את ה"מעשה". עתה יש להחליט מה לעשות מחר. הוא לא הטיף לי מוסר על שלא שמעתי בקולו. לא שאל לפרטים. חיכה לתשובתי. לא ידעתי מה לאמור, כי לא ידעתי מה לעשות. אמרתי: — אינני יודע מה לעשות, אני מתבייש. הפנה אבא את מבטו ישר אלי, שם את ידו על כתפי ואמר: — לו לעצתי תשמע היית חוזר אל הישיבה ומסיים את ה"זמן", שסופו מתקרב. אם אתה רוצה אני יכול לשוחח על המקרה עם רבי וועלווועלע, אך לדידי אין זה רצוי. כדבר הזה יקרה לכל תלמיד, הלא גם אני "בקי" קצת בכגון דא. אין מתים מסטירת־לחי של הרבי. אם לא הגיע לך הפעם, ודאי יש לך "חוב" מן העבר, ואם לא — ודאי יגיע לך בעתיד, שמע בקולי וסיים את ה"זמן" ואחרי הפסח נדון ונחליט. הצטרפה אמא לדעתו של אבא וחיזקה את דבריו בדברי הוכחה, שאין זה מקרה יוצא מן הכלל וכי הפסקת לימודים באמצע ה"זמן" הוא לרעתי.

ביום ראשון בבוקר לקחתי את הגמרא והלכתי אל הישיבה. ישבתי על מקומי והקשבתי לשיעור. ר' טודרוס לא שאלני על צאתי ושובי. כאשר ניסה אחד התלמידים להזכיר מה שקרה, גער בו הרבי: — נו, נו, מספיק... בשבועות המעטים עד סוף ה"זמן" היו היחסים בין הרבי ר' טודרוס וביני קרירים וללא תקלה. בקיץ לא המשכתי בלימודי בישיבה ומשחזרתי אליה — הייתי תלמידו של הרבי ר' מרדכי.

עוד פגישה אחת נזדמנה לי עם הרבי טודרוס, בעיירת מגוריו ט', בראש־השנה שנת תרפ"א (1920).

בערב ראש־השנה יצאתי בעגלה מהעיירה ר' לט'. הוטל עלי להיפגש עם נוער ציוני ולמסור אינפורמציה על הדרכים המשובשות המובילות לגבול בסרביה, אשר משם פתוחה הדרך לארץ־ישראל. נמסרו לי שמות של שני אנשים, שבאמצעותם אפשר להתקשר עם הנוער בעיירה. בדרך התחיל לרדת גשם חזק. העגלה שקעה לא אחת בבוץ והיה עלינו להוציאה ולשרך את רגלינו על־ידה. לט' הגענו כבר בחשיכה עייפים ומלוכלכים. נכנסתי לאכסניה. אכלתי משהו ושקעתי בשינה. התעוררתי בבוקר בשעה לא מוקדמת,

שמואל שרייאר־שרירא

ד"ר צבי וויסלבסקי

כאשר בעל־האכסניה ובני־ביתו כבר הלכו לבית־הכנסת. צחצחתי את המגפיים, ניקיתי את הבגדים מן הבוץ ושמתי את פני אל בית־הכנסת. מפי אנשים ברחוב נודע לי, ששני האנשים המבוקשים על־ידי עזבו את העיירה זה חדשים אחדים. לא ידעתי אל מי לפנות ואיך ליצור את הקשר עם הנוער הציוני במקום.

אל בית־הכנסת הגעתי בשעת קריאת־התורה ועמדתי ב"פּאָלוש" (פרוזדור). המתפללים הסתכלו בבחור הזר. מישהו תקע לי יד ל"שלום־עליכם". מסתכל אני סביבי: מאַין יבוא עזרי? נגמרה קריאת־התורה והמתפללים הצטופפו בבית־הכנסת לתקיעת שופר. אמרו "למנצח", תקעו תקיעות ובעל־התקיעות התחיל לסלסל ב"אשרי העם יודעי תרועה", "בשמך יגילון" — הקול מופר לי. מהיכן? מי זה יכול להיות? התקרבתי לבימה, אך ראשו של בעל־התקיעות עטוף בטליתו ואין לראותו. רק כאשר בעל־המוסף התחיל בניגון "אשרי יושבי ביתך" ובעל־התקיעות הפשיל קצת את טליתו, נעצתי עיני בו. כן, פנים מוּפרות, הרי זה הרבי ר' טודרוס. אמנם הזדקן. שערות השיבה בזקנו רבו, אך הזקן הנוטה לצד שמאל בקצהו, המשקפים שהסיט על המצח בשעת אמירת "אשרי" בעל־פה והמטפחת האדומה הנשקפת מתוך הקפוטה — העידו עדות נאמנה, שאכן זהו ר' טודרוס.

התפללו מוסף. נשארתי בבית־הכנסת עד אחרי "עלינו" וחכיתי לצאתו של ר' טודרוס. הוא התמהמה שעה ארוכה. בחוסר סבלנות הסתובבתי כה וכה, עד שלבסוף ראיתיו פוסע עם עוד שני יהודים, הלכתי בעקבותיו ורק כשנשאר יחידי התקרבתי אליו וברכתיו בברכת החג ובברכת שנה טובה. זקף בי את עיניו ושאל: — ומי אתה? — אני הנני תלמידך בישיבה בסקבירה, יאָסעלע גדלי'ס. לא נזכר ורק לאחר שנתתי לו סימנים על אבא שאף הוא היה באותו "פרופסיה", אך לימד לשון־קודש — עלה זכרונו של אבא וזכרוני שלי לפניו. בינתיים התקרבנו לביתו. כאשר הרבי שאל אותי: — היכן אתה סועד סעודות החג? — עניתי: — זר אני פה ואני מחכה שמישהו יזמינני לסעודה. נעמד רגע ואמר: — נו, אמנם סעודתי דלה. חיים אנו בדחקות בימי פורענויות אלה, אך כאשר זימן הקדוש־ברוך מצוה לידי, אורח לראש־השנה, אקיימנה לפי יכלתי. נתחלק במה שיש. בוא, בוא, אַל תתבייש.

ר' טודרוס קידש. נטלנו ידים. בירכנו "המוציא". המגישה היתה בת

צעירה (נראה שהרבי היה אלמן). בעוד אני חושב כיצד אפתח בשיחה שתוביל אותי ל"תכלית", היינו למצוא כתובת לשם מילוי שליחותי והנה פונה אלי ר' טודרוס בשאלה, שכוונתה היתה לתהות על קנקני, אך היא נשאלה בפשטות ובתמימות: — תאמר לי, האם אינך, חלילה, מ"אותה החברה"? הכוונה היתה לחברת הבולשביקים. — חס וחלילה, רבי, אדרבא, אני ציוני. — בו ברגע נכנסה הבת מן המטבח ובידה קערת המרק. נעצה בי מבט תוהה. עגמה עלי נפשי. נכשלתי. עוד לא למדתי את דרכי הקונספי־רציה. הרי ייתכן שבתו של ר' טודרוס יש לה שייכות ל"אותה החברה" וברוב איוולתי גיליתי את עצמי. ישבתי ושתקתי. משפנתה הבת שוב אל המטבח לחשתי על אזנו של ר' טודרוס: — רבי, אולי ידוע לך אם יש פה בט' צעירים הרוצים לנסוע לארץ־ישראל? — אינני יודע, אך שאל אותה, כלומר את הבת, אפשר היא יודעת, גם היא מדברת רק על ארץ־ישראל. — את הדברים האחרונים כבר שמעה גם הבת בשובה מן המטבח וצלחת הבשר בידיה, וחיוך עלה על שפתותיה.

עתה ידעתי כי קויים בי "אנוכי בדרך נחני ה'" ואכן עוד בשעות שלאחר־הצהרים נפגשתי עם חברים צעירים אחדים, מסרתי להם את האינ־פורמציה שהיתה בידי, קיבלתי מהם ידיעות על המצב הציוני בעיירה. מילאתי את שליחותי.

במוצאי החג אחרי ההבדלה הלכתי להיפרד מר' טודרוס, כי השכם בבוקר בצום גדליה היה עלי לשוב לר'. הפעם שוחחנו קצת בדברי חול: פוגרומים, חוסר פרנסה, צרות ישראל. נזכרנו גם בשנים שהוא כיהן בקודש בישיבה. זכר ה"אינצידנט" בינינו לא עלה. ודאי גם לא זכר אותו, אף שבדבריו היה רמז לכך, שכתלמיד הישיבה הייתי שונה קצת מאחרים. ר' טודרוס לינה אותי בחשכת הלילה, לחץ את ידי בחמימות יהודית וברכני: יצליח ה' דרכך בכל אשר תפנה ונזכה לישועות ולנחמות. עניתי אמן אחרי ברכתו ושמחתי לפגישה שאת זכרה שמרתי בלבי שנים רבות.

ר' מרדכי

אל הישיבה בסקבירה בא ממרחקים. כהונתו הקודמת היתה בישיבה של הרב צירלסון בקישינוב. אך הוא עצמו היה, כנראה, בן ליטא. מכל מקום

חניך ישיבותיה. לא רק מבטאו היה ליטאי, אלא גם הנוסח של ישיבת מוסר היה ניכר בשיחותיו עם בני הישיבה ובדרשותיו בשבתות בבית־הכנסת.

ר׳ מרדכי היה תלמיד־חכם. בקי וחריף. מעמיק ומסביר. לימד את בחורי הישיבה בכיתות הגבוהות וכאשר נתפרסם דרך לימודו עלה כבוד תורתה של הישיבה ונהרו אליה תלמידים מצטיינים בתלמודם. הוא לא נקט שיטת הפלפול, אך גם פשטן לא היה. חתר לעמקי סוגיה וחיפש סמוכין ממקומות אחרים גם בתלמוד וגם במפרשים, ראשונים ואחרונים. משנתו היתה סדורה. לא סמך על זכרונו ולא נתן לתלמיד לסמוך על זכרונו. ״נייתי ספר ונחזה״ — וסמוך לאמירה הבאה. הביא את הספר ופתח במקום הדרוש, כאילו הספר והדף ציפו שהרבי ר׳ מרדכי יפתח במקום הדן באותו עניין.

היתה חמימות רבה בדרך לימודו. אור תורה. משהקשבת לשיעורו הרגשת כי נפתחו לפניך שבילי דאורייתא. היתה שלימות בשיעור ומשניתקה המחשבה לרגע לא קל היה לתפוס אחר־כך את ההמשך ואת הסיפא, כאילו ירדת מהדרך הסלולה ונטית לשביל צדדי ועליך לעמול הרבה עד שתחזור למקום הנכון. ר׳ מרדכי שהיה שקוע בשיעורו, והוא לימד בישיבה ולא בעמידה ועיניו בתוך הגמרא, היה לו חוש מיוחד לתפוס את מחשבתו של כל תלמיד, היינו כשתלמיד מַפנה את מחשבתו מנושא השיעור. ר׳ מרדכי היה קם ממקומו, ניגש אל התלמיד, מושיט לו את ידו בברכת ״שלום עליכם״, היינו: רמז ברור, כי לא היית במקום, בשעת השיעור טיילה מחשבתך במקומות רחוקים ועתה כאשר יצאת וחזרת מגיע לך ״שלום עליכם״. תלמיד שנתפס בקלקלתו פעמיים ושלוש היה נקרא אל ר׳ מרדכי בשעה שבין מנחה למעריב והיה צריך לשמוע ממנו שיעור במוסר, לא הטפת מוסר, כי אם לקח בהנהגת אדם וביחסו של תלמיד אל משנתו. דרך לימודו של ר׳ מרדכי היה בניחותא, בשיקול דברים לכאן ולכאן, בהבהרת כל סוגיה, לא פסח על ״ורמינהו״ עד אשר יישב את הקושיה, או עד שהוכיח כאילו לעצמו, וכמובן גם לתלמידיו, כי רק מחוסר השגה נראים הדברים כמופרכים או כסותרים.

לא כן היתה שיחת־המוסר שלו. גם בשיחה עם פרט היה חוצב להבות אֵש. תביעתו לריכוז המחשבה בשעת הלימוד היתה קיצונית. כל המַפנה את מחשבתו בשעת לימוד לדברים אחרים, מתחייב בנפשו, כי הרי הלימוד מזין את הנפש. אין זה ביטול־תורה בלבד, כי אם אונאה עצמית וחטא של אונאה עצמית הורס את יסודות קיומו של האדם.

תלמידים אשר זכו לשיחת מוסר כזו היו חוזרים ממנה בלב נפעם. תורת־מוסר זו חדרה למעמקי הנפש. היא הדריכה לריכוז המחשבה, לשלימות הנפש, להגברת כוח ההתמדה, אך בעיקר היתה הנאה רוחנית מעצם השיחה, מעומק־המחשבה, מתום־הנפש, מדאגת רב לתלמידיו. לא אחת היה רצון "לזכות" בשיחה נוספת, בבחינת יצא הפסדה בשכרה, אך היה חשש וַדאי, שאם השיחה הראשונה מגמתה תיקון, מי יודע מה עשוייה להביא שיחה שניה לתלמיד שלא הוכיח ריכוז בלימודו — "והוי זהיר בגחלתן שלא תיכווה".

שלושה "זמנים" — בהפסקת "זמן" באמצע — למדתי תורה מפי הרבי ר' מרדכי. גם בכיתתו הייתי הצעיר שבחבורה, גם ב"זמן" הראשון וגם ב"זמן" האחרון. ב"זמן" הראשון הייתי כולי קולט. קולי כמעט לא נשמע. לא רק שהייתי בבחינת "יראתי בפצותי", אלא לא עלה כלל על דעתי לפצות את פי בפני הרבי ר' מרדכי ובנוכחות תלמידים שהם גדולים ממני לא רק בשנים ובקומה, אלא גם בתורה. כיצד הגעתי לכיתה גבוהה זו? נראה, שהוסכם על כך בין ראש הישיבה ר' וועלוועלע ובין אבא, אשר לא רצה להחזירני לידי הרבי טודרוס. ב"זמן" שלא ביקרתי בישיבה קיבלתי שיעורים פרטיים בגמרא מאת הרבי ר' יאָסעלע וגם למדתי בהתמדה לימוד עצמי. "הקפיצו" אותי לכיתה גבוהה וכך זכיתי ללמוד בכיתת ר' מרדכי ובמחיצת בחורי־ישיבה שהגיעו כבר לידי מדריגה של התנצחות בהלכה.

אבא נסע לאמריקה והיתה הפסקה בלימודי בישיבה ושוב חזרתי אליה ולמחיצתו של הרבי ר' מרדכי והפעם בכיתה גבוהה יותר. בינתיים הייתי לבר־מצוה ועמדתי כבר ברשות עצמי. מחוץ לישיבה למדתי לימודים עבריים וגם התחלתי ללמוד רוסית. "בלעתי" ספרים בעברית וגם התחלתי לקרוא ספרות רוסית. עם זה לא פיגרתי אחרי תלמידים אחרים בישיבה גדולים בשנים ממני. הייתי מתכונן לכל שיעור, מעיין במפרשים, מתווכח עם חברי וכבר העזתי להתערב בשיעור של הרבי, להפריך ולתרץ, להתווכח ולעמוד על דעתי. עם יחסי הרציני לשיעור הגמרא בישיבה, ודאי גם קרה שתוך כדי לימוד הופנתה מחשבתי למשהו מן החוץ, דבר שלא נעלם מהסתכלותו החודרת של הרבי, אך אף פעם לא "זכיתי" לשיחת־מוסר, אפשר משום שהוא התחשב בגילי הצעיר, ואולי משום שידע שחי אני "בין שני עולמות" —

עולם הישיבה — מכאן, ועולם של לימודים חיצוניים — מכאן; ומכיוון שניתנה לי רשות ללמוד בישיבה, על אף שעולמי האחר לא נעלם מראש הישיבה, השלים אף הוא ל"עובדה", ואולי גם העלה בדעתו, שבמקרה זה הטפת־מוסרו לא תקלע למטרה ומוטב שלא להכשילני באי־הקשבה לדברי־מוסר, כעצת חכמים — "מצוה שלא לומר דבר שאינו נשמע". בין כך ובין כך לא זכיתי למוסר של הרבי ר' מרדכי.

ה"כפילות" שבחינוכי נמשכה — חציי לישיבה וחציי להשכלה עברית חילונית — מבלי שהסתירה באה לידי גילוי. אך הנה אירעה "תקלה" שהביאה לידי תוצאות מרחיקות־לכת. אחדים מבחורי הישיבה התקרבו אלי וביום שישי אחרי־הצהרים אף היו מבקרים בביתי. יצרי השיאני להראות להם את כל "טובי", היינו את ארון הספרים של אבא. הציצו הבחורים ונפגעו. מן הקל אל הכבד. קודם ספר קריאה כ"אהבת ציון" ו"אשמת שומרון" לא. מאפו ואחר כך ספר עיון כ"על פרשת דרכים" לאחד העם, עד שאחד מהם נתפס בקלקלתו. מתוך כיס מעילו הציץ ספר "דעת אלוהים" לשמעון ברנפלד, שאני עצמי עדיין לא קראתי בו. ודאי טעה הבחור וחשב, כי כשמו של הספר כן הוא: דעת אלוהים — ואם בחור ישיבה מחפש להכיר ולדעת את בורא העולם, אין בזה חטא. לא גילה זהירות יתירה והספר בצבץ מתוך כיס המעיל, שהיה תלוי בין יתר המעילים במסדרון של הישיבה. מי שהוא גילה את המציאה ובו ביום היה הספר מונח על עמודו של ר' מרדכי — לעדות ולהוכחה. לא היה צריך חקירה רבה כדי להיוָדע איך הגיע הספר לידי הבחור, כי על העמוד החלק שלפני השער היה כתוב במפורש "זה הספר שייך לר' גדליהו שפירא" — והכתב כתב־ידי. הבחור הוזמן אל הרבי לשיחת־מוסר, ובי שלח הרבי מבט חודר ועשה תנועת־יד, שפירושה — אתו אין מה לעשות.

סבור הייתי שהמכשול עבר ללא פגיעה, אך נראה שלא אני ולא בחורי הישיבה היינו זהירים במידה ראויה. בבית הישיבה לא חדלו מהתלחש עלי כ"חוטא ומחטיא". קנאים אף פגעו בי בחיצי לשונם ואני העזתי לענות להם, שאינם חייבים להיות קנאים יותר מהרבי ר' מרדכי. אט־אט שככה הסערה ובחורי־הישיבה צמאי "השכלה" חזרו לסורם ולספרי "טריף־פסול", ואני לא הייתי ה"ספק" היחיד להם. הם כבר ידעו היכן לפתוח דלת. אך מכיון שאני הייתי הגורם ל"ראשית חטאת" כלתה אלי הרעה. ביום חמישי

אחד, בגמר החזרה על השיעור, שדווקא הראיתי בו את חילי לאורייתא, קראני ר' מרדכי ואמר אלי: זיי־זשע מוחל (תמחול), יאָסעלע, ותיכנס אלי הביתה (הוא גר עם משפחתו בחצר הישיבה) מחר ביום שישי אחר־הצהרים בשעה מוקדמת. קולו היה רך ולא ניבא כל רע. אדרבא. בלבי התגאיתי שבי בחר הרבי להזמינני לביתו וציפיתי בסקרנות רבה לביקור.

ביום שישי אחרי־הצהרים לבשתי חולצת שבת לבנה עם צוארון רקום בידי אמא, מכופתר מן הצד, חגרתי אבנט בעל־ציציות ("קוטיס" בלע"ז) וצעדתי בצעדי־עוז אל בית הרבי. ר' מרדכי קיבל אותי בסבר פנים יפות. אמר לאשתו להגיש לי כוס תה ומיני מזונות. לכבוד הרבי ברכתי שהכל ובורא מיני מזונות. הרבי התעניין באמצעי הקיום של המשפחה מאחר שאין קשר מכתבים עם אמריקה וגם שאל אותי למעשי מחוץ לישיבה. סיפרתי את כל האמת, על השיעורים בעברית וברוסית, ועל ספרים שהנני קורא. לא כיחדתי דבר. פתאום שואל הרבי: ומה דעתך לעשות ב"זמן" הבא? תמימות היתה בי ולא חדרתי למשמעותה של השאלה. עניתי: נדמה לי, שעלי להמשיך בדרך שבה אני הולך, "טוב אשר תאחוז בזה וגם מזה אַל־תנח את־ידך".

השעין הרבי את ראשו על יד ימינו, הפנה את מבטו ישר אלי ואמר: צריך לדבר בגילוי־לב. לו אבא היה פה הייתי משוחח אתו. אך אתה כבר מבוגר, עומד ברשות עצמך. שמע ואיעצה לך: אם בתורה חשקה נפשך, מוטב שתמשיך בלימודיך בקלויז. לומדים שם ברוך־השם תלמידי־חכמים, שבכוחם להסביר לך את כל הדבר הקשה ואין חסרים בקלויז ש"ס ומפרשים. תוכל ללמוד כאַות־נפשך. הישיבה נועדה לא רק ללימוד, כי אם לחנך ליראת־שמים, יהודים שלמים, ללא חכמה יוונית, וגם לא השכלה כזו שאתה קיבלת בבית אביך. אתה אינך, חלילה, חוטא ומחטיא. לא ולא! אך משום שרב כוחו של יצר הרע, בייחוד על בחורי־ישיבה, שהוא מסיתם לנטות מדרך הישרה, הרי בזה שאתה מגיש להם מן הספרים החיצוניים אתה מסייע בידי עוברי עבירה. נותן מכשול לפני עיוור. מוטב על־כן לך ולהם שלא תהיו במחיצה אחת.

הדברים ירדו כמהלומה על ראשי. השקט שבשיחת הרבי הפליאני. רגעים אחדים שתקתי ואחר־כך אמרתי כשואל: פירוש הדברים, שהרבי מגרש אותי מהישיבה? — חס ושלום, עד כדי כך לא הגיעו הדברים. אני מייעץ

לך עצה טובה. קודם כל תסיים את ה"זמן" בישיבה. תחשוב בדבר ונתקן עצה שייטב לך וגם לנו.

לא ככניסתי לבית ר' מרדכי כן יציאתי. נכנסתי ברוח טובה ויצאתי ברוח נכאה. שרכתי את רגלי הביתה. סיפרתי לאמא על תוכן הביקור ועצתו של הרבי. היא לא הראתה סימני התרגשות. היא אפילו הצדיקה את הרבי. זוהי חובתו כלפי תלמידי הישיבה והוריהם. תורה אפשר ללמוד בכל מקום. היא ניחמה ועודדה אותי.

כעבור שבועיים הזמין אותי שוב ר' מרדכי להיכנס לביתו בערב שבת אחר־הצהרים. הפעם היתה השיחה קצרה. במידת יכלתי ניסיתי להסביר, כי הרחקתי מן הישיבה אין בה תריס בפני הפורענויות שהרבי כל־כך חושש לה. דלת ביתנו לא תהיה סגורה בפני הבחורים הבאים אלינו. אדרבא, כאשר מורא הישיבה ורבותי שוב לא יהיה עלי אהיה חפשי יותר במגעי עם בני הישיבה. הרבי אף הכיר בהגיון שבדברי, אך הוא הבטיח לי, שלעניין זה תדאג הישיבה והיא תעמוד על המשמר. מדברי הבין הרבי, שאיני מבקש להמשיך את לימודי בישיבה ב"זמן" הבא וכי איני מחפש פתח תשובה. כאשר נפרדתי בסוף ה"זמן" מן הרבי, לחץ את ידי ואמר: אין אנו נפרדים. ביתי פתוח לפנ־ך כל שעה פנויה לי ואם תרצה להתייעץ אתי בסוגיה שתעמוד בה — תמיד איענה לך. הוא הדגיש וחזר והדגיש "ביתי פתוח" — שמע מיניה רשות היחיד שלו ולא רשות הרבים של הישיבה.

לא ארכו הימים ור' מרדכי חלה מחלה אנושה. בני הישיבה התפזרו. הרבי ובני משפחתו נשארו ללא קיום. הייתי מבקר ליד מיטת־חליו. משהסתלק הרבי דאגתי לבני־משפחתו עד שעזבו את העיר.

מפיו של הרבי ר' מרדכי למדתי תורה יותר מאשר מפיהם של שאר מלמדי בישיבה. הוא האיר את עיני בסוגיות התלמוד והוא שהדריכני למאמץ של ריכוז המחשבה. הוא, איש המוסר, שקינא קנאת אלוהיו, תורתו ומצוותיו, והיה חרד לאורח־חיים ששלימות בו, לא הוריד עלי את שבט־מוסרו, כי אם הבין לנפשי והיתה בהתנהגותו זו השפעה מוסרית עמוקה יותר מאשר בדברי מוסר.

ג. הקלויז, לומדיו וספריו

לא הרי הלימוד בקלויז כהרי הלימוד בישיבה. יפה הוא הכלל "אין אדם לומד תורה אלא ממקום שלבו חפץ", וגם בישיבה אפשר לקיימו במידה רבה. אך בכל זאת יש שם סדר ומשמעת מסויימים, שאין לעבור עליהם. יש שיעור ולימוד ובירור משותף וחזרה ביום חמישי, שבהם מתבררים דברים בלתי־ברורים. הלימוד בחבורה נמשל ל"סכין מתחדדת בירך חברתה", מחדד את השכל, מעורר חריפות. קנאת לומדים מרבה שקידה. יש הנחייה של הרבי ועין פקוחה. גם שעה שכל אחד מהתלמידים לומד לבדו, הוא בסביבה שיש בה קשר בין האחד לאחר; הקשר המשותף יש בו לעורר גם חדוַת הלימוד.

שונה הוא הלימוד של יחיד בקלויז. אמנם, אינך יחידי. כמניין יהודים ויותר, רובם לא צעירים, יושבים רכונים איש איש על המסכת שלו, אך הם אינם מצטרפים למניין. כל אחד במסכת שלו, כל אחד ודרך לימודו, ניגונו העצוב או החסידי, התלהבותו או שקיעתו בהרהורים. לפי דרך לימודו יופֵר יהודי: אם בעל־מרה־שחורה הוא, או בעל־בטחון הוא — זה לימודו מלווה אנחות שוברות גוף ומעציבות נפש, וזה לימודו מתרונן וכולו אומר "גם זו לטובה"; אם עשיר הוא או עני הוא — זה הרחבות משתקפת גם מקמטי מצחו וקופסת־הטבק של זהב לא תרד מעל הגמרא ואם לא כילי הוא, אף יפסיק מלימודו לשעה קלה, יטייל בין הלומדים ויהנם בהרחת קמצוץ טבק, וזה מצטמצם בפינתו גם כשספסלי הקלויז ריקים הם מיושבים והגמרא שהוא בוחר ללימודו גבה מרופט ודפיה בלים; אם מעורב עם הבריות הוא או מתבודד הוא — זה יפסיק מלימודו כדי לשתף את חבריו בפירכה שבדרכו או ביישובה של קושיה ואף יתעניין בסוגיה בה עומד שכנו, וזה יפסיק את ניגונו ויצמצם את מחשבתו בדבר הקשה לו כדי

לגלות מתוך־תוכו את התירוץ וכאשר ימצאהו ילטף את זקנו וימשיך בלימודו. המסתכל בהרגלי הלימוד של היושבים בקלויז יכול לעמוד לא רק על אֶפיו ותכונותיו של כל אחד, כי אם גם על מצב־רוחו בו ביום ולקרוא מעל פניו את המציק לו והמטרידו. הלימוד אינו נפרד מן החיים, אלא חלק מהם ובו ישפוך את נפשו, ימזוג את חוויותיו, יתנה את מצוקתו ויביע את ריצויו.

מספר הצעירים שלמדו בקלויז בימים ההם, בשנות מלחמת־העולם הראשונה, נער יספרם. עברו הזמנים כאשר אברכים אכלו "מזונות" על שולחן החותן, או שהאשה נשאה בעול הפרנסה והם ישבו בקלויז ולמדו תורה. בערבים יש ואברך אחד או שניים לומדים שעה קלה. אין גם בחורים לומדי־תורה בימות השבוע. אף הם נושאים בעול הפרנסה עם הוריהם, או נתונים ללימודיהם בבתי־אולפנה כלליים, בבית־הספר העירוני ובגימנסיה. שוב הייתי הנער הצעיר היחיד והפעם לא בחבורת בני־ישיבה, אלא במחיצת יהודים מבוגרים, רובם בגיל הזיקנה והשיבה.

הכרתי את הקלויז של חסידי בויאן מילדותי כמקום תפילה, אך לא כמקום תורה. בהתחלה הייתי אבוד־עצות. לא ידעתי במה להתחיל ואיך להמשיך. התביישתי גם לשאול בעצה. בחרתי כשעות הלימוד שלי בשעות מוקדמות בבוקר ובשעות שלאחר־הצהרים כאשר הקלויז כמעט ריק מאדם. את מקום הלימוד קבעתי לא בקלויז גופא, כי אם ב"שטיבל", שבו היו קוראים בתורה בשבתות ובמועדים, כדי להגדיל את מספר העולים לתורה וכסף נדריהם היה קודש לתיקון ספרים, ושם היו עורכים בשבת בין־השמשות סעודה שלישית במניין של חסידים. התיישבתי ליד השולחן של "שלוש סעודות" ופתחתי בלימוד. היה לי עצוב. טעמתי טעם של בדידות. נדמה היה לי, שבודד אני לא רק ליד שולחן זה, אלא כאילו נותקתי מעולם ומלואו. שעה ארוכה לא יכולתי לרכז את המחשבה. גברו הגעגועים לאבא במרחקים. למדתי ללא חשק וכשהגעתי למקום שטעון היה מאמץ־מחשבה הרגשתי שאין בכוחי להתגבר. שוב ושוב חזרתי להתחלה, עיינתי במפרשים, עד שהגיעה שעה תשע, שעת התפילה בקלויז. לא הצטרפתי למתפללים. יצאתי בלאט וחזרתי הביתה.

שבועות עברו עד שנכנסתי למסלול. הלומדים הקבועים בקלויז, שהיו מקדימים לבוא כשעה ויותר לפני שעת התפילה, הרגישו בנער המתבודד

בלימודו ב"שטיבל" והתחילו להתעניין בו, ניגשים ומסתכלים באיזה מסכת אני לומד. היה גם מי שהתיישב על־ידי והקשיב ללימודי ומי שניסה להסביר לי משהו בראותו שאני מתעכב במקום שהוא. במשך הזמן התקרבתי לשניים־שלושה מלומדי הקלויז וכבר לא הייתי מהסס לשאול אותם לעזור לי לצאת ממקום שנתקעתי בו.

ר' דאָדי ישעיה־יאָסל'ס

ר' דאָדי ישעיה־יאָסעל'ס, היינו דויד בן ר' ישעיה־יוסף, היה למדן ובר־אבהן. את ייחוסו ידעתי מזמן. אָביו, ר' ישעיה־יאָסעל, נשלח בזמנו על־ידי הרבי בסדיגורה להשגיח על גמר בניית בית־הכנסת "תפארת ישראל" בירושלים העתיקה. הוא שהה בירושלים ח"י חדשים. בנסיעה זו של ר' ישעיה־יאָסעל היו מסיחין בקלויז בכל שֶׁבֶת־חסידים גם יחד ועליה גאנתם של הסידי הקלויז. בזמני היה ר' דאָדי כבר ישיש ועיניו כהו מראות. הוא היה סוחר, בעל חנות לבדים, אשר אשתו ובנותיו עסקו בה והוא היה יוצא ידי חובתו בנסיעה פעמיים־שלוש בשנה אל העיר הגדולה לקנות סחורה, וגם בנסיעות אלה ליוותה אותו האשה, אשר הכירה בטיב הסחורה, ור' דאָדי היה ה"נאמן" החותם על שטרות, ולפעמים הסתפקו הסוחרים גם ב"הן צדק" שלו, כי דברו לא יכזיב. לעת זיקנה היה בא לחנות לשעה־שעתיים ביום, משוחח עם קונים ועם שכנים במילי דעלמא ורוב שעות הבוקר והערב מבלה בקלויז בתפילה, לימוד ושיחת־חולין. משלקתה ראייתו לגמרי ושוב לא היה יכול לעיין בספר, היה מתיישב ליד אחד הלומדים, מקשיב לסוגיה ומחליף דברים וכל שזכה שר' דאָדי ישב על ידו בשעת לימוד — שכרו היה מובטח.

שתים היו מעלותיו של ר' דאָדי — זפרון וכוח הסברה. משניטלה ראייתו גבר כוח זכרונו. הסברתו היתה על־פי הפשט. היה חוזר לתחילת הסוגיה ואט־אט מתקדם עד למקום הקשה ותוך כדי הסברתו היתה מסולקת כל קושיה ובהגיעו לסוף הסוגיה והנה הכל ברור ומתקבל על הדעת. זכיתי אף אני שר' דאָדי יתיישב על־ידי וילווני בלימודי. הוא אף ביקש שארים את קולי. לא נראה לו הביטוי העברי הליטאי שלי, שאבא הרגילני בו, שהוא שונה מהביטוי האוקראיני, ואף היה מעיר לי: "רעד ווי אַ מענש" (דבר כבן־אדם).

משהגעתי למקום שהתקשיתי ונעמדתי כמחכה להסברתו היה שואל בניחותא: ומה קשה לך? הייתי מנסה להעמיד אותו על ה"קשה". היה קם ממקומו ובהיותו נמוך־קומה הגיעו דבריו ישר לאוזן, ושאל בחיוך על שפתיו: — ועד המקום הזה הכל מוסבר לך? — נדמה לי. — הבה ונראה, הפוך את הדף בחזרה ותתחיל מתנו רבנן. לא היתה לי ברירה. — לא במהירות כזו, עוד הפעם מהתחלה, הבה ונבין על מה היא המחלוקת בין פלוני לפלוני, האם הם מחולקים בפירוש עליו נסמכת ההלכה, או הם חולקים בהלכה גופה? — וכאן הושיט ר' דאדי את ידו הימנית, הניעה הנה והנה עד שמצא את סנטרי, שהכניסו בין אצבע ואגודל ותוך כדי הסברה סובב אותו לכאן ולכאן. את ההסברה סיים בשאלה: — און יעצט פארשטעסטו שוין? (ועתה האם כבר נהיר לך?) הדברים אמנם היו נהירים לי לאחר הסברתו, אך לאחר כל הסברה של ר' דאדי "חשתי" בסנטרי. יש והייתי מנסה להעלים דבר בלתי־מוסבר לי כדי להימנע מלהעמיד את סנטרי בנסיון פעמיים בשעה אחת, אך ר' דאדי הרגיש כי לא הכל "חלק" ושוב הייתי צריך להתחיל מהתחלה ושוב ההסברה המפורטת תוך סיבוב סנטרי ימינה ושמאלה. משעת לימוד בהסברתו של ר' דאדי יצא סנטרי לחוץ כדאבעי ויש וגם הראש הסתובב קצת, אך שכרי היה שלם. הסוגיות בפרק "חזקת הבתים" במסכת בבא־בתרא שלמדתי באותו חורף הבינותי הודות להסברתו המועילה של ר' דאדי ושנים רבות אחרי־כן כאשר הייתי מוציא מסכת זו ומעיין באותו פרק נזכרתי בו ובהסברתו ואף היה נדמה לי, כי סנטרי עדיין לחוץ בין אצבעותיו.

שיחות־חסידים

תקופת לימודי בקלויז היתה גם ראשית התקרבותי להבנת החסידות. כמסופר לעיל גילה אבי התנגדות קיצונית לחסידות, שהחדירה גם אלי. אך בימי לימודי בקלויז יש והייתי מקשיב לשיחה בין חסידים. לא זכור לי שסיפרו נפלאות מבית הרבי, מעשה נסים, אך בזכרוני חקוקים אי־אלו אמרות ודברי־תורה חסידיים. אעלה בזה אחדים:

היו אלה ימי מלחמת־העולם הראשונה, שיהודים המצפים למשיח ראו בה מלחמת גוג־ומגוג, שתקדים להופעת הגואל. בשיחות־חסידים תפס מקום נרחב הנושא של "עקבות משיחא" ואז סופר בשמו של הרבי ר' ישראל

מריז׳ין: שלוש השעות האחרונות לפני בוא הגאולה תהיינה קשות ומרות גם ברוחניות ואדם יהודי יצטרך להיות חזק מצור כדי להחזיק ביהדות ויהיה דומה כמי שמטפס על קיר חלק. לשעות אלה מכוון הפסוק בהושענות: "שלוש שעות הושע נא".

עוד סיפרו בשמו של הרבי מריז׳ין, שעניין רוח־הקודש אינו מנת חלקם של יחידי־סגולה, אנשי־מעלה, כי בעצם כל אדם יכול לזכות לו, כי רוח הוא באדם ואם אדם שומר על טהרת־רוחו ואינו מטמאו במחשבה או במעשה, הרי זה רוח־הקודש.

ועוד דבר נחרת בזכרוני על מקומו של האדם בעולם. דבר זה סופר בשמו של הרבי אברהם יעקב מסדיגורה, בנו בכורו של הריז׳ינאי. על מאמר חז"ל אין לך דבר שאין לו מקום" *, נשאל הרבי: — אם כך הוא הדבר, הרי גם לכל אדם יש מקומו ומדוע צר המקום לבריות? על כך השיב הצדיק: — "משום שאין אדם מסתפק במקומו, אלא רוצה לתפוס דווקא את מקום חברו".

שיחות־חולין אלה, שהן בעצם דברי־תורה, התחילו לערער בי את היחס השלילי לחסידות וכעבור שנים כאשר התחלתי להתעניין בחסידות כתנועת־עם ידעתי, כי ראשית התעניינותי זו נבעה מאותן השיחות שהקשבתי להן בקלויז בערבי חורף ובשעת "שלוש סעודות" בשבת בין־השמשות.

בחורף תרע"ט (1919), כאשר ההרג רב של הפוגרומים פקד את היהודים בערי אוקראינה ובעיירותיה, מלווה במשלחת מלאכי רעים: רעב, מגיפות, ניתוק מן העולם הגדול ועוד; כאשר אנשים היו לצל עצמם, לא כצל מצל ביום שמש, כי אם צל־ערב, שהחושך פורש מעליו ומסביביו — גם בשבתות של אותו חורף היה מניין של חסידי הקלויז מסובים ליד השולחן ב"שטיבל" לעריכת "שלוש־סעודות".

הסעודה השלישית לא היתה מתובלת ברוב מטעמים. היא היתה תמיד "סעודתא דזעיר אנפין". משתתפיה היו נוהגים להביא בערב שבת חלה קטנה לבצוע ולברך "המוציא". בעל "יאָרצייט" באותו שבוע, או בעל־

* אבות ד, ג.

שמחה, היה מעמיד "תיקון". במקרה שלא היה באותה שבת לא בעל "יאָרצייט" ולא בעל שמחה, היה השמש מביא מ"שאריות" שנשמרו אצלו. כל אחד מהמניין היה מביא לפי תור מדגי השבת — כזה היה המזון הגשמי של הסעודה השלישית.

היו משתתפים קבועים מסביב לשולחן ה"שלוש־סעודות", שבראשו ישב ר' מאָטעלע הדיין וישראלצ'י דער רב — הדיין שימש כרב הקלויז וישראל'צי דער רב לא שימש ברבנות — ובקצהו של השולחן ישב ר' משה השמש, אשר הסתלק לפני ברכת המזון במניין, כי היה עליו למהר בתפילת מעריב ו"אתה חוננתנו" ולהדליק את הנרות על העמוד והמנורות, שיוכלו להתפלל מתוך הסידור גם אלה שנוהגים לא להתפלל בעל־פה.

כגמול לדלות המזון שבסעודה השלישית היה שפע הרוחניות — ניגון ודברי תורה. מלבד הזמירות המקובלות היו רוב הניגונים ללא מלים, אך בהשתפכות הנפש שבהם היה עולם ומלואו: געגועי־נפש של הפרט והכלל, צער השכינה בגלות, כיסופי גאולה; והיו הניגונים כעין מזיגה של תוגת־עולם ושמחת־עולם, של כלות הנפש מרוב יגון ומרוב ציפיה ליום שכולו טוב — סעודתא דמהימנותה, אמונה גדולה, אמונה רבה, אמונת־עולמים.

סביב היושבים ליד השולחן היו עומדים עשרות יהודים, שלא היו מהמשתתפים הקבועים, אך הצטרפו למשיכת הניגון, באשר גם לבם נמשך אחרי געגועי־הנפש העמוקים ליום שכולו שבת ולפחד מפני יום החול הארוך, הגלותי, שכולו חושך והאורב להופיע עם גמר הניגון וברכת־המזון האחרונה של יום השבת.

בחורף זה של פורענויות התמעט מניין המשתתפים בסעודה השלישית ב"שטיבל" של הקלויז. אלה נפלו בחרב ההורגים ואלה מתו ממחלות שהתפשטו בעיר, והחיים — מהם רגליהם לא נשאום לבוא לקלויז, או שלא היה כסות חורף לעורם. צומצם המניין והיה מקום ישיבה ליד השולחן גם למשתתפים הארעיים בסעודה השלישית. השולחן התרוקן ממעט המזון לסעודה. חלות לא הביאו מן הבית, כי ברוב הבתים הן חסרו גם לסעודה ראשונה. הסתפקו ב"כזית" לחם שחור לצאת ידי חובת ה"מוציא" וברכת־המזון. על השולחן לא היה לא סימן לדגים ואף לא זנב של דג־מלוח. גם ה"שהכל" היה חסר, אך ה"לחיים" בהושטת יד איש לרעהו היה "חמים" יותר והאנחה המתפרצת ב"אַי־אַי־לחיים" — ארוכה ועמוקה יותר.

בחשכת ה"שטיבל" זימרו את הזמירות. רבה העצבות שבניגון ועמקה כוונת המלים —

דרור יקרא לבן עם בת
ויינצרכם כמו בבת...

אוי, הבנים והבנות, חייהם וכבודם — "כמו בבת".
הוי, הוי — "שעה שוועת בני עמי".
השוועה לא בקול תתפרץ, הזעקה היא פנימית. מתוך הנפש הדוויה היא פורצת, מלווה דמעת־עין — "נתוץ צרי באַף ועברה".
אך לא בניתוץ הצרים הישועה, כי אם ב"דרוש נווי ואולמי".
נעצמות העיניים ונפש היהודי החלש, הרעב, המוכה והנרדף, נישאת על כנפי הדמיון במרחק רב מה"שטיבל" ועיר ההריגה, והנה הוא צועד במדבר לקראת הגאולה —

אלוהים, תן במדבר הר,
הדס, שיטה בראש תדהר...

באוויר כאילו נישא ריח השיטה, מורגש לבלובה — ואם אין חדוותא בסעודת זעיר־אנפין זו — מפזרים הכיסופין של "בני היכלא" לשעה קלה את ענני היאוש וברכת־המזון והתודה על נחלת־אבות, ארץ חמדה, טובה ורחבה — עולות מקרב לב מצפה לגאולה.
אַכן, גם מקור נאמן לציונות־אמת, נחלת־אָבות, היה בעצבות הניגון בשלוש־הסעודות, בכיסופים העמוקים ובאמונה בגאולה השלימה.

ספרים מחנכים

לימוד מתוך ספר סגולה היא לאי־שכחה. אותיות מחכימות. ההסתכלות בתמונת אות וצירוף האותיות הם פתח לשערי בינה. לא רק תוכן הספר מעורר עניין, אלא גם צורתו. אדם הראשון כבר למד "סרגולו של ספר", היינו קביעת צורתו. כשם שיש חינוך בלמידה ובעשייה, כך יש חינוך בספרים, ולא רק במה שכתוב בהם. אדם שנמצא במחיצת ספרים נמשך

אליהם. רוצה להכירם. סופו שיקרא בהם. ספר לספר מצטרף. "צנא דמלא ספרי" — סימן הוא לבקיאות.

היכרות ראשונה עם עולם הספר העברי באה לי מבית אבא, אשר כמסופר לעיל היה אוהב ספר וכאשר נסע לאמריקה השאיר בבית ארון ספרים גדוש, אשר היו בו ספרי השכלה וספרות עברית חדשה של הימים ההם. הכרתי גם את הספריה העברית בעיר, ובעיקר המדור המיועד לבני־הנעורים. בקלויז שבו למדתי היו אלפים כרכים של ספרים. מובן, שהיו אלה ספרי קודש: ש"ס ופוסקים, ספרי ראשונים ואחרונים, אך היו גם ספריהם של חושבי מחשבת ישראל, מ"אמונות ודעות" לר' סעדיה גאון ועד ל"מסילת ישרים" לר' משה חיים לוצאטו. והיו גם ספרי חסידות, ספרי מקור: ה"תולדות", ה"תניא", "קדושת לוי" ואחרים; לא חסרו גם ספרי כרוניקה עברית: "יוסיפון", "שבט יהודה", "שלשלת הקבלה", "צמח דויד" ועוד.

בימי הקיץ הארוכים בשעות שלאחר־הצהרים הייתי מתהלך בקלויז וחוסה בצלם של ארונות הספרים הגדושים, אשר לא היו ממויינים לא לפי נושאים ולא לפי סדר אחר. מי שהוציא ספר לא החזירו למקומו. היו שהכניסוהו לארון, ולאו דווקא לאותו ארון שממנו הוציאוהו, והיו שהשאירוהו על ה"עמוד" או על החלון. ביום החמישי היה השמש אוסף את הספרים הפזורים ברחבי הקלויז ומכניסם מכל הבא ליד לכל ארון ולכל מדף שהיה בהם מקום ריק. לא אחת חיפש יהודי ספר ובשום אופן לא יכול לגלותו. אך רוב המעיינים בספר לא חיפשו דווקא אחרי ספר מסויים. לומדי גמרא או משניות יכלו למצוא תמיד, גם בערבוביה של ארונות הספרים, את מבוקשם, כי מספר הש"ס'ים וספרי המשניות היה רב בקלויז. הלומדים הקבועים שמרו את הגמרא ב"עמוד" שלהם והשמש הקפיד שלא לנגוע בהם.

שעות הייתי מבלה ליד ארונות הספרים עד שידעתי להבדיל בין ספר מוסר לספר מחקר, בין ספר של תולדות ישראל וספר חסידים וכו', אף כי עדיין רחוק הייתי מלחדור לתכנם. קודם כל למדתי להכיר את שמות הספרים ואת שמות מחבריהם. משהוזמן לידי "סדר הדורות" לר' יחיאל היילפרין "התוודעתי" למחברים ולשמות ספריהם והיה לי זה שיעור ראשון בביבליוגרפיה לפי לימוד עצמי. שבילי ההיסטוריה העברית כבר לא היו זרים לי, אבא לימד אותי פרק בהיסטוריה, ובגיל 14 קראתי את

גרץ בתרגומו של שפ"ר, אך בספרי הכרוניקה גיליתי עניין מיוחד, את "שבט יהודה" קראתי פעמיים ושלוש וכן את "צמח דויד". קשה יותר היה "לעכל" את "שלשלת הקבלה". הזיווג של היסטוריה, קוסמוגוניה ("דרוש על הגלגלים", מאמר על בריאת העולם), ביולוגיה ("דרוש על יצירת הוולד"), פסיכולוגיה ("דרוש על הנפש") ועוד — היה קצת משונה בעיני נער, שאמנם לא ידע אז את כל המונחים המדעיים שנמנו בזה, אך כבר הציץ בספריו של חז"ס (חיים זליג סלונימסקי) "מוסדי חכמה", "כוכבא דשביט" ועוד ובלימודי הגמרא לא פסח על סדר נשים.

ללא שיטה וללא סדר, ללא קביעת מועדים ואולי גם ללא תכלית מסויימת הייתי מעלעל בספרים. פותח בזה ומסיים בזה. קצת מכאן וקצת מכאן. טעימה ולקיקה, ללא הרגשת טעם המשיב את הנפש ושובע המשביע את הסקרנות; עם זאת "נדבק" משהו, והעיקר גבר העניין בספר: כקטן כגדול, רב־העמודים וצפוף־השורות, דל־העמודים וצנום־המידות. במוח נקלטו קודם־כל שמות הספרים ואחר־כך שמות המחברים. גברה ההתעניינות לדעת משהו על כל מחבר ושוב היו לי לעזר "סדר הדורות", "שם הגדולים" לחיד"א (ר' חיים דויד אזולאי) ולבסוף גם "אוצר הספרים" לבן־יעקב. הייתי מרוכז באוצר הספרים הרב שבקלויז. כל ספר חדש ומחבר חדש שנגלו עלי הפכתי בהם ובתולדותיהם, למדתי את השער, את שנת ההופעה ומקום הדפוס, את הסכמות הגאונים והרבנים והשבחים שחלקו למחבר ולמעשהו הרב. התחלתי להבחין בין דפוס לדפוס ותקופותיהם מליבורנו באיטליה ועד לאמסטרדם, מלונדון ופיורדא בגרמניה ועד לווילנא ולסלבוטה. נעשיתי "בקי" בספרי הקלויז וגברה סקרנותי לחדור לתכנם. כאשר עייפתי ללמוד ואף לדפדף בספרים לשם הסתכלות בדפיהם, הייתי מוצא עניין לעמוד ליד ארון ספרים, להוציא ספר אחרי ספר, להשוות את מקומות הדפוס ואת שנת ההוצאה. התעורר בי עניין מיוחד בספרים עתיקים, היינו מדפוסים קדומים, אף כי ידעתי שספרים רבים שנדפסו בשנים מאוחרות (במהדורות חדשות) חוברו קודם. עתיקות הספר לפי ההדפסה קבע בעיני את חשיבותו ולא זמן חיבורו.

יום אחד עלה בדעתי למיין את הספרים בקלויז ולסדרם לפי נושאים. מבלי לשאול ובלי להתייעץ עם מישהו התחלתי במבצע כאילו במחתרת. קודם הבדלתי ארון אחד ב"שטיבל", הוצאתי ממנו את הש"ס'ים, סדרי־

המשניות וספרי־הפוסקים וריכזתי בתוכו ספרי־מוסר במדפים העליונים וספרי־חסידות בתחתונים. אחרי זה הועדתי ארון אחר לספרי הלכה וריכזתי בתוכו את חלקי ה"יורה־דעה", "מגן אברהם" וכו'. בעודני מטפס על סולם להגיע למדפים העליונים, מעלה ומוריד ספרים שמשקלם כבד (תרתי משמע) נתפסתי בעבודתי על־ידי חתנו של ר' דאדי טעטיווער, אברך שלמד לשם קבלת סמיכה ונזקק לספרים אלה. ניסיתי להסביר לו את כוונתי והוא ביטל אותה בלעג וברוגז: — שטויות, הכמעשה ביבליאטעק ייעשה בספרי־קודש בקלויז?, והעיקר: מי נתן לך רשות?. לשאלה זו לא היתה לי תשובה, כי הרי לא ביקשתי רשות לא מהרב ולא מהגבאי ולא ממי שהוא אחר. דברי הלעג שלו הניאוני לתשובה חוצפנית: — בכל אופן לא מפיך אני חי ולכל ישראל יש חלק בספרים בקלויז והמעשה שאני עושה אין בו פסול.

עוד באותו יום בין מנחה למעריב היה דבר ה"ביבליאטעק" לשיחה בין מתפללי הקלויז. כרגיל נוצרו שני צדדים: אלה מתירים ואלה אוסרים והיו גם שהתייחסו לדבר כל"מעשה־נערות", שאינו כדאי שיעורר מדנים בקרב מתפללי הקלויז. בין המתירים היו גם לומדים, יראים ושלמים, אשר אמרו לדבר טוב ואף שיבחו את היזמה שלי. בייחוד עודד אותי ר' ישעיה חריטון, יהודי אשר הספר לא מש מתחת ידו גם בזמן התפילה ובשעת קריאת־התורה בשבת. שפתיו כאילו נעות בתפילה ועיניו משוטטות בספר אשר לפניו והוא מחליף ספר בספר פעמים אחדות בערב אחד. הוויכוח לא נסתיים לא באותו ערב ולא בערבים הבאים, אך בינתיים כיליתי את העבודה אשר לפני וספרי הקלויז היו מסודרים, ספר ספר בארונו לפי תכנו, לפי ההבחנה שלי בנושאים. ודאי לא ניקיתי משגיאות והחלפתי ספר מקור בספר מוסר וספר מוסר בספר חסידות, כי שם הספר הטעני, מבלי שהיתה לי יכולת להכיר ולבחון בין אלפי הספרים, אשר רק את שמם קראתי ואת תכנם לא ידעתי.

לא הסתפקתי במעשה המיון והסיווג והחלטתי להכין קטלוג לכל אחד מארונות הספרים. השגתי לוחות קרטון והדבקתי עליהם גליונות נייר משורטטים. חבר אחד, שלמד בבית־הספר את תורת הסרגול, סירגל כל לוח לארכו. הוצאנו כל ספר ממקומו בארון, הדבקנו עליו מספר ולפי סדר זה רשמנו כל ספר בלוח הקטלוג. במוצאי שבת, ליל ראשון לסליחות,

תלינו על כל ארון את קטלוג הספרים המסודרים בתוכו. אין לומר שהמלאכה נעשתה לפי כל כללי תורת הקטלוג וחוקיה. לא אני ולא החברים הצעירים שעזרו על־ידי, ושלא היו נערי הקלויז ורחוקים היו מלהתעניין בסוגים השונים של ספרי הקודש, היינו בקיאים במקצוע ואף לא ידענו אז את השם המיוחד לשיטת־סידור־ספרים זו, סידור לפי נושאים — "קטלוג רזונה". ה"שכל הפשוט" הוא שהנחני בסידור הספרים לפי שיטה זו ולימים הנהגתיה גם בספרייתי הפרטית, ללא הזדקקות לתורת הביבליוגרפיה ולשיטותיה השונות.

במודעות שהדבקנו על־יד כל ארון־ספרים נתבקשו המשתמשים בספר להחזירו למקומו לאחר הלימוד או העיון, ויהיה הדבר לטובתם ולטובת כל דורשי הספר. גם אלה שהסכימו או השלימו עם מעשה ה"ביבליאָטעק" בארונות של ספרי־קודש, לא הקפידו להחזיר ספר למקומו, פשוט משום שלא הורגלו בכגון זה, או שהיתה זו לגבם טרחה יתירה. לא יכולנו לסמוך על השמש, שהוא יבדוק כל ספר שימצא על השולחנות, ה"עמוד"ים והחלונות ויטרח להעמידו במקומו. נערים אחדים התנדבו למעשה וכל יום היינו מכניסים "סדר" בארונות. אט־אט התרגלו גם הלומדים לסדר זה והתחילו להקפיד ולשמור עליו ואף להעיר על־כך לאלה שעדיין ראו בזה מעשה־נערות.

באו שנות מהפכה, פוגרומים, פורענויות. לימודי בקלויז נפסק זה מכבר. הקלויז שמם, מעטים וזקנים הם מבאיו. פליטים מערים אחרות השתכנו ב"שטיבל" וב"פלוש". בשעה־של־געגועים הייתי נמשך אל הקלויז. הייתי ניגש לאחד מארונות־הספרים, מסתכל בקטלוג הקרוע, מוציא גמרא או ספר אחר ושוהה יחידי בקלויז שעה ארוכה, מתייחד עם הנעורים הפלים והולכים בחשכת־הימים.

הגיע היום שבו צריך הייתי לעזוב את עיר־מולדתי ולצאת לדרך רחוקה. ניבא הלב ששוב לא אשוב למקום זה, וידע מה ניבא. ביום סתיו עם חשיכה נכנסתי אל הקלויז לביקור של פרידה. דבר יציאתי את העיר היה בבחינת סוד, שאין מגלים אותו לרבים. לא יכולתי אפילו להיפרד ממניין היהודים. התהלכתי מארון אל ארון, ליטפתי את גבי הספרים, שקעתי את ראשי בינותם ודמעתי נפלה עליהם. אחד המתפללים, לוי יהודה־

לייב׳ס, שידע את סודי כי לביתו נכנסתי להיפרד כדי למסור דרישת־שלום לבתו באמריקה, לינה אותי עד סף הקלויז, חיבקני ולחש על אזני: — תעמוד לך זכות הקלויז והתורה שלמדת בו ומלאכים טובים ילווך בכל דרכיך. לחצתי את ידו ודמעות שנינו נפלו על סף הקלויז.

ספרים יקרים ואהובים. מה יקרתם לי! אורכם מלווה אותי כל ימי חיי. גדול האֵבל על אֲבדנכם כאֵבל על קהילת סקבירה שנכחדה בידי זדים בין מאות קהילות ישראל.

ד. מורים פותחי־שערים

שמואל שרייאר־שרירא

יום שישי אחד בקיץ תרע״ג (1913) ואני כבר לבוש בגדי שבת. אבא עסוק אותה שעה במתן עזרה לאמא בסידור הבית לכבוד השבת. מנהגו היה לשטוף את רצפת־העץ. אך את העבודה הזאת עשה בדלתיים סגורות, שלא ייגלה ״קלונו״ ברבים. גבר עושה מלאכת אשה.

בצאתי לרחוב ראיתי חבורת ילדים מתרוצצים סביב שני אנשים זרים: האחד גבה־קומה ותלתלים מבצבצים מהתיתורה של מגבעתו הרחבה וזקנו שזור שערות־שיבה, והאחד צעיר, זקן שחור עגול עוטר את פניו היפות. שניהם שכמיות (פלרינה) על כתפיהם ומקלות בידיהם. הם מתקרבים אל ביתנו והילדים צועקים אלי: — הם שואלים לאביך. כל עוד נשימתי בי רצתי אל הבית והודעתי לאבא כי אורחים זרים ומשונים באים אליו. חיש־מהר פינה אבא את דלי המים, לבש מעיל, שם בחיפזון את הצוארון הנוקשה, ענב עניבה ואף לא שכח לשים את ה״מנשט״ים שבלטו בלבנותם מתוך שרוולי המעיל, סרק את הזקן ומיהר לקראת האורחים, שהיו כבר בפתח הבית.

זהו הסופר ש. אַנ־סקי — הציג מלוו הצעיר את בעל התלתלים לפני אבא. המלווה היה שמואל שרייאר, שהיה ידוע אחר־כך בארץ־ישראל כמחנך והסופר ש. שרירא.

עניינם של אַנ־סקי ומלוו היה בפולקלור ובעתיקות, בחפצים בעלי־ערך שעברו בירושה מדור לדור וסיפורים אוטנטיים, שנשמר בהם נוסח ראשונים, אותם אפשר היה לגלות ולאסוף בחצרות האדמו״רים משושלת צ׳רנוביל בעירנו ומחסידים ותיקים של חצרות השושלת הריז׳ינאית, אשר ידעו לספר סיפורים רבים על מאסרו של ר׳ ישראל׳צי מריז׳ין ועל בריחתו לאוסטריה,

היינו לגליציה. אבא הקדיש מזמנו ללוות את האורחים במילוי שליחותם. שרייאר הצעיר היה הרוח החיה במשלחת וסיפוריו ובדיחותיו נישאו על שפתי רבים זמן רב לאחר הביקור.

כעבור שנתיים, תוך מלחמת העולם הראשונה, הגיע שרייאר שוב לעירנו — והפעם לישיבת־קבע. כשנתיים עסק בה בהוראה, במתן שיעורים לעברית לבני אמידים ולבנותיהם, שלמדו בגימנסיה העירונית, אך ההורים רצו להקנות להם גם ידיעה בעברית ובדברי־הימים של עם ישראל. עמדה לי זכות היכרותו עם אבא בביקורו הראשון בעיר והקדיש לי שני שיעורים בשבוע, שלא על מנת לקבל שכר, כי בתקציב המצומצם של המשפחה אי־אפשר היה לכלול סעיף "לוקסוס" של מורה פרטי ללימודי העברית.

רוב השיעורים של שרייאר בבתי תלמידיו היו בשעות שלאחר־הצהרים ובערבים, כאשר התלמידים היו חפשים מהלימודים בגימנסיה. אני הייתי מבקר אותו בביתו פעמיים בשבוע בשעות הבוקר. כל שיעור נמשך לרוב הרבה יותר משעה אחת. שרייאר פתח לפני את המקורות של הספרות העברית העתיקה מ"הספרים החיצוניים" ועד לפילון האלכסנדרוני ויוסף פלויוס. למדתי מפיו על זמן חיבור של כל יצירה, מחברה, תכנה וערכה המדיני וההיסטורי. קראנו קטעים מהיצירות, שחלקם הועתקו בכתב־ידו של שרייאר.

הנה אנו קוראים את קינת החרבן של ברוך הסורי. גדול החרבן ורב האֵבל. אלה אשר ראו ב"צרת ציון ואשר הגיע אל ירושלים" — חשך עליהם עולמם. אין צורך עוד בעבודת האיכרים, בתנובת השדה ובברכת השמים, גם לא באור השמש ולא בנגה הירח — —

כי למה יזרח־עוד אור ואור ציון חשך.

ושבתה שמחת חתן וכלה, ואֵם הבנים תעצב. השמחה היא לעקרות —

ובני־אדם מה־להם עוד ולבנים?

הכהנים יזרקו את מפתחות המקדש השמימה והבתולות־האורגות תשליכנה את הפרוכות הארוגות אל תוך האש.

הכל אבד. אין ערך לאדם החי, לצבא השמים, לקודש הקדשים — אם ירושלים חרבה ועם ציון הלך בשבי.

אך גם בבל המנצחת, המַחריבה, אין לה לשמוח ולהתפאר בנצחונה, כי קרב יום אֵבלה —

אַל־תחשבי ואַל־תדמי כי תמיד תפרחי תגילי /
אַל־תרבי תתגאי ותדפאי: גם־עליך בעתה תתעורר חמה.

עצבות של תשעה באב ירדה בשיעור זה. שרייאר אינו מרבה בהסברות. הוא קורא כל פסוק פעם ופעמיים ומדגיש כל מלה. יש והוא משווה את קינת ברוך לפסוק בירמיהו ובאיכה ויש שהוא מעלה אגדה מן התלמוד או מן המדרש.

האם ברוך הסורי הוא ברוך בן נריה, או שהמחבר בחר בכינוי, פסבדו־נים (בלע"ז, של ברוך, כדי לרמוז על מקור הקינה? שאלה זו לא נשאלה על־ידי התלמיד, שהיה נתון כולו להשפעת היגון העמוק שבקינה, אלא על־ידי המורה עצמו. הוא שואל והוא משיב: יש המייחסים את ספר חזון־ברוך לברוך בן נריה, אבל אין כל ספק שהוא חובר לאחר חרבן בית שני.

השפעת השיעור על חזון־ברוך לא נמחתה מלבי גם לאחר שנים וכאשר כעבור כחמש־עשרה שנה כתבתי שורת מאמרים (ביידיש) על התנועות המשיחיות, מסרתי בפרק על בר־כוכבא משהו מהתוכן של הקינה־החזון של ברוך הסורי, כדי לתת לקורא מושג־מה ממצב־רוחו של דור החרבן. אַז, בשעת כתיבת קטעים אלה, עמד לנגד עיני מורי שרייאר ועצבות־קולו כאילו חדרה שוב לאזני.

שיוערים אחדים הקדיש שרייאר לחזיונות הסיבילות. קראנו קטעים בתרגומו של יהושע שטיינברג, אשר נתפרסמו ב"המאסף" של חברת "מפיצי השכלה", אשר נלווה ל"האסיף", כרך ג' (וארשה, התרמ"ז).

אלה הם חזיונות־אימים על התקרבות מלחמת גוג ומגוג לפני הופעת המשיח. נבואות־שחור על עמים וארצות, אך שזורים הם גם נבואות־נחמה ותקוה על אחרית הימים —

אַז ישלח עליון מלך ממזרח־שמש
והשבית אֵימות־מלחמה ושאון קרב ישביתַ.

כל ארצות תבל ועמיהן יעזבו את כלי המַשחית, לא יילחמו עוד עם בעם —

תרעד מגיל אדמה, הרת־כל, תשמח שמוח,
ובשפתי־רננות תביע נועם מליה.

המתרגם של "חזיונות הסיבילות" ב"ספרים החיצוניים" מעיר, כי תרגומו של שטיינברג "אינו נאמן ומדוייק די־צרכו ומסופקני אם נעשה מן המקור היווני — — לקוי הוא בחסרות והשמטות רבות הפוגמות לפעמים את מהלך העניין וקשר הרעיונות".

הנער ששמע בפעם הראשונה מפי מורו שרייאר את קטעי "חזיונות הסיבילות" לא היה חסיד גדול של יהושע שטיינברג. אמנם, הוא לא ידע אז כי שטיינברג היה צנזור וכי גרם לא מעט צרות וייסורים לעורכים וסופרים עברים. בשבילו הוא היה המחבר של "מערכי לשון עבר", זה ספר הדקדוק שגרם לו "צרות" רבות באשר לא יכול היה להשתלט על כלליו ולדקדק בנטיותיו ועורר אי־שביעות־רצון של אביו המורה — אך שעה ששרייאר קרא לפניו לא מתוך "המאסף" בו הופיע התרגום, כי אם מתוך מחברת אליה העתיק קטעים — היו לו הדברים כדברי נביא עתיק ובזכרונו נחרתו כנתינתם אז, ובייחוד הקטע על הופעת משיח ישראל — —

משמי מרומים איש יאתה, עוטה הדרת קודש,
ובידו שבט מושלים מאֵל לו ניתנה,
על־כל בגאון עוזו ימשול, ולאנשי חסד
ישיב מלקוח בזזו עריצים מקדם.

את ירושלים הוא "יעטה תפארת". כל צבא השמים יחפרו מול אורה —

— — ויסד בה היכל הקודש
עוטה גאון צבי מחמד עין אדם וכליל יופי.

והיה זה בניין־עד. יושבי־תבל שוב לא ייראו רעה, לא יראו אותה בעינם ולא יפחדו ממנה בנפשם, והארץ לא תחולל במלחמות ורצח־אדם. צדק ומשפט ישררו בה —

ובא מועד לקדושים, עת רצון לאלוה.
אָז באחרית הימים גם האדמה תתן יבולה לשובע —
ודושנה האדמה כי־תשקוט מקרב נלחם.

שלום לארץ וברכת־השדה כרוכים אהדדי —

משעול פל־שדה, הדורים, גם רוכסי־כל־גבע.

מטייל שרייאר בחדר, קורא את הקטעים על אחרית הימים, מדגיש כל מלה ומטעים כל פסוק. יש והוא חוזר על פסוק אחד פעמיים, מתוך הדגשה של הנאה. הוא הנותן והוא המקבל, הוא המשנן לתלמיד והוא הקולט לתוך־תוכו את נפלאות החזיונות. התלמיד עיניו במורה, לא רק המלים היוצאות מפיו יקלטו אזניו, כי אם את זו האש היוקדת בלבו פנימה תקלוט נפשו.

חזון אחרית הימים. חלום המשיח. כיסופי גאולה.

כעבור שנים, בביקורי הראשון בארץ־ישראל, בערב פסח התרצ"ב, בביתו של שרירא־שרייאר על שפת הים בתל־אביב, כאשר המורה נתן לתלמידו את ספרו "מבוא לספרות העברית העתיקה" (שחיבר יחד עם ש. הר), עם הקדשה "בידידות ובהוקרה" וחתום ש. שרירא (שרייאר) — פתחתי את הספר ובזכרוני עלו שעוריו שהרחיבו לי את הפתח לחזון אחרית הימים ובדפדפי בספר הופיע לנגד עיני הקטע על המשיח ומלכותו. נענה שרירא לבקשתי וחזר וקרא לפני את השורות: "משמי מרומים איש יאתה"...

ועיני המורה מבריקות כאז, ולבו של התלמיד הולם כאז ושניהם מרגישים כי בבית זה על חוף הים בעיר הראשונה שכולה יהודים בארץ־ישראל — הם חיים יחד חלום־נעורים ותקוַת־עתיד.

כשנתיים שהה שרייאר בעיר, הקים תלמידים רבים, אשר עם פרוץ המהפכה היו לפעילי אגודות הנוער הציוני — "ישראל הצעיר" ו"הפועל הצעיר". עם חידוש הפעולה הציונית הופיע שרייאר באסיפות ונטל חלק פעיל בהדרכת הנוער. כעבור זמן לא רב עבר לעיירה הסמוכה ריז'ין, שייחוסה רב בעולם החסידי, שם כיהן כמנהל הגימנסיה העברית, אך מזמן לזמן היה מבקר בסקבירה לשם פעולה ציונית, מופיע באסיפות ונפגש עם חוגי הנוער הציוני.

עם התבססותו של השלטון הבולשביסטי לא היתה אפשרות להמשיך בקיומה של הגימנסיה העברית. בקיץ שנת תר"פ (1920) נדד שרייאר

לפולין ומשם עלה לארץ, בה פעל כמנהל גימנסיה "נורדיה" וכסופר שמואל שרירא.

משעליתי לארץ הייתי נפגש עם שרייאר־שרירא בהזדמנויות שונות, בייחוד בתכנון פעולות־חינוך לנוער המושבים. במחיצתו הרגשתי את עצמי כתלמיד בפני רבו ומשפתח את פיו להשמיע את דברו הייתי מקשיב לו באותו חרדת־תלמיד כבשעת שיעוריו בביתו בסקבירה העיר. אותו הקול הצלול, אותה בהירות הביטוי, רק ההומור השופע בדבריו היה לי כעין חידוש, אותו לא הכרתי בשיעורים על חרבן הבית ואחרית הימים.

צבי וויסלבסקי

ש. שרייאר יצא וצבי וויסלבסקי בא. עוד בשנים שלמד בפטרבורג היה וויסלבסקי מבלה את חדשי הקיץ בכפר בסביבת סקבירה, מעין "קונדיציה" מודרנית, שנתנה לו אפשרות למנוחה בחדשי החופשה וגם הכנסה מסויימת להמשך הלימודים. במקום זה השיגה אותו מלחמת־העולם הראשונה. יחיאל רבינוביץ, יהודי בר־אוריין ובר־לבב, דאג לשיחרורו מחובת הצבא, כאשר רשם אותו כעובד בבית־חרושת לסוכר. ידידות נקשרה ביניהם אשר נמשכה כל שנות חייהם. בארץ כיהן רבינוביץ כמנהל בנק אשראי ובשנותיו האחרונות טרח בהוצאה לאור של מהדורת רמב"ם לעם. וויסלבסקי ספד עליו: — "אחד מן הטובים שבנו, מבעלי ההשגה ומבעלי המעשה, יוחסן ולא יוהרן, נדבן ולא פרסמן, תלמיד־חכם ולא גנדרן, ממקיימי עולם ומבוניה של הארץ".

שלום לבונסקי, גיסו של יחיאל רבינוביץ, שעבר בשנות המלחמה מן הכפר קראבצ'ייב — הוא הכפר שוויסלבסקי בילה בו את חדשי החופשה לפני פרוץ המלחמה — לסקבירה ועם פרוץ המהפכה היה לראש הציונים בה, הוא שהביא את וויסלבסקי לעיר, שיהווה משענת רוחנית לחוגים הציוניים, ובייחוד לחוגי הנוער.

פרנסתו של וויסלבסקי היתה על ההוראה, שעורים פרטיים בבתי אמידים. רוב זמנו הקדיש לפעולה ציונית בעיר ובסביבה. עד היום לא ידוע לי במה ובזכות מי זכיתי גם אני להימנות בין תלמידיו. קיומה של המשפחה בשנות המלחמה, כאשר נפסק כל קשר עם אבא באמריקה, היה בצמצום ואי־אפשר היה להעלות על הדעת לשלם שכר־לימוד למורה בעל שיעור קומה כוויס־

לבסקי. לא אני פניתי אליו שישמש לי כרב, אף כי מיום ששרייאר יצא את העיר היה חסר לי מורה בר־סמכא, יועץ ומדריך. יום אחד בא אלי במרוצה אחד מחברי, תלמידו של וויסלבסקי, ויאמר לי: המורה שאל אודותיך. הוא רוצה שתגש אליו מחר בשעות לפני הצהרים במקום האכסניה שלו. איני יודע אם שרייאר הוא שמסר לוויסלבסקי אודותי (כאשר שאלתיו כעבור שנים בעניין זה לא אישר את הדבר), או מישהו מידידי אבא מבין המורים בעיר המליץ עלי לפניו.

בהרגשה כבדה עשיתי את צעדי לביתו. ביישנות־של־נער ויראת־הכבוד בפני אדם שהוא משכמו ומעלה צמדו יחד להאט את דרכי. והיתה דפיקת־הלב חזקה יותר מדפיקת־ההיסוס על דלת חדרו. אולם כבר בהושטת היד החמה ובברכת השלום הרחבה הרגשתי, שהנני במחיצתו של אדם בעל־לב. לאחר שאלות אחדות על לימודי ועל חלוקת זמני בין לימודי־קודש בקלויז ולימודי־החול האכסטרניים שאל אותי בפשטות: — האם אתה או אמך תתנגדו שאקדיש לך שעה־שעתיים בשבוע להדריכך בלימודיך? — חזות פני ודאי העידה על שמחתי הרבה להצעה נדיבה זו, אך בדברים לא יכולתי להביע זאת. הרגיש זו. במבוכתי ואמר: — אני מבין. מידת הביישנות טבעית היא לבני־הנעורים, הלואי ותהיה זאת גם חלקם של המבוגרים. אולם בפני אין לך מה להתבייש. אף אני רכשתי את תורתי המעטה — ואני עוד מקווה להגדילה — לא בממונו של בית אבא. יתום אני מאב מילדותי ואמי אלמנה ענייה. לשאלתי: מתי עלי לבוא לשיעור הראשון, ענה: לא אתה תבוא אלי, אלא אני אבוא אל ביתכם. האם השעות של יום שישי אחרי־הצהרים יתאימו לך ולבית? — כל שעה יקרה לי, עניתי כמדבר אל עצמי.

היה זה בסוף הקיץ תרע"ז (1917) ואני אז בן חמש־עשרה. בכל יום שישי — פרט לימים שהיה מחוץ לעיר — היה וויסלבסקי בא אל ביתנו. לא היו אלו שיעורים רגילים, אלא כעין שיחה ארוכה, שנמשכה כשעתיים ולפעמים גם יותר, שרב היה חלקו של הרב בה ואזנו של התלמיד קשובה מתוך מאמץ לקלוט קליטה מירבית. בשיעורים־שיחות אלה פתח וויסלבסקי לפני את השער לספרות המחשבה הישראלית מ"אמונות ודעות" לר' סעדיה גאון ועד ל"הכוזרי" של ר' יהודה הלוי ומשהגענו ל"מורה נבוכים" של הרמב"ם — נפסקו השיעורים ובשבילי כאילו נפסק מעיין החכמה.

הסברתו־הדרכתו של וויסלבסקי שלושה שערים לה: שער התולדה, שער התקופה, שער התבונה. תולדה — אלה תולדות המחבר, נוף גידולו, התפת־חותו הרוחנית וכוח השפעתו על דורו ועל הדורות הבאים; התקופה — השפעת הזרמים הרוחניים שבדור, ולא רק היהודיים, כי אם גם מבחינת החוץ אל הפנים, היינו מחשבת הדור ודורות קודמים שבנצרות ובאיסלם, כי גם ר׳ יהודה הלוי שהזהיר ״ואל תשיאך חכמה יוונית״, לא התנזר ממנה, וצרכי התקופה הרוחניים, התשובות שנדרשו לשאלות השעה, אם אקטואליות, הלכה למעשה, ואם כביסוס המחשבה הישראלית כיסוד קיום לאומה.

שיעורו של וויסלבסקי היה כהרצאה שוטפת, לא רק דיבורו היה שוטף כי אם מחשבתו היתה מהירה והיתה המלה כאילו רודפת אחרי המחשבה, אך משנתו היתה בהירה, המשפט מסוגנן וההסברה לפי מידת קליטתו של התלמיד. משהיה לו ספק אם הדברים חדרו להבנת התלמיד, או כאשר נוכח משאלת התלמיד, או אפילו מהבעתו, כי הדברים עדיין לא בהירים לו, היה חוזר ומברר, שואל ועונה, מדגיש ומסביר, עד אשר העניין היה מפורש ומובן כהלכה, בהעלאת רעיון־יסוד היתה מורגשת התעוררות־פנימית. מחשבת־ישראל היתה לו לא תורה מופשטת, כי אם תורת־חיים. ההזדהות עם תוכן הדברים היתה שרשית, עמוקה ולא אחת ניתן מקום לדמיון, כי המחבר מתגלם אותה שעה במורה, כי זה האדם הצנום, בהיר־המבט, המדייק בלשונו וזהיר בביטויו, אינו מעביר מכלי אל כלי, אלא דבק למקור, שאליו הוא מפליא לקשור את מקבל לקחו.

בשעת השיעור־ההרצאה כמעט לא הסתכל בספר שהיה פתוח לפניו ובידו לא היו ראשי פרקים. יש והיה עוצם את עיניו לרגע, כאילו דולה הוא מתוך־תוכו דברים שנצפנו בימי לימודיו בישיבות טלז ואודיסה ובמכון לחכמת ישראל בפטרבורג, ואשר בידו המפתח להוצאתם מרשות היחיד כל שעה שהוא בא להביאם לרשות אחרת. עם ריכוז המחשבה היה פותח את העיניים ומישיר מבטו אלי והיו הדברים נמסרים ללא כל חציצה. רק כאשר רצה שנקרא קטע מן הספר היה אומר — הבה ונפתח את הספר בעמוד זה וזה.

קראנו קטעים נבחרים מ״אמונות ודעות״ ומ״הכוזרי״. וזה סדר הקריאה: לראשונה קראתי אני את הקטע, קריאה ללא הפסקות, ללא הסברות. כאשר הדברים היו מובנים בעיקרם, היה וו. מפסיקני להסביר משפט או לברר רעיון ובתום הקריאה המשיך בהרצאתו. אבל כשהדברים היו לא פשוטים

ולא קלים להבנה וקריאתי המגומגמת והמלאה מעצורים העידו שלא חדרתי לתוכם, לא לסוף דעתו של המחבר ואולי גם לא לתחילתה, היה קם וו. ממקומו, מתיישב על־ידי וקורא את הדברים מראשיתם. לא אחת היה בעצם הקריאה המודגשת והמוטעמת הסבר הרעיון וסתומים נעשו ברורים, ויש שהיה מפסיק מקריאתו לשם הסבר רחב יותר ולא זנזו ממקום זה עד שהדברים היו מוסברים היטב ומושגים על־ידי.

המאמר השמיני שבספר "אמונה ודעות" הוא מאמר "גאולה אחרונה" ולעניין חישוב הקץ שבמאמר הוקדשו שני שיעורים. עיקרו של הנושא היתה המגמה הטמונה בחישוב הקץ במשך כל הדורות כאמצעי לחיזוק אמונתו של העם בגאולה העתידה לבוא, בזמן מוקדם או מאוחר, בדור שכולו זכאי, או בדור שכולו חייב.

נושא הגאולה תפס מקום נרחב יותר בשיעורים־הרצאות על ר' יהודה הלוי וספר "הכוזרי". עוד לפני שהכניסני לעצם הנושא הציע לי וו. לקרוא את מכתבו של ר' חסדאי אבן־שפרוט למלך הכוזרים ותשובתו של יוסף המלך, המודפסים בראש ספר "הכוזרי", כעין הקדמה. לאחר שמסרתי בשיעור את תוכן המכתבים הרצה וו. על מקומו של מדינאי יהודי בחצר המלכות בספרד וגישתו המדינית של ר' חסדאי לגאולת ישראל, שממנה נבעה התעניינותו בממלכת ישראל בכוזריה. המומנט של מאורעות־עולם בתהליך של הגברת הציפיה לגאולה וחישוב הקץ — הובלט על־ידו בדוגמאות שונות מדברי ימי ישראל מתקופות קדומות ועד המדיניות הציונית בהווה.

לא רק בנושא על הגאולה קראנו משירת הלוי, אלא גם משהגענו אל השער השלישי, הוא שער המחשבה הלאומית־הדתית, תוכן דברי החבר, שילב וויסלבסקי שירה במחשבה ונמתח קו ישר בין שירת־הלב של המשורר יהודה הלוי ובין מחשבת־הלב של הפילוסוף יהודה הלוי, והיה השילוב נאמן ושלם.

דבר השיר:

היטבת חסדך ביחלך גואלך
אַל־תחפזי, ותחזי הדר פעלי.

ודברי החבר:

— כי ירושלים אמנם תיבנה כשייכספו בני ישראל לה תכלית הכוסף עד שיחוננו אבניה ועפרה.

בשיעורים על הרמב"ם לא הגענו אלא עד השער השלישי — בתורתו הפילוסופית של ה"מורה נבוכים" לא ניתנה לי הדרכתו של וויסלבסקי. גברו הפוגרומים והוא יצא את העיר ויפנה אל אודיסה, שם נתגלה כפובליציסט וכהוגה־דעות.

מלבד תורתו בשיעורים העניק לי וויסלבסקי גם מהדרכתו ומעצתו במבחר ספרים לקריאה ואף בהכנה ל"הרצאתי" הראשונה בחוג התיאורטי של אגודת "הפועל הצעיר" בעירנו, שהייתי צעיר חבריה. הוא שייעץ לי לבחור בנושא — משה הס הציוני. הוא, המתרגם של מארכס לעתיד, שהעמידני על היחסים בין משה הס בתקופה שחזר אל עמו ובין מארכס ששנא את היהדות והוא שהדריכני בקריאת "רומי וירושלים" בעברית, בתרגומו של דויד צמח, הוצאת "תושיה" ובתרגום מקוצר ברוסית. בשעת הרצאתי בחוג ישב וויסלבסקי במסדרון והקשיב לדברי ולחילופי הדברים של חברי החוג בבחינת שומע ואינו נראה. הוא נמנע מלהיראות כדי לא להגביו את ה"אימתא דציבורא" שלי, שגדולה היתה בלאו הכי. בערב שבת בביתנו אמר לי דברי עידוד בנוכחותן של אמא והאחות, שגרמו להן נחת־רוח.

בחדשי החורף היה והשבת ירדה עלינו באמצע השיעור. סבתא ואמא ברכו על הנרות וסבא הלך אל הקלויז לתפילת קבלת שבת. נענה וויסלבסקי להזמנתה של אמא לסעוד על שולחננו סעודת שבת, לאחר שהסבירה לו כי אין בזה טרחה יתירה, כי הלא לא היו כל הכנות מיוחדות לקבלת אורח נכבד כמוהו לסעודת שבת. הפסיק וויסלבסקי ממשנתנו, חבש את הכובע, הפנה את פניו מזרחה וקיבל את השבת בנעימות קולו. רבה היתה הפתעתו של הסבא בשובו מן הקלויז ובראותו את המורה ללשון קודש, שציוניותו לא היתה בה עדות ליראת־שמים, עומד בתפילת שבת ומברך אותו ב"גוט שבת". הושיט לו הסבא יד ל"שלום עליכם", כאילו זה עתה ראהו לראשונה, אף כי השאירו בבית בצאתו אל הקלויז, ופנה לו מקום לשבת על ידו. כאשר השמיע וו. את קולו, קול באריטון צלול, בזמירות שבת, פקח הסבא את עיניו, שהפיקו גם השתוממות וגם הנאת־שמחה ובתום ה"זמירות", שתה "לחיים" מיוחד לכבוד האורח לשבת, וכאשר האורח הוסיף ניגון מיוחד על זמירות השבת, לא יכול הסבא להתאפק, לחץ את ידו ואמר: — "באמת, גרמת לי שמחת שבת, יישר כוח". באחת האסיפות

הציונות, שוויסלבסקי נאם בה. ראיתי את סבא מכניס את ראשו בעד החלון מבחוץ ומטה אוזן להקשיב לדבריו.

באותו ליל שבת שמענו מפיו של וויסלבסקי את הניגון של "אבינו מלכנו, חננו ועננו". כעבור שנים קראתי במסה שלו "עיירתי גרייבה", כי ניגון זה חיברו החזן חייקל מגרייבה, ומשם יצא וכבש את לבם של צעירי ישראל בגולה ובארץ־ישראל.

ד"ר צבי וויסלבסקי היה סופר והוגה דעות, עורך ומתרגם ספרי הגות ומחשבה. איש שנודע בעשרים השנים האחרונות לחייו בשבתו בירושלים כמתון בהליכותיו, עצור בדיבורו וקומתו כפופה במקצת, גם בשנים שלא הגיע עדיין לזיקנה. תלמיד־חכם, איש המחשבה והביטוי המדויק והשקול.

בימים שאני הכרתי את רבי ומורי צבי וויסלבסקי (והוא עדיין ללא תואר ד"ר ואף לא ידוע כסופר) היה פעיל בתנועה הציונית, נואם ומרצה. דמות מחנכת לנוער הציוני בהתלהבותו, מסירותו, פשטותו ונועם הליכותיו. בעל ה"יחידים ברשות הרבים", היה אז מיוחד ברשות הרבים הציונית והציבורית בעירנו ובסביבתה. כוח אינטלקטואלי כביר ואיש העם.

היה זה בשנת 1917, שנת המהפכה ברוסיה ולאחריה. התנועה הציונית התחילה להקיף המונים ונוער ציוני היה חדור ציפיית־תקנה לקראת הבאות. וויסלבסקי החדיר בתוכנו את המחשבה הציונית והוא שביסס לנו את הלכותיה. מפיו למדנו על לאומיות והתבוללות, על סוציאליזם וציונות של משה הס ועל יהדות ללא לאומיות של הרמן כהן; הוא שהדריך אותנו בשבילי הספרות העברית העתיקה והחדשה, גילה לנו את מקורותיה וניתח ברוב ידיעה וכשרון את יצירותיה, והוא גם שהלך לפנינו במלחמת הציונות עם יריביה, בתעמולה ובמאבק־בחירות.

היה אלה ימים של ראשית ארגון החיים היהודיים הציבוריים, שנפסק עם הקמת השלטון הסובייטי. בתקופה קצרה נערכו בחירות לאסיפה המכוננת הכל־רוסית, שהבולשביקים פיזרו אותה בכוח, לאסיפה המכוננת של אוקראינה, לאסיפה היהודית הכללית, לקהילות השונות. ברחוב היהודי נאבקו המפלגות וכל אחת שאפה לרכוש את קולות הבוחרים. וויסלבסקי היה הנואם והמסביר באסיפות הציוניות ומתווכח שנון באסיפות של מפלגות

יריבות. ה"בּונד", ה"מאוחדים" וה"פאַלקס־פאַרטיי" * שפכו את כל חרונם על הציונות והגדילו ה"מאוחדים", באשר ראשיתם כציונים. בזכותו של וויסלבסקי, אשר גם יריביו הכירו בו מתנגד חריף, שלחו מפלגות אלה לעירנו את מיטב נואמיהם, כדי לעמוד נגד השפעתו וכוח הסברתו, אך הם לא החזיקו מעמד בפניו. היה וויסלבסקי מסתער נגדם בכל כוח שיכנועו ועוז־רוחו. בהתלהבות ובידיעה רבה היה מפריך את דעותיהם וסותר את נימוקיהם. הוא לא סיגל לעצמו את סגנון הוויכוח של מנהיגי מפלגות. לא חזר אחרי פראזות מבריקות, אך היה מסביר כל סוגיה לגופה, מנתח כל נימוק של היריב וסותר אותו באופן משכנע. גם כנואם באסיפה פומבית ניכר בו כבר הסוציולוג לעתיד. גם בחריפות ההגיון לא התנזר ממשל עממי. חום־דיבורו לא היה בסתירה לעומק־מחשבתו.

היה אז וויסלבסקי מהיר־דיבור, קולו היה צלול ובעצם הופעתו הסוערת היה משפיע על שומעיו, אשר לא עייפו מלשמוע את דבריו. גם באסיפות של המפלגות היריבות היו מקשיבים לו, גם כאשר היה הורס ללא־רחם את אשליותיהן, כי גם בוויכוח הסוער ביותר היה נזהר מלפגוע בכבוד היריב וגם כאשר פגעו בדעותיו היו תשובתו ודרך ויכוחו לעניין ולא לעקיצות שבשוליו. מעולם לא נקט לשון קינטור וזלזול במתנגדו, גם כאשר הכל הרגישו כי בניינו של הלה מתמוטט והולך נדבך אחרי נדבך ולא נשארה בו אבן אחת שלימה.

כאשר נבחרה הקהילה היהודית בעירנו, מובן מאליו שוויסלבסקי היה מראשי הנבחרים ברשימה הציונית. בתקופה הקצרה של פעולותיה היה הוא הלוחם בשער. בוויכוחים עם הדתיים ("אחדות") — מכאן, ועם השמאל — מכאן. נציגי הדתיים, ביניהם בני הרבּיים מסקבירה (מגזע צ'רנוביל), העריכו את למדנותו (הוא אף לימד את בנות הרבי עברית) וכבן תורה ידע להתמודד אתם גם בדברי תורה. ונציגי השמאל העריכו

---

* "בונד" (ברית כללית של פועלים יהודים ברוסיה, פולין, ליטא), מפלגת־פועלים יהודית. נוסדה בשנת 1897. לחמה נגד הציונות לזרמיה ונגד השפה העברית; "המאוחדים" — מפלגת הפועלים הסוציאליסטית המאוחדת, נוסדה בשנת 1917 מתוך איחוד בין שתי המפלגות אס־אס (ציונים־סוציאליסטים) וי־אס (סוציאליסטים יהודים), הידועים גם כ"סיים"אים, על שדגלו ב"סיים" (פרלמנט) יהודי; "פאַלקספּאַרטיי" (מפלגת־העם), נוסדה בשנת 1907 על־ידי ההיסטוריון ש. דובנוב ובמצעה הדגישה את זכות האבטונומיה ליהודים בארצות־הגולה.

את יושר לבו ואת כוח שכנועו. הם לא יכלו להטיח בפניו את הכינוי "בורגני", באשר ידעו כי בצנע יתנהג וכי הוא נציג היהודי הפשוט, בעל־המלאכה, החי מיגיע־כפיו ומאמין בגאולת ישראל במולדתו.

גם בימים ההם לא היה וויסלבסקי איש מפלגה בתוך התנועה הציונית. אנו הצעירים היינו כרוכים אחריו ביותר, באשר הכרנו אותו כמורה וכמחנך ושאבנו מפיו תורה וידיעות והוא לא עייף מלהעניק לנו מידיעותיו, בחוגים וגם ביחידות.

הליכותיו בצנע ולבושו דל. בימות החורף הקרים היה מחיש את צעדיו, כי מעילו העליון לא היה בו מחסה בפני הקור ולנעליו לא היו ערדליים. בכניסתו לבית היה משפשף יד ביד, גומע כוס תה חם, מתחמם ומחמם את שומעיו, אם היה זה בחוג־לימוד, בישיבה של הוועד הציוני או ועד הקהילה, בבית ידידים או בשיעור פרטי.

בהלוויה של ההרוגים הראשונים בעירנו, משפחה בת שבע נפשות, שנרצחה בכפר הסמוך לעיר היינו מדוכאים ושבורים. נשאנו את מיטות הקדושים. הלב ניבא רעות. וויסלבסקי היה מחוץ לעיר והגיע להלוויה בשעת כניסתה לבית־הקברות. יחד אתנו טיפל בקבורה, ספד את החללים והזהיר מפני הבאות. בצאתנו מבית־הקברות הלכנו אחריו כמחפשים מחסה והצלה מפני הסערה המתקרבת ובאה. בדבריו עודד וחיזק את אמונתנו בעתיד.

אלה מאתנו אשר זכו כעבור שנים להיפגש עם ד"ר צ. וויסלבסקי הסופר בעל הסגנון המלוטש, העורך המובהק, ידעו כי גדל האיש בתורה ובחכמה, ובלבם הכרת־תודה על כי עלה בגורלם, שבתקופת הנעורים הסוערת היה הוא מורם־מדריכם.

ה. עבודת יום ואור האגדה

בפורים תרפ"א (1921) הגעתי לארצות־הברית. כעבור שמחת הפגישה עם אבא ועם האָח הבכור והחרפת הרגשת האֵבל על מותן של אמא והאחות הבכירה, שלאבא נודע על מותה רק עם בואנו, התחלנו לחשוב על "תכלית". מה יעשה זה הבחור ה"ירוק"? רצונו של אבא היה שאתמסר כולי ללימודים והוא יפרנס אותי, כי מלבד חובת־אָב הוא חב לי חוב פרנסת בני־המשפחה בעודני בגיל צעיר כאשר הזנחתי את לימודי גם משום שעול פרנסת הבית היה רובץ עלי וגם משום ששנות הפורענויות, הפוגרומים והמחלות לא היו יפות ללימודים.

קסמה לי הצעתו של אבא. נפשי חשקה בלימודים. עולם ידיעותי היה צר וכמעט שלא טעמתי מנפלאותיו של עולם הספר ומגנזי המחשבה היהו־דית והאנושית. לא היתה לי מטרה מסויימת בלימודים. שאפתי להרחיב את ידיעותי בדברי ימי ישראל, להזין את נפשי במחשבת ישראל, במכמני הספרות העברית רבת־הדורות, אך הרגשתי כי אין זו הדרך שעלי לבחור בה ושנַיִם היו הנימוקים להרגשה זו, אישי ועקרוני: אישי — הסתַכלתי וראיתי את עבודתו המאומצת של אבא, המַשכים לבית־החרושת ומאחר לשוב, עובד שעות נוספות כל יום וגם ביום המנוחה, יום ראשון, הוא נוסע לעבודה, כדי להשתכר לפרנסת הבית, שלא היתה לו בעלת־בית ולתשלום חוב הוצאות הנסיעה שלנו לאמריקה וסידור הבית, ולא יכולתי להסכים, שאני שהנני כבר למעלה מבן י"ח, אכביד את הריחַיִם על צַוארו של אבא; עקרונית — האמנתי כי חייב אדם לחיות מיגיע־כפיו ולא ליהנות מעמל אחרים. את עתידי ראיתי כבר אז לא באמריקה, שהיתה לי תחנת־ביניים לתחנה העיקרית והסופית — ארץ־ישראל. החלטתי, שעבודה וקיום עצמי קודמים להשתלמות בלימודים. התחלתי לחפש עבודה וכעבור זמן קצר נתקבלתי לעבודה בבית־חרושת לתפירת חולצות של גברים.

דקירות־מחט ועקיצות־"פארמאן"

העבודה לא היתה קשה ביותר, לא חייבה מאמץ גופני ואף לא מומחיות־מה. מכונת־התפירה הופעלה בכוח החשמל בשיטת סרט־נע. כל אחד מהפועלים צריך היה לתפור תפר אחד מסויים ומשעברו גזרי הבד את כל שורת המכונות יצאה חולצה שלמה מוכנה לגיהוץ, לקיפול ולהעברה לחנות־הלבשה. ממכונה לשמאלי הגיעה אלי חבילה של חולצות. חלקי במלאכה היה תפר אחד לרוחב הגב ומידי עברה החבילה למכונה מימיני. חייב הייתי לשמור שהקו יהיה ישר והתפר יהיה במקומו. עבודת אצבעות ועין. משהתרגלתי למתיחת הקו הישר היתה המחשבה פנויה לדברים אחרים, גם בתחום בית־החרושת וגם מחוצה לו.

תשומת־עיני הופנתה לפועלים הקשישים, היושבים רכונים על מכונות־תיהם עשרים שנה ויותר, עבודתם מכנית ושכרם לא רב. היאוש טבוע בעיניהם. גם הוותק שלהם אינו מבטיח קביעות. הם חיים "מן היד אל הפה". כל יום ועבודתו, אותה עבודה, אותו התפר, אין כל חדש. כל שבת ואותה מעטפת השכר. גם בה אין כל שינוי. עין ה"פארמאן" (משגיח) אינה פקוחה עליהם. הוא אינו חושש שמא יקלקלו את התפר. ההרגל עושה את שלו. הם עובדים בקביעות שעות נוספות. אין צורך בהסכמתם, היא נתונה מראש. שטח עולמם מצומצם, מכונת התפירה וחבילות החולצות בתפירתן. ודאי הם בעלי־משפחות, אך שעות הפנאי שלהן מעטות. יוצאים מן הבית בשעה מוקדמת ומאחרים לשוב. מי הם? מה היה חלום נעוריהם? מתי עברו את נקודת האכזבה והשלימו עם גורלם? צעיר מדי הייתי למצוא מסילה ללבם ולשמוע את סיפור חייהם. יש ומבט־עיני נפגש עם מבט־עינו של אחד מהם, אך מיד הפנה את העין ממני, אולי מתוך חשש שמא "התקרבות" זו תביא לידי שיחה — והם, כנראה, גם השתיקה כבר היתה להם הרגל.

חשבתי על גורלם של יהודים־פועלים אלה, שהעבודה בבית־החרושת מצצה את כל לשד־חייהם. כדי לחזק בלבי את חשיבותו של ערך העבודה הסירותי את עיני מהקרוב ונתתי את מחשבתי לעובדים בשדות ישראל, בדגניה ובנהלל, שרק עתה הוחל בבניינו. מראות נפלאים עמדו לנגד העינים, שזזו מנקודת הקו הישר של התפר. דקירת המחט באצבעות החזירה אותי

למקומי ויש שמבט דוקר רב־משמעות של ה"פארמאן", שדרכו היה להופיע דווקא ברגע שעיני סרה מהמחט שבמכונה וטיפת־דם בצבצה על אצבעותי ועל בד החולצה — הזהירני על סטייתי מחובת העבודה.

עינו של ה"פארמאן" היתה לא טובה בי. "התנהגותי" — ולאו דווקא בשטח העבודה — לא נשאה חן בעיניו. מוזר היה לו, שאני מביא אתי לבית־החרושת חבילה שלימה של עתונים יומיים. האם לא די לפועל בית־חרושת בעתון אחד, ה"פאַרווערטס", שהוא עתונם של הפועלים היהודים באמריקה? ואם אתה קורא את ה"פאַרווערטס", למה לך גם ה"פרייהייט", העתון של ה"לינקע", היינו השמאל, אלה שקמו לפלג את ה"יוניון" ולהחריבו? ולמה הנך סוחב נוסף עליהם גם את העתון של ה"בורז'וי"ם, האינטלגנטים (הכוונה ל"טאַג") ? ואם לא די בשלש אלה ובעתון היומי האנגלי, יש לו ל"אינטלגנט" הזה גם עתון עם "קליינע אותיות" (אותיות זעירות), הכוונה ל"הדואר" היומי, שהופיע באותה שנה. אם כזה אתה, לך ותהיה "היברו טיטשער", מורה בתלמוד־תורה, ולמה תתפוס כאן מקום שנועד לפועל? בייחוד יצא קצפו על העתון מ"פאלעסטיין", כשראני מעיין בו. הסברתי, שעתון זה, "הפועל הצעיר", הוא עתון של פועלים, עוד הגדילה את זעמו. מה, בארץ־ישראל יש פועלים? שם כולם "שנוררים". אף־על־פי שנמנעתי מלהיכנס בוויכוח ולא היה לי רצון לבזבז את שעת ההפסקה לריק, לא היה מַרפה ממני והיה חוזר על כל הדברים שקרא ב"פאַרווערטס" במאמריהם של צביון, שהיו חדורים שנאה ולעג לציונות ולארץ־ישראל, ושל מאַדם, שנלחם מלחמת־זעם במשלחת הראשונה של פועלי ארץ־ישראל, שבאה אז לארצות־הברית להפיץ את מניות בנק הפועלים וחברים בה: יוסף ברץ, ברל כצנלסון ומניה שוחט. נגד זו האחרונה העלה מאַדם את פרשת זובאטוב *, שמניה בימי נעוריה במינסק הלכה שבי אחריו זמן קצר, ואת חטאה פקד על המשלחת כולה ועל כל פועלי ארץ־ישראל.

השתמטותי מוויכוח עוד הוסיפה חטא על "חטאי". אמנם, באזני הפועלים שסבבוני סיים את דבריו בנעימה של נצחון: — ובכן, אין לך מה לומר

---

* סארגיי זובאטוב (1863—1917). תחילה מהפכן ולאחר מכן סגן מפקד של הבולשת הצארית במוסקבה. בשנים 1901—1903 ניסה להקים ארגוני־פועלים לגליים בהשראתו קמה ב־1901 "מפלגת הפועלים היהודית הבלתי־תלויה", שמרכזה היה במינסק.

ועל כן הנך שותק. אך לא יכול לסלוח לי את השתיקה, שפירשה כיחס של ביטול לדבריו ושמר לי את הדבר. כאשר גמרתי את תקופת החניכות והתחלתי לעבוד בקבלנות ושכרי השבועי היה בו כבר כדי קיום, מצא עילה לפטרני, ולאו דווקא לפי הכלל "נכנס אחרון — יוצא ראשון".

בימים של חוסר עבודה הייתי מרבה לשבת בספריות ושוקע בקריאת ספרים. בלכתי ברחובות הייתי מסתכל בחלונות של חנויות־הספרים, בייחוד ברחוב קאנאל, בהן נמכרו גם ספרים עבריים. ניסיתי לרוות את צמאוני לספר, אך כל לגימה כאילו הגדילה את הצמאון. לא טעמתי טעם רוויה. גבר הרצון להרחיב את ידיעותי, אך אי־אפשר היה לי להתמכר ללימודים. פעמיים בשבוע למדתי את השפה האנגלית בבית־ספר ערב. התחלתי לתור אחרי מקום תורה, שאוכל לבקר בשיעורים בערבים כשומע חפשי. ש. ב. מקסימון, שהורה אגדה בבית־מדרש למורים של הנאציונאל־ארבעטער־פאַרבאַנד, יעצני לבקר בשיעוריו שניתנו בעברית וגם בסדרת הרצאותיו של ד"ר יהודה קויפמאן (אבן־שמואל) על החסידות, שאמנם ניתנו ביידיש, אך קריאת הקטעים היו במקור, היינו ספרי חסידות של ראשונים, והביבליוגרפיה כמעט כולה עברית.

ש. ב. מקסימון

הסופר והמחנך שלום־בר מקסימובסקי (מקסימון) היה יליד סקבירה. עודני ילד ושמו נישא בפי רבים בעיר מולדתי, בייחוד בקרב הנוער הציוני שידע עברית, אשר התגאה באחד העם, יליד העיר, ובתלמידו מקסימובסקי ההולך בדרכיו ואף בחר בלונדון כמקום שבתו, כדי להיות במחיצתו של הרב. בספרייתו של אבא מצאתי את החוברת "שלילה וסתירה" מאת מקסימובסקי, הוצאת "דוברי עברית" בלונדון (תר"ע). הסתכלתי בה וניסיתי לקרוא בה, אף כי ההגדרות והחלוקה לסוגים, כיתות, טיפוסים — לא היו מובנות לי לדיוקן, אך שמו של המחבר היה קרוב לי.

מחצר בית־הרבי מסקבירה עד לבית־מדרש לרבנים רפורמיים בסינסינטי, זוהי דרך חייו של מקסימון; בדרך הארוכה, רבת־נדודים וזרועת־לבטים, לא הלך לאיבוד אף ניצוץ מניצוצות־האור שהאירו לו בראשית דרכו, כי אם התלכדו אחד לאחד ואור פנימי שפע סביבו להאיר את דרך־החיים לו ולאלו שקיבלו תורה מפיו.

עוד בנערותו חזו לו מנהיגות בעולם הרוח, כיורש כסאם של אדמו"רים, והוא לא בן "צדיקים", כי אם מהמקורבים; כבר אז נגה עליו הוד קלסתר הפנים של תלמיד חכם, שהפיץ חן וחסד סביביו. בהיותו ילד אמר עליו רב מפורסם בסביבה — כך סיפרו בעיר — מובטחני, שבן שלוש־עשרה יהיה מורה הוראה ובן חמש־עשרה יחבר שאלות ותשובות.

את עול המנהיגות הזאת לא שם על צווארו. הרוחות החדשות שנשבו ברחוב היהודי בתחילת המאה העשרים הגיעו גם לעיר מולדתו. יצא מהיכל החסידות, אך שמר אמונים לרוחה. לא בחר גם בכס הרבנות, אך ספג מאוצרותיה הרוחניים. לאחר נדודים רבים בעולם הגדול נכנס להיכל הספרות. את האכסניה שינה, אבל שמר על תורת־חיים וניצוצות־הארה.

ורב עשה לו וחבר קנה לו: הרב, לפניו עמד ב"דחילו ורחימו" — א ח ד ה ע ם; החבר, אותו זכר ולא שכח — י. ח. ב ר נ ר. השפעת הרב עזרה לו "להסתלק מן הספק" ולקבל עליו את ארבעים ושמונה הדברים שהתורה נקנית בהם. ההסתלקות מן הספק הביאה אותו לידי זהירות, הזהירות לידי שינון וליטוש וכל מה שיצא מעטו ומפיו — ונתכנס בתוך ה"גוילים" (קובץ מאמרים שהופיע בשנת תרפ"ה), היה מתוקן. היה האיש "חבר" ושמר על חזקתו.

שקט ומתון באורח־חייו, כאילו הצטמצם באהלה של תורה, אך לפעמים נשמעה אנחה מתוך האוהל, אנקת הדור וכאֵבו, זעקה על מנהיגים ששמו את הטפל לעיקר ואת העיקר לטפל. השמיע את דבריו המעטים, השקולים והיוצאים מן הלב, ושב לאהלו לפשפש ולבדוק במעשיו הוא — האם זכאי הוא להיות מוכיח בשער ולהשמיע דברים ברבים...

בלונדון הבירה החל ובניו־יורק המשיך. צר היה לו בכרך הגדול. חסרו לו הרב והחבר והבדידות באהלו גברה. מכאן פרשת נדודיו מעיר לעיר. חיפש פינת־חיים לעבודה וליצירה, ומשנדמה היה לו כי הנה ומצא אותה — קפץ עליו רוגזם של החיים מסביב, אי־התאמה לגבאי־ציבור ולעסקנים צרי־אופק — ושוב הוא אורז את ספרייתו, שליוותה אותו בדרך נדודיו ואשר גדלה והתרחבה מתחנה לתחנה — ונודד למקום אחר. אחת התחנות שלו היתה שיקאגו. אחד העם כותב לו: "קורא אני לפעמים בעתוניכם על־דבר עדת ישראל בשיקאגו וגם שמך אני מוצא כה וכה. אם לא אשגה, יש לך שם גם מתנגדים, הנלחמים בך ובעבודתך. אבל מה בכך? אם יודע אדם

בעצמו שכנעתו רצויה, אין לו לירוא מפני מתנגדים, אדרבא, ההתנגדות מוסיפה לו אומץ".

וקן יצר לו ושמר עליו מכל משמר, שלא ייטרף בחיים השוטפים מסביב. בעקשנות ובמסירות רבה שמר על קנו; מחוץ ליישוב הקימו ושקד על שלימותו. ילדיו התחנכו על טהרת העברית, מבלי לבקר בבית־ספר ממשלתי וכשנראתה סכנה אורבת לגוזלי הקן הוציא אותם והעבירם לארץ החמה, ארץ התקוה. כעבור שנים, כאשר מקסימון לא היה כבר בחיים, פרחו־עפו הגוזלים, שהיו כבר לצפרים ולבניהם־גוזליהם לא בנו קן בארץ החמה.

קשה היתה לו השיבה לאמריקה לאחר תקופת שהייה בארץ, אבל עוד תחנה אחת היתה בדרכו והוא חשב אותה לאחרונה בדרך נדודיו, שממנה מוצא למרחב, שיבה אל המקור. בקשיים רבים ובלבטי־נפש עצומים עלה לו הצעד הזה, אבל מרחוק, מעבר לתחנה, רמז לו אור ואזר אומץ להיכנס לסביבה שהיתה זרה לרוחו העברית. גלות אחרונה לפני בוא הגאולה לו ולמשפחתו.

גם במקום זה, בבית־המדרש לרבנים רפורמיים בסינסינטי, קן הרפורמה הקיצונית בארצות־הברית ועשרות בשנים מבצר ההתבוללות הלאומית, זכה והעמיד תלמידים רבים. סביבו התלכדו צעירים־מורדים פורקי עול נכר; במחיצתו גילו את האור הגנוז לבן עם גולה, ממימיו שתו ובו התדבקו. אך שומרי משמרת השמדנות וכרוזי הרפורמה ראו בו, באיש השקט והצנוע, אויב מלחמה, ולא ראו לעצמם דרך טובה יותר מאשר לשים מחיצה בינו ובין מחנה החניכים, שנועדו להיות מורי־עם, מצור זה פגע בו בימי חייו האחרונים, בשעה ששכב על ערש דווי ממנו לא ירד.

משהכרתי את מקסימון באמריקה קסם לי האיש מקרוב כשם שקסם לי שמו מרחוק. הוא הקסימני כבר בפגישה ראשונה, כאשר ראיתיו מרחוק, גבה־קומה, רחב־גרם, שיבה בראשו והוא רק כבן ארבעים, חיוך סלחני משתחק בזוויות פיו, מתון בדיבורו ושקול בהבעת־דעתו; הוא הקסימני בטיול של ליל חורף על־פני גשר ברוקלין והוא לבוש מעיל קל, ראשו מגולה וצעדו בטוח, חוסך במלים ונהנה הנאה רבה מפסיעה גדולה, והוא הקסימני בגילויי מקורות האגדה בשיעוריו עמוקי־התוכן ורבי־ההנאה.

כל אמת גדולה, עולמית, נצחית, נשמעת כאגדה ממרחקים, ממעמקים;

כל אגדה אמנותית, נעטרת בחן העם, מפרנסת דורות, היא אמת שאין למעלה ממנה ואין להפריד בין חוט־האמנות הדק והמושזר ובין צינור ההיסטוריה רב־ההשפעה, הדבקים במלט בל־יפורר של חכמת־חיים ודמיון־אדם ממריא־עוף. בשיעוריו של מקסימון נשמעה כל אגדה כעדות לדור, לאישיות, למאורעות שבעבר ולתבונת־אדם העוברת מדור לדור.

תפיסתו את ספרות האגדה מסביר מקסימון במכתבו לרבו אחד העם מט"ו באלול תרפ"ה:

> אני צולל עתה 'במים אדירים' של הספרות המדרשית — לרבות האגדה של שני התלמודים. לשעבר הייתי עוסק בספרות זה בגלל יפיה האמנותית ושאיפתי היתה לראותה מנופה וסדורה, כדי שתוכל לתפוס את מקומה הראוי לה בספרותנו. אולם בהמשך עבודתי נתחוור לי היופי המוסרי של אותה ספרות; ולא יופי בלבד אלא שיטה שלימה של מוסר נעלה, המוצב ארצה וראשו מגיע השמימה, צפונה שם ושואפת לבוא לידי גילוי וסדר. לכן הריני עמל עתה לברר לעצמי את צביונותיו ויסודותיו של אותו מוסר; ואם יעלה בידי לברר מקצתו גם לאחרים — והיה זה שכרי בחיי־עניי.

גם את היופי האמנותי שבאגדה וגם את היופי המוסרי, שניסה לברר לעצמו — בירר מקסימון לתלמידיו שבבית־המדרש למורים ובמוסדות־תורה אחרים בהם הורה במשך השנים. תורה זו אף אני קניתי ממנו בחדשים שהייתי תלמידו והקשבתי לגילויי זוהר האגדה בשיעוריו המחנכים והמהנים.

זכיתי להיות מבאי ביתו של מקסימון וליהנות משולחן ה"מלווה מלכה" במוצאי־שבת, בהדלקת נר הבדלה ובזמר "אליהו הנביא" המושר על־ידו ובני־ביתו.

"הסגנון הוא האדם" — אף ספרייתו של אדם והרכבה, בחירתה וצירופה מעידים עליו. כל שנותיו ליקט וליכד מקסימון אחד לאחד ספרי הלכה, שאלות ותשובות, ספרי מחשבת ישראל ומוסר היהדות, ספרי אגדה וחסידות, ספרות עברית עתיקה וחדשה ונוסף עליהם ספרות לועזית לסוגיה. בשנות עניות ודחקות לא חדל מצבור את אוצר הספרים ויגדילהו משנה לשנה והעשירו כל שנה בעשרות כרכים יקרי־מציאות. זו היא ספריה של תלמיד־חכם המהלך בשבילי הספרות העברית העתיקה והחדשה, שוחה בים התלמוד ומטייל בגן־עדנה של האגדה, שעם היותו בעל מדרש נשא גם בעול החינוך היהודי למעשה.

אביו של מקסימון היה משולח לאסוף כספי ארץ־ישראל בעיירות אוקראינה. מקסימון היה קשור בכל לבו ובכל נפשו לארץ־ישראל. במכתב אחד לבנו שלמד בארץ הוא כותב: "גם געגועי עצומים וגם אני שואף ליום בו אוכל לבוא אל הארץ ולהביא עמי את הספריה כולה". ולבתו הוא כותב: "ארצנו האהובה, החשופה והשוממה, עניה היא; ואביך אף הוא עני, ובשעה זו לא יעלה הזיווג שבינינו יפה. אך היום ההוא בוא יבוא, בתי, וכולנו נהיה בין הנוטעים והבונים".

הוא לא זכה. שלושה ימים לפני מותו עמדתי על־יד מיטת חליו. גם בשעה זו כאשר צל המוות היה פרוש עליו לא סר חנו ולא הועם זהרו. סיפרתי לו על עלייתי הקרובה לארץ. בשארית כוחותיו לחץ את ידי בברכה ואנחת־כאֵב פרצה מלבבו: "אני בחיי כבר לא אזכה לעלות".

לפי צוואתו הובא לקבורה בבית־הקברות הישן בתל־אביב. ספרייתו, בת־לוויתו בחייו, נמצאת בארץ, בבית גרל בצופית.

ו. צעדים ראשונים במלכה השביעית

עבודה עתונאית — מהי? יש אומרים: מלאכה היא, ויש אומרים: חכמה היא. עתונאי המצרף ידיעת מלאכת־הכתיבה לחכמת־חיים־ולב ודאי שעתונאי בעל רמה הוא, אך לאו כל עתונאי, אף ותיק ורגיל במקצוע, זוכה לכך. הכל מודים, כי הנסיון של יום־יום הוא אחד הגורמים העיקריים והחשובים במלאכה־חכמה זו. אשרי אדם אשר בצעדיו הראשונים בשדה העתונות ימצא יד מדריכה, נאמנה, עורך־מורה היודע לשים עין על פסיעותיו ההססניות ולהדריכו מתוך יחס אישי בדרך שבה אימת הכשלונות רבה היא. עתון הוא רשות־הרבים וכל צעד בלתי־זהיר בו נראה לעיני כל. תמיד קל לתלות את הקולר בצווארי העתונאי המתחיל חסר־הנסיון, אף כי האחריות היא על העורך הראשי ועל כל עורך מדור בעתון.

כניסתי לעבודה עתונאית היתה יותר בדרך מקרה מאשר מתוך הכשרה והכנה. איני בטוח כלל אם היה לי "חוש" עתונאי, או נטייה מיוחדת למקצוע זה. לא היתה לי כל הכשרה מבחינה מקצועית ואף חסרה לי ידיעת שפת יידיש במידה הדרושה לאדם הבא להשתתף בעתון יומי. אמנם יידיש היתה לי שפת יום־יום. בשנתיים שהייתי באמריקה הרביתי לקרוא בה, לא רק עתונות יומית ופריודית, אלא גם דברי ספרות, שהיתה לה אז עונת־פריחה באמריקה. אמנם, את מנדלי, פרץ ואפילו את שלום־עליכם — בתרגומו של י. ד. ברקוביץ — בחרתי לקרוא בעברית, משום שהייתי רגיל יותר בקריאה עברית, אך את הסופרים ה"צעירים" אז קראתי במקורם ביידיש, בייחוד את יוסף אַפאַטאַשו המסַפר ואת ה. לייוויק המשורר. הייתי קורא רגיל. השפה העברית וספרותה היו לי מקור־יניקה עיקרי. החדשים שבהם הופיע "הדואר" כעתון יומי, היו לי ימי סיפוק והנאה, אף כי ידעתי את מאבקו של העתון

על קיומו יום־יום. העתונות הארץ־ישראלית — "הארץ" היומי, "הפועל הצעיר" וה"קונטרס" — היה לחם־חוקי, לא מתוך סקרנות עתונאית, אלא מתוך רצון להכיר את חיי הארץ, מאורעותיה ואירועיה.

באביב תרפ"ג העתקתי את מגורי מניו־יורק לפילדלפיה. קסמיו של הכרך הגדול ניו־יורק שוב לא משכו אותי. בעצם גם בניו־יורק חיינו, חברי ואני, בחוג מצומצם. עבודה ביום וקצת לימודים בערב. הפעולה בתנועת "צעירי־ציון", מקצתה בערבים ורובה בסופי־שבועות, תחומיה לא היו רחבים ביותר. העיר פילדלפיה היתה מעין תערובת של כרך ופרובינציה. אפשר היה למצוא בה כל מה שיש בכרך והיה בה גם מן התמימות הפרובינציונאלית. היה טבוע עליה החותם ההיסטורי של ראשית העצמאות, כי הרי בה הוכרזה עצמאות ארצות־הברית ופעמון שעליו חקוק בעברית "וקראתם דרור לכל יושביה" מתנוסס באולם ההכרזה.

ותהי ראשית מעשי בפילדלפיה להקים במקום סניף של "צעירי־ציון", שהתארגן פעם בעיר, אך מחוסר פעילים הופסק קיומו. למודעה בעתון היהודי המקומי על אסיפה של "צעירי־ציון" נענו פחות ממניין צעירות וצעירים, שהכריזו על ייסוד סניף ובחרו בוועד. למחרת פורסם בעתון דין־וחשבון על האסיפה שלא נזכר בו מניין הנאספים, אלא הודגש שכוח ציוני צעיר, והדגש על צעיר, נתוסף לציבוריות היהודית בעיר. עוד באותו שבוע נתקבלה הזמנה מהוועד המקומי של הקונגרס היהודי לשלוח בא־כוח לוועדת־הבחירות לקונגרס, שתיערכנה בקרוב. נבחרתי כבא־כוח של סניף "צעירי־ציון" לוועדת־הבחירות ונפתח לי פתח לפעולה הציבורית בקהילת ישראל בפילדלפיה.

בקלחת הפעולה הציבורית

יושב־ראש ועדת־הבחירות היה משה כץ, עורך העתון היומי המקומי "די אידישע וועלט". בישיבת הוועד הוטל עלי להיות מזכירו. משהעתקתי את הפרוטוקול הראשון צירפתי אליו סיכום בעברית. היה בזה גם משום גישה "עקרונית". מוסד ציבורי כקונגרס היהודי ראוי שהעברית לא תקופח בו והיה גם נימוק נוסף, החשש שהיידיש שלי בכתיב "עברי" (ב׳ במקום ו׳ וכו׳) תהיה מובנת פחות מאשר העברית. היושב־ראש קרא את הפרוטוקול

והעיר לי, שניסוחו לא רע ושלא קשה כלל להסתגל לכתיב היידי. בישיבת הוועדה קראתי גם את הסיכום בעברית והתברר שחלק מחבריה יודעים עברית והם הציעו לנהוג כך גם להבא. "הצדקתי" את חברותי בוועדה.

הייתי החבר הצעיר בוועדה, שרוב חבריה היו תושבים ותיקים בפילדלפיה ועסקני־ציבור שנים רבות. על אף היותי צעיר מחוסר־נסיון וחדש במקום עשיתי מאמץ להיות פעיל בישיבותיה, מתוך אחריות "מפלגתית". העסקנים הוותיקים היה מרוצים שהנה גם בא־כוח הצעירים מַראה עניין בפעולת הקונגרס היהודי, אם כי לא ידעו בדיוק גודל ה"כוח" הציבורי העומד מאחורי. היה עלי גם לעמוד בוויכוח לא קל בשאלת שיטת הבחירות. תבעתי בחירות דמוקרטיות, אך רוב חברי הוועדה הציעו רשימה מוסכמת, שהיתה מוכנה מראש. בשל הצעתי עוכבה קבלת ההחלטה והיא נדחתה לישיבה שניה. אחרי הישיבה הזמין אותי יושב־ראש הוועדה לשיחה על הנושא של שיטת הבחירות. בשיחה הסביר לי, כי אמנם מבחינה עקרונית הצדק אתי והוא חייב להעמיד את הצעתי להצבעה, אף כי אין לה כל סיכוי להתקבל. הוא עצמו יתמוך בה באופן עקרוני, אך למעשה יש בה משום הפסד לחוגים הדמוקרטיים. לשם מניעת בחירות הוסכם לכלול ברשימת הנבחרים מועמדים של חוגים אלה, שספק אם בבחירות יזכו לנציגות גדולה כזו. הוא הדגיש, שישמח כאשר "צעירי־ציון" יהוו כוח פעיל בחיי הציבור היהודי בעיר ואולי יתאוששו גם "פועלי־ציון" ש"הזדקנו" קצת והתעייפו. תוך כדי שיחה התעניין בי ובמעשי. סיפרתי לו כי מצאתי מקום עבודה בבית־חרושת למגבעות. נענע בראשו והציע לי שבאחד הימים אסור אליו במערכת, אולי יוכל להציע לי עבודה מתאימה יותר.

ליד דוד־הרותחין

וזה דבר עבודתי בבית־החרושת למגבעות: משבאתי לפילדלפיה חיפשתי עבודה. ממודעה בעתון נודע לי, שבבית־החרושת Statson Hats Factory נדרשים עובדים. משלא מצאתי תעסוקה אחרת התייצבתי בוקר אחד בבית־חרושת זה בתור ארוך של דורשי־עבודה. תנאי העבודה היו: תשע שעות עבודה ביום, חמישה ימים בשבוע וביום השבת ארבע שעות, בשכר של שנים־עשר דולר לשבוע וזכות לעבודה בקבלנות לאחר תקופת־לימוד־

ונסיון של ארבעה שבועות. נאמר לי, שפועל בינוני משתכר בעבודה זו בקבלנות 25—30 דולר לשבוע בממוצע וכי בבית־החרושת יש גם מסעדה, שהפועלים מקבלים שם ארוחות במחיר זול. החלטתי לנסות מקום עבודה זה.

העבודה היתה לא קלה. שישה־שבעה פועלים, לבושים מכנסים קצרים וסנדלי־עץ על רגליהם, עמדו סביב דוד עגול גדול, שמימיו רותחים. ליד כל פועל חבילה של חומר גלמי, כעין שטיח קטן של קור־עכביש, שצריך היה לטבול אותו במים הרותחים, טבול וחזור, להשרותו ולהוציאו בחיפזון בקצות האצבעות, ושוב טבילה והוצאה עד שהחומר התקשה וקיבל צורה של כיפה עגולה ורחבה. ממחלקת־הדנדים הועברו ה"כיפות" למחלקה אחרת, שם ניתנה להן צורה של מגבעת, עם שוליים לפי מידה וקמט מחזיק מעמד וסרט משי. הכל לפי צו האֶפנה ושגעונותיה. מובן, שלא כל המגבעות הן בעלות צבע אחד, כי שונה הוא טעמם של בני־אדם, לא רק לגבי חיך וריח, אלא לגבי גון המגבעת; ולוּ חלילה היו חובשים כל בני־האדם מגבעות בעלות־צבע אחד, הרי רבה היתה הסכנה לבלתי הפר בין איש לרעהו.

אך אנחנו עדיין עומדים לפני דוד־הרותחין. קודם לטבילת החומר ברותחין על העובד לטבול את קצות האצבעות בקערת מים קרים העומדת לימינו, כדי שהקור יפיג את החום. פועלים ותיקים, שבילו שנים רבות ליד דוד־הרותחים ועבודה זו נעשתה להם הרגל, אצבעותיהם וכפות־ידיהם התקשו וטבילת קצות האצבעות במים קרים נעשתה באופן מכני. מהם שהגיעו לשכר־עבודה של ארבעים דולר לשבוע ויותר ולתנאים סוציאליים מסויימים, הם רואים את עצמם לא רק כפועלים קבועים בבית־חרושת זה, אלא כתמידיים, כל עוד כוחם אתם לעבודה. אך הסטטיסטיקה הוכיחה, שמספר הפועלים הבאים ויוצאים בבית־החרושת היה במשך השנים פי עשרים ויותר מאלה שנשארו קבועים בו, או שהחזיקו מעמד בו זמן ממושך. רוב היוצאים לא הגיעו לעבודה קבלנית, באשר לא סיימו את ארבעת השבועות של לימוד מקצוע הטבילה.

ביום הראשון לעבודתי בבית־החרושת יעצו לי שכני לדוד־הרותחין, כי מוטב לי שאפסיד יום עבודה ולהסתלק עוד היום כלעומת שבאתי, כי צעיר "שכמותי" לא נוצר להזיע כל ימיו ליד הדוד, שאֵדיו מתפשטים והולכים ומצטרפים לאֵדים של שלושים הדנדים באולם רחב־הידים, שמרוב האֵדים אין רואים את קצהו ואף לא את העובדים ליד הדוד הקרוב. משראוני

בהפסקת הצהרים מעיין בספר, שנקרא מימין לשמאל, פסלוני לגמרי וההלצות והעקיצות על חשבוני וצריבתם היו קשה מאשר כווייתם של הרותחין שבדוד. היו גם שיחסם היה אדיב יותר והם הזהירוני לא לשקוע במחשבות ולא להסיח את דעתי אף לרגע מקערת המים הקרים ומטבילת־האצבעות ולעומתם היו כאלה שבחיוך־של־לעג שחקו למשבתי כאשר נכשלתי ואצבעותי נדונו ברותחין. שותפי לדוד היו כולם לא מבני־ברית, פולנים ואיטלקים ובני אומות אחרות.

בשעת ארוחת־הצהרים במסעדה של בית־החרושת ניגש אלי פועל אחד ואמר לי ביידיש ליטאית: — אתה, חדש, מחר בבוקר תחכה לי בכניסה ונעבוד ליד דוד אחד וועלן מיר אַביסל שמועסן (נשוחח קצת). שמחתי להזמנה זו. למחרת עבדתי במחיצתו והוא לקחני תחת חסותו. הוא עבד בבית־החרושת זו השנה השלישית ונחשב פועל מצטיין. הוא אף קינה שבקרוב ימַנו אותו כמסַדר עבודה, ואז ישתחרר מעמידה על־יד הדוד, יתהלך בין הדוַדים וישגיח שהעבודה תיעשה בסדר, ידאג שיגישו את החבילות בזמן ויסיעו את החומר המעובד למקומו. מובן, שגם אז לא יוכל להתלבש בשעות העבודה כבן־אדם. ערטול הגוף יפה לחום ולזיעה, אך שכרו יגדל ועבודתו תהיה קלה.

ה"אפיטרופוס" שלי הירבה לשוחח בזמן העבודה. כבקי ורגיל לא היתה עליו כבר אימַת הרותחין ואצבעותיו לא היו צריכות שמירה. אותי הזהיר כל פעם לעמוד על משמרת אצבעותי ומוטב לי לא להרבות בדברים ולשים את כל מעייני בקערת המים הקרה ובדוד־הרותחין, הוא גם יעץ לי לסוך בשמן אצבעותי בוקר וערב, לפני העבודה ולאחריה וגם בשעת ההפסקות. בהשגחת שניַנו נפטרתי בכוויות מועטות ובזכותו של איש החסות שלי עמדתי בנסיון הטבילה. גמרתי את ארבעת שבועות־הנסיון וקיבלתי כל שבוע שכר של שנים־עשר דולר, ובשבוע החמישי כשנהייתי ל"עצמאי" ועבדתי בקבלנות הגיע שכרי ל־20 דולר ומעלה וכל שותפי לדוד ושכני לדַוַדים קרובים ברכוני על הישגי הנאה וניבאו לי עלייה במקצוע. ה"אַפיטרופוס" שלי היה "גאה" בי וכיבד על חשבונו את פועלי הדוד "שלנו" בכוס קפה ואף "נאם" נאום, שתכנו היה, כי קריאת ספר בשעת ההפסקה אינו מהווה "מכשול" להיות פועל־דוד טוב. אדרבא. יש "כוח נסתר" בספר המשפיע על אדם לעמוד בכל מיני אתגרים שהחיים מעמידים אותו בפניהם. זכר האיש את

הגירסא דינקותא ואת שיחותיו אתי היה מתבל בפסוקים וב"עצות טובות" שבפרקי אבות.

באחד מימי השבוע השישי לעבודתי בבית־החרושת, לאחר עבודה קשה ביום קיץ חם באויר המחניק ובאדים המרבים זיעה, עליתי למערכת "די אידישע וועלט". העורך משה כץ קיבל אותי בסבר פנים יפות, אך סיפורי על הישגי בעבודה לא עשה עליו רושם רב. הוא שוחח על ערך העבודה, ברוחו של י. ב. לוינזון וסיפר על מאמציו הוא בימי נעוריו להיות פועל. אפשר להבין מאמץ וסבל להיות אדם פרודוקטיבי, החי על יגיע כפיו ואינו מנצל את זולתו. יש בזה יסוד מוסרי ושאיפה חברתית, אך אין להתעלם גם מסוג העבודה שאדם עושה ובתועלת שבמאמצו. מה טעם, למשל, במאמץ בעבודה לייצור מגבעות־פאר, שהעולם יכול להתקיים בלעדיהן? הסתכל כץ בידי, שסימני הכוויות היה ניכרים בהן ובקצות אצבעותי המרוככות ואמר: — הלא אתם "צעירי־ציון" מדברים על עבודה בארץ־ישראל, אתה ודאי שואף לעלות בקרוב — כדאי לך לשמור על ידיך לעבודה שם וה"יבלות" שתקבל שם יהיו סימן ברכה ויצירה, לא כן סימני הכוויות של "Statson Hats". השיבותי לו, שהסברתו מתקבלת על דעתי, אך עבודה זו מצאתי וכל עוד אין לי טובה הימנה אני מקיים את עצת חז"ל בבחינת "פשוט נבלה בשוק". תוך כדי שיחה העיר העורך כץ, כי עבודה במערכת עתון היא בעצם גם־כן עבודת־כפיים, והא ראיה כי בלשון המקצוע נקרא אדם העובד במערכת "יד". היה נדמה לי, שאני מתחיל להבין את כוונתו. אך לא יכולתי להעלות על הדעת, כי הוא מציע לי איזה דבר ממשי. לבסוף הפנה אלי שאלה ברורה: האם הייתי מוכן לנסות את כוחי כעוזר במערכת, אמנם באופן ארעי ולנסיון, וללא כל התחייבות כלפי מצד הנהלת העתון וללא הבטחה לעבודת־קבע. לא ידעתי מה תשובה להשיב. בלכתי אל משה כץ לא עלה על דעתי שיציע לי עבודה במערכת העתון, ולו אפילו באופן ארעי ולנסיון. ההצעה "קסמה" לי, אך היא גם הרתיעה אותי. חששתי לנסיון שסופו כשלון. הרגשתי כי עלי לאמור את האמת ועניתי: — מר כץ, מעולם לא "אחזתי עט" ולא שלחתי ידי בכתיבה, אף שירים לא חיברתי בימי בחרותי, אינני יודע כיצד מתחילים ואיך עושים זאת ועל־כן תשובתי מגומגמת היא. חייך ואמר: — אני מייעץ לך לנסות, כאותו יהודי שלא ידע אם הוא יודע לנגן על פסנתר, אך משניסה יצא "צליל". את ה"גליקן"

(זכויות) של "סטייטסאן" לא תפסיד, גם כאשר הנך כבר "עצמאי". תתחיל בעבודה במערכת ב־20 דולר לשבוע ויהיה לך גם זמן להשתלם בלימודים, כי עבודתך תהיה בעיקר בערבים וביום ראשון. בינתיים תקבל מושג מעבודת עתונאי ותרכוש נסיון. כך נכנסתי לסודה של מערכת עתון יהודי יומי בפילדלפיה.

גמרתי את שבוע העבודה בבית־החרושת. ביום שישי עם גמר העבודה, כאשר החלפנו את בגדי חדר־הדוּדים בבגדי בן־אדם, גיליתי ל"אֶפיטרופוס" שלי את סודי. תחילה חשב שאני מתלוצץ ואחר־כך היה בטוח שזה "תירוץ" מצדי על התחמקותי מעבודה הקשה שנמאסה עלי וניסה לדבר על לבי להמשיך בעבודה עוד שבועות אחדים עד שאמצא עבודה מתאימה לי, אך משסיפרתי לו כי כבר ביום ראשון אתחיל בעבודה וכי עורך העתון בכבודו ובעצמו הציע לי להיות עוזר במערכת ואף שידל אותי בדברים מתקבלים על הדעת — התחיל להתייחס באמון אל דברי. בדרכנו אל רכבת התחתית, אמר בעצבות: — אני בעל משפחה, "ריחים על צווארי", אשה וילד, איני יכול לחלום על שינויים בעבודתי בקרוב, אלא אם אמצא חן בעיני מנהל מחלקת הדוּדים ויעשני משגיח, אך אתה צעיר, פנוי. אני מאחל לך הצלחה בדרכך החדשה. בינתיים אני מייעץ לך ללמוד. טובה תורה. אם משה כץ מתחרה בי לא אוכל לעמוד נגדו. אומרים, שהוא אדם הגון וידיד של פועלים. יש לך "דואג" טוב. משנפרדנו על־יד הכניסה לרכבת התחתית הוסיף הערה־אזהרה: — שמע, עליך להיזהר שלא תיכווה ברותחין של אנשי המקצוע החדש שלך: אומרים, שלא כולם מקבלים ברצון חבר צעיר ולשונם חדה אף יותר מזו של פועלי סטייטסאן. היזהר מטבילתם ומגחלתם — וזכור אותי לטובה.

מסודות המערכת

במערכת הדריכוני להיות "רפורטר". תפקידי היה לבקר באסיפות של ארגונים יהודיים ולמסור בעתון דין־וחשבון על דיוניהם ופעולותיהם. ביום ראשון בשבוע הייתי מתרוצץ מאסיפה לאסיפה ובייחוד רבה היתה עבודתי בימי בחירות של הוועדים, כי אסור היה לי לדלג חלילה על שמו של אחד הנבחרים. לא לכל אסיפה היתה כניסה חפשית. סניפי ה"מיסדרים" השתדלו

לחקות את המנהגים של ה"מיסדרים" הלא־יהודיים ולהבליט את חשיבותם בכך, ש"זר" לא יבוא אל ה"קודש". אף כי היה לי "קרדנשל" (תעודת־אישור) מטעם המערכת, לא תמיד הכיר בה השומר על הסף ולא אחת עברה שעה ארוכה עד שמסר אותה לידי אחד ה"נאמנים" וההוא למזכיר והמזכיר לפרזידנט. אני הלא נחפזתי ללכת לאסיפה אחרת וגם לעזוב לא יכולתי, משום שה"קרדנשל" עדיין בפנים, ואני מבחוץ, ובלי התעודה הזאת לא אוכל אפילו להתקרב לדלתו של אולם אסיפה אחר.

שני דברים היו למכשול לי: האחד דבר התלוי בי והאחד שאינו תלוי בי. דבר התלוי בי ושלא היה בידי לשנותו הוא צעירותי. בן 21 הייתי ושומרי הסף חשדו בי כי "מתחזה" אני לעתונאי ולא אחד מהם החליט לדחות אותי אף בלי להגיש את "תעודתי" ליושבי־מעלה על כס הנשיאות. אך גם הפרזידנט והפמליה שלו עשו תנועה של חוסר־אֵמון כאשר ראו אותי בעיניהם ממש. דבר שלא היה תלוי בי היתה התרעומת של אנשי אגודה מסויימת על העתון על כך, שהוא מקצץ ב"פובליסיטי" שלהם ובייחוד כאשר בדין־וחשבון האחרון לא נזכרו שמות הנבחרים. הייתי הקרבן ל"חטאם" של אחרים ולקיתי בעטיים של קודמי בתפקיד. לעומת זאת היו גם מקרים שזכיתי ביחס אדיב בזכותם של קודמי, כאשר הדין־וחשבון שלהם השביע את רצונם של ראשי האגודה.

אט־אט התחלתי להכיר את פעולותיהם של האגודות השונות, ה"לַאנדס־מַאנשאַפטן" ומוסדות־הצדקה היהודיים בעיר ומהם שהזמינו אותי לבקר במוסדות ולכתוב בעתון על פעולותיהם. על רשימות אלה, בתחילה מעטות־שורות ואחר־כך נרחבות יותר, הייתי חותם בשם ישראל סקבירסקי והיו שבאו אלי בטענות על כך, שהנני מוסר לאחר שלא ביקר במוסד לכתוב על דברים שראיתי במו עיני והוא רק שמעם מפי. הרי שמך יוסף שפירא וההוא ישראל סקבירסקי, אין אנו יודעים מיהו. בייחוד רבו הטענות, כאשר יד עורך המדור היתה ברשימותי וקיצץ בהן לפי טעמו ולפי הערכת חשיבות העניין ויחסו לאגודה או למוסד. השתדלתי להסביר לבאים אלי בטענות, כי כתיבה, חתימה ופרסום הם מסודות המערכת, שאין לי רשות לגלותם, אך דברי לא נתקבלו על דעתם.

עניין מיוחד היה לי באסיפות של אגודות הציונים השונות. לא אחת בהקשיבי לדיונים גבר בי הרצון "להתערב", לקבוע "עמדה", לתקן אינפור־

משה כץ

אברהם פרומקין

כורש אדלר

ר' יהושע ראקער

מציה בלתי־מדוייקת, להתריע ולצעוק חמס, להציע משהו ב"קו" הציוני שלי. עניין ציוני הרי נוגע גם לי. קשה להישאר בתחום הנייטרליות והאובייקטיביות. הרי אני חוטא ממש למצפוני הציוני כאשר אינני מתערב ומחווה דעה, מנסה להשפיע ולרכוש אוהדים לדעותי — אך ידעתי גם ידעתי כי כל הערה משלי, גם כאשר יהיו תומכים לדעותי — היא חריגה מתחום תפקידי וכי בזה אני מחייב את ראשי לממלכה השביעית. דבר זה לימדוני כאלפביתא של חובת עתונאי. "רפורטר" תפקידו לשמוע, לרשום ולדווח. הוא "יד" במערכת ו"פה" אין לו. אך גם "ידו" של ה"רפורטר", ובייחוד המתחיל חסר־העמדה במערכת — קצרה היא. בידו לרשום ולדווח כאנת נפשו, אף לנסות להכניס רמז־של־יחס לעניין המדובר ו"להגניב" לשם קישוט נעימה של פיוט, אך הקצבת מכסת המלים לכל "רפורט" היא בידי עורך המדור, ברצותו מקצר וברצותו מאריך, ברצותו משאיר הדבר ם ככתבם (וזהו מעשה נס) וברצותו מיחק ומשנה עד כי הכותב לא יכירם וקשה לו להשלים שמתחת ידו יצאו. ואם כי "רפורט" אין מחברו חתום עליו, אך הכותב — ובייחוד הכותב המתחיל הרגיש — מרגיש היטב ב"אבר מן החי" שנחתך ממנו. לא תמיד תלוי הקיצור גם בעורך. יש גורמים ששליטתם חזקה ועליו להיכנע להם. כידוע, קיומו של עתון תלוי בעיקר בכמות המודעות וגדלן. מודעה דוחה לא רק "רפורט", אלא גם מאמר, שיש ומוציאים אותו מתוך העמוד כאשר נותן המודעה מתנה תנאי על מקומה של המודעה בעמוד מסויים. יש גם והחומר המצטבר מאסיפות של יום אחד רב הוא ויש הכרח בקיצורים רבים יותר. "רפורטר" מנוסה מתחכם למסור את החומר שלו לא בבת אחת כתרופה למעשה הקיצורים של העורך. איזון חלוקת החומר חכמה מיוחדת היא. גם יחסי־ידידות עם ה"ביזנס מנדז'ר" היודע מספר וקיצוב למודעות הם לתועלת ל"רפורטר" המעוניין שהחומר שלו לא יקופח למעלה מהמידה.

העתון "די אידישע וועלט" בפילדלפיה היה בבעלות פרטית ובעליו הקפיד על הכנסותיו. לא סמך על מנהל העתון ובעצמו היה בודק את מקורות ההכנסה של העתון, בוחן את גורמי ירידתה ושמר שלא תקופח על־ידי עובדי המערכת, הפובליציסטים והרפורטרים המעוניינים בפרסום מאמריהם והחומר שהם מביאים למערכת, והחשודים ביחס בטלני לענייני עסק וריווח.

חבר המערכת הממונה על "ענייני פנים", היינו חיי הציבור היהודי בעיר, היה ותיק במערכת ומעורב בחיי הציבור. היו לו גם "יחסים" ו"חשבונות"

משלו, שנשתלבו ב"קו" העריכה, המחיקות והתוספות. תמים הייתי ולא ידעתי כי זהו "מנהגו" של עולם העתונות, ולאו דווקא היהודית. סוד "יחסי־ציבור" שב"פובליסיטי" לא נגלה לי. עם המחיקות השלמתי, אך התוספות המגמתיות גרמו לי עגמת־נפש, לא באשר הייתי מודאג מ"קבלת הפנים" שנכונה לי באותן האגודות שנפגעו, אלא משום שבתמימותי קשה היה לי להשלים ל"היתר" זה שאיש מערכת מורה לעצמו בענייני־ציבור, משום "חשבונות" שלא ידעתי אפילו את מקורם ופשרם. לא העזתי לבוא בטענות ולקבול על "עוול", ניסיתי להעיר לעורך המדור על אי־דיוק בפרסום הדברים, אשר ודאי האשמה היא בי, משום שמסירת הדברים על־ידי לא היתה ברורה למדי. הממונה על המדור היה מרגיע אותי, כי אין בי כל אשמה, אלא שאני עדיין "ירוק" וכאשר ארכוש לי נסיון ואכיר גם את "סודות" המערכת וגם את ענייני הציבור בעיר, ודאי ארד לסוף כוונתו, ואולי אז אערוך בעצמי את דברי בצורה המתאימה, שלא יהיה צורך להכניס בהם תיקונים.

משה כץ

משה כץ, עורך ה"אידישע וועלט", היה יליד מוהילוב, עיר מולדתו של נחמן סירקין ובן־דורו. עוד בתחילת שנות השמונים של המאה התשע־עשרה, בהיותו עלם רך, נתפס ל"נרודניה וולייה" * והיה לסוציאליסט־מהפכן. ברצותו להיות נאה מקיים ניסה בהיותו בקובנה להיות פועל ממש ועבד בסַבָּלות ובעבודות אחרות. באותו זמן התעניין כץ הצעיר גם בתנועת החרות היהודית והיה נתון להשפעת רעיונותיו של משה־ליב לילינבלום. יחד עם קבוצת צעירים התכונן לעלות לארץ־ישראל ולחיות בה בקומונה חפשית, אך הדבר לא עלה בידיהם ובשנת 1888 היגר לאמריקה.

בשנותיו הראשונות בארצות־הברית היה מראשי התנועה האנארכיסטית

---

* חירות העם — מפלגה מהפכנית ברוסיה. נוסדה בשנת 1789. מטרותיה: מיגור משטר הצארים והקמת שלטון העם וחלוקת האדמה לאיכרים. ביצעה מעשי טרור נועזים וביניהם רצח הצאר אלכסנדר השני (1 במארס 1881). הוצאת פסקי־דין על אחדים ממנהיגיה החשובים, מאסרים וגירושים של אחרים ובגידות מבפנים החלישו את כוחה. יורשתה היתה המפלגה של הסוציאליסטים־רבולוציונרים, שקיבלה את עיקר רעיונותיה.

היהודית, מסופריה ועורכי עתונותה. גם בתקופה ההיא היה כורך סוציאליזם ואנארכיזם ברעיונות לאומיים ושיבת־ציון. לאחר הפוגרום הראשון בקישינוב בשנת תרס"ג (1903) התקרב כץ אל התנועה הציונית־סוציאליסטית והיה חבר ל"פועלי־ציון". מאז ששב אל הציונות היה לה לפה ולמליץ בקרב חוגים רבים באמריקה. את מיטב כשרונו כנואם מסר לה. באמונה נשא את מדברותיו ובלהבה כתב את מאמריו.

לאחר מלחמת־העולם הראשונה, בימי הפוגרומים באוקראינה, יצא יחד עם פרופ' ישראל פרידלאנדר * לשליחות־עזרה. פרידלאנדר נרצח על־ידי פורעים. כץ ראה מקרוב את ענות עמו, דבר שהגביר את תחושתו הלאומית ואת השאיפה לעצמאות יהודים במולדתם.

מפעליה של תנועת־העבודה בארץ־ישראל הציתו בו אש־נעורים. הוא ראה בה הגשמת חלום־נעורים, שאליו נשא את נפשו מאז ומתמיד. הוא העריך את תנועת־העבודה בישראל פשוטה כמשמעה — יצירת עם עובד.

סופר והוגה דעות. מורה לרבים. בכל הגלגולים הרבים שעברו עליו בדרך חייו הסוערת לא ידעה נפשו שקט וגם לעת זיקנה היה משוחח באמונת־נעורים עם שליחי ארץ־ישראל העובדת בביקוריהם בארצות־הברית.

העורך משה כץ היה משוחח אתי בענייני ציבור, שואל לפרטים, להת־רשמות. כאשר היה צריך לכתוב מאמר בנושא ציבורי מקומי, או לערוך מאמר שנכתב בידי אחד העובדים במערכת, יש והיה שואל אותי אם אני יודע פרטים באותו עניין. בייחוד היה מרבה שיחה אתי בנושאים של ציונות וארץ־ישראל. הוא ידע שאני קורא עתונות הארץ. הוא היה אז חבר למפלגת "פועלי־ציון", אך לא היה איש מפלגה קנאי. ההתיישבות העובדת, הקבוצה ומושב־העובדים, התנועה החלוצית בגולה, לא רק שהיו קרובים ללבו, אלא העריך אותם כמגשימי רעיון העבודה בישראל ובארץ־ישראל, כמחוללי שינוי ערכים במבנהו הכלכלי של עם ישראל. התעניין בהבדלים שבין "פועלי־ציון" ו"צעירי־ציון". סבור היה ש"צעירי־ציון" פשוט צעירים יותר, אנטוזיאַסטים יותר, חסרי נסיון־חיים והכרת החיים בארצות־הברית. השנים

---

* פרופ' ישראל פרידלאנדר (תרל"ו־תר"פ — 1876־1920). חוקר והיסטוריון. מ־1904 בארצות־הברית. פרופיסור בבית־המדרש לרבנים של שכטר. פעיל בתנועה הציונית. מתרגם כתבי אחד העם לגרמנית.

יעשו את שלהן ויימחק כל הבדל. אלה מהם הקנאים לעברית יתרחקו אט־אט ממנה. אמנם אין לקוות שיתקרבו ליידיש יותר מדי. הסכנה ליידיש בארצות־הברית נשקפת לא מצד העברית, כי אם מצד האנגלית. הצעירים המשכילים מקרב "צעירי־ציון" ודאי ילמדו בלילות ויתוספו מהם עורכי־דין, רופאי־שינים וכו'. תהליך דומה במידה מצומצמת יותר היה גם בין "פועלי־ציון" ועתה יש למפלגה זו קצת אינטליגנציה מבין בעלי־המקצוע החפשיים. הייתי מבין את ההבדל, טען משה כץ, לו צעירי־ציון היו באמת עולים לארץ. כאשר "צעירי־ציון" יסדו את "קרן החלוץ" הציע לי כץ באחת השיחות, שראוי כי חלק מכספי הקרן יוקצב לעליית צעירים מארצות־הברית לארץ־ישראל, כדי שאלה הרוצים לעלות לא יחכו עד שיחסכו כספים להוצאות הדרך. הכלל, ש"מי שיש לו מנה רוצה מאתיים" — בדוק ומנוסה הוא ויתאמת גם במקרה של צעירים אידיאַליסטים. עד שיחסכו את הסכום הדרוש להוצאות הדרך תעבור תקופת־מה, בינתיים יושפעו מהאווירה האמריקאית ויחשבו שאין לבוא לארץ־ישראל בידיים ריקות. החלוצים בפולין אין להם ברירה, לאידיאַל החלוצי שלהם יש גורם נוסף של לחץ כלכלי ואנטישמיות פרועה. הם בבחינת "נסים מפני הארי" ואין זה גורם מבוטל כלל. צעיר יהודי מאמריקה ישמש את הרעיון הציוני אם בבואו לארץ לא יזדקק לקופה הלאומית הדלה. גלגולי־מחשבה כאלה משקפים מציאות־חיים. בינתיים "לא תוהו בראה", מקימים משפחה, שוקעים בדאגת דירה נאה וכלים נאים וגידול ילדים — והסביבה אף היא עושה את שלה והאשה ה"חלשה" היא "תירוץ" גם לגיבורי־רוח ולנושאי־אידיאל. בזה לא יחדשו "צעירי־ציון" הרבה. הם ילכו בדרך הסלולה על־ידי קודמיהם, שבאו לארץ כצעירים ציונים ו"פועלי־ציון", גם אלה שהיו ב"לגיון" וחזרו נלהבים וכל יום עמדו על סף העלייה ממש, עד שהמציאות הכניעתם ויש אשר מרוב "בושה" על כי לא עמדו בנסיון התרחקו ממפלגתם ומסביבתם ושקעו ב"ביזנעס" וחיים ככל המון בית ישראל במדינת קולומבוס.

הנסיון דיבר מפיו של כץ וברוב הימים נוכחתי כי נאמנו דבריו.

ההבדל בין "אחדות העבודה" בארץ־ישראל ו"פועלי־ציון" בגולה ובין "הפועל־הצעיר" בארץ נתקבל על דעתו. הוא הכיר את השקפת־עולמו של א.ד. גורדון והסכים, כי לא קל לגשר בינה ובין תורת ב. ברוכוב. אך המרחק בין נחמן סירקין ובין א.ד. גורדון אינו כה רב, כי הרי הסוציאליזם של

סירקין הוא כולו תנ"כי, כולו עברי. גם היידיש שלו היא ברוח העברית ותפיסתו ההיסטורית של עם ישראל היא כולה ברוח "ישראל סבא", אף כי ילבישנה לבוש מודרני. לו סירקין היה עולה לארץ בימי העלייה השניה — ודאי היה לרבם ומורם של פועלי ארץ־ישראל, בין שהיה אוחז במעדר ממש ובין שהיה רק מלווה אותם בשבילי השדה.

חסידים אומרים: לו היה הבעל־שם־טוב נפגש עם הגאון מווילנה, ייתכן והיתה נמנעת המחלוקת הגדולה בין מתנגדים וחסידים. סירקין וגורדון לא נפגשו — והמשותף שבין השקפת־עולמם לא הגיע לידי ביטוי ומזיגה.

להלכה הכיר כץ בהבדלים האידיאולוגיים שבין "הפועל הצעיר" ו"אחדות העבודה" ואף הגדירם הגדרה מעניינת: ההבדל הוא בין סוציאליזם של אתמול, היינו הסוציאל־דמוקרטיה של שנת 1905 ובין הסוציאליזם של מחר, כאשר בארץ כבר יהיה מעמד עובדים והמעמד הבעל־הביתי לא יחדל. אך גם זוהי הלכה ולא מציאות־חיים — ומדוע הלכה־שבכתב או שבדיבור כוחה יכה ממעשה חי ונושא־פרי? בייחוד כאשר שאלת השפות אינה קיימת בארץ־ישראל ואינה מבדילה בין אלו ואלו. אשר לפגישה — הרי ברל כצנלסון נפגש עם א. ד. גורדון ואף העריץ אותו. כאן סיפר לי כץ כי את רוב ידיעותיו על גורדון קיבל מברל כצנלסון ויוסף ברץ, כאשר היו במשלחת בנק הפועלים באמריקה. ב. כ. הסביר לו את תורת העבודה של גורדון וברץ סיפר לו על חייו של גורדון מיום בואו לארץ ועד דגניה.

בשיחותיו אתי הציע לי כץ לנסות את עטי בכתיבה. רשימה ראשונה שמסרתי לידו היתה על הרצל, לפרסום בכ' בתמוז תרפ"ג (1923). הוא קרא את הרשימה בנוכחותי והעיר לי על דברים מיותרים ועל חסר, יעץ להכניס תיקונים ופירסם אותה ביום המיועד. הוא גם הזמין אצלי מאמר על בעיות הקונגרס הציוני השלושה־עשר שהתכנס באותו קיץ בקארלסבאד ובימי הקונגרס הציע לי לכתוב כל יום רשימות של "פרשנות" על הדיונים בקונגרס לפי הידיעות שנתקבלו מקארלסבאד. הוא עודדני גם לנסות את עטי ברשימות ספרותיות, ביחוד על הפוגרומים באוקראינה בשנות המהפכה וחילופי־השלטונות.

פרסמתי ב"אידישע וועלט" באותה שנה גם אגדות מעולם החסידות

ואגדות ארץ־ישראליות. שמור בידי מכתב עידוד של משה כץ, המכתב הראשון שקיבלתי מעורך — ובזה תרגומו:

אוקטובר 29 (1923)

חבר יקר מאוד וקוליגה שפירא,

מכתבך קיבלתי וגם את האגדה "דער נס", שהיא בעיני אחד הדברים המוצלחים שלך. "די נשמה" כבר פורסמה שלשום. בעיני זהו מעשה־אֶמנות. טפסים עם מאמרך 'ארץ־ישראל והקונגרס היהודי' אומר לשלוח לך, כבקשתך.

הייתי כותב לך מחמאות אחדות, שהנך ראוי להן, אך זמני אינו אתי. אומר לך רק זאת: כתוב, שפירא, שכמותך צריך לכתוב — וחזקה על חבר שאינו מוציא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן.

במיטב הברכות,

שלך

משה קאטץ

בזמן הקצר שעבדתי במחיצתו של משה כץ, עזרו לי עידודו והדרכתו להתגבר על הספקות של אדם צעיר בלתי־מנוסה. ועוד זאת למדתי ממנו, כי ראשית כתיבה — ידיעה. כשרון הוא מתנת־על ולאו כל אדם זוכה לו במידה שווה, אולם מידת הכשרון הניתנת לאדם טעונה הכשרה ופיתוח, על־ידי הרחבת הידיעה והדעת, לפני שאדם מתייצב בשער־בת־רבים. גם מי שכבר קנה לו שם כעתונאי ורכש מקום קבוע במקצוע, חייב להמשיך ולהרחיב את אפקי הראייה, את יריעת ההסתכלות ואת מקורות הידיעה. עיון ולימוד הם המלאכים הטובים המלווים את העתונאי, שאינו מסתפק באיסוף ידיעות, אלא גם רוצה לנתחן, לפרשן ולקבוע עמדה למאורעות עולם ואדם. לא כל עתונאי חייב להיות גם סופר בעל סגנון, אך עליו להכיר את הספרות הכללית ועתונאי יהודי צריך שהספרות היהודית לא תהיה זרה לו, הספרות היידית וגם העברית. עתונאי יהודי שאינו יודע עברית, מבלי לקבוע עמדה עקרונית לעברית או ליידיש, קנאותו ליידיש נובעת קודם כל מעם־ארצות. אין להסתפק בגירסא הינקותא בלבד. על עתונאי יהודי לחדש את ידיעותיו בעברית, כדי שלא יתרחק ממקורות ולא יהיה זר לספרות החדשה

של ימינו, בעיקר זו הנוצרת בארץ־ישראל, "זו שאתם הצעירים מכנים אותה ספרות העבודה ואני קורא אותה ספרות ארץ־ישראל", גם כאשר לא תמיד הנושא הוא ארץ־ישראל, אך אוירה דארץ־ישראל שורה עליה.

צא וראה, אמר משה כץ באחת השיחות, מי לנו קנאי ליידיש יותר מחיים ז'יטלובסקי, הוא שרוצה להכתירה כשפה היהודית הלאומית וכתר זה הוא רוצה לשים על ראשה לא בארצות הגולה בלבד, אלא גם בארץ־ישראל, שהספרדים והתימנים יקבלוה כשפתם היחידה (ואולי ידברו יידיש בהברה הספרדית ובהברה התימנית, הוסיף בחיוך רב־משמעות) ובכל־זאת במאמריו יום־יום אין כמעט משפט אחד ללא מלים עבריות. יש ונדמה, כי הוא מפריז בשימוש במלים עבריות, שיש להן תחליף ברור ביידיש. אפשר שלא רק הקורא הפשוט, איש ההמון אינו מבין את שפע המלים העבריות (שיחד עם המלים הלועזיות שאף בהן עושים שימוש יתר על המידה, עושות את הכתיבה למין "תרגום־לשון"), אלא גם סופרים שהעברית זרה להם, לא תמיד יורדים לסוף דעתו. הפרזה זו במלים עבריות במאמריו של ז'יטלובסקי, הוא עניין לפרודיזם; אולי מתחת לסף ההכרה יש בזה משום "כיסוי" לגעגועים נסתרים לעברית ומקור הקיצוניות היידישיסטית. כל הכותב יידיש ובייחוד בעתון יומי המכוון להמון הקוראים חייב להתחשב בקורא. אך המרחק בין "שפה ברורה" בכתיבה ביידיש ובין עם־הארצות — רב הוא. לא עם הארץ סופר יהודי ואוי לו לציבור שסופריו הם עמי־הארץ.

משום־מה חושש הייתי, כי הרמז על "שפת ברורה" בכתיבה ביידיש שקוף למדי כלפי, בבחינת מדברים אל ה"בת" ומתכוונים ל"כלה". בעוונותי הרבים, הייתי מרבה להשתמש בכתיבה לא רק במלים עבריות, אלא גם בניבים שלמים, פסוקים וחצאי פסוקים, ולא חלילה לשם הידור כתיבה, אלא משום שהמלה העברית היתה "מתייצבת" מוכנה לשימוש במקום שהמונח היידי נעלם ממני דווקא בשעה שהייתי צריך לו, או שמעולם לא היה כלול באוצר המלים שעמד לרשותי. אמרתי לכץ: — אמנם, אין אני עומד במקום שבו עומדים סופרים כז'יטלובסקי, ואפילו לא בשורת צעירים ומוכרים פחות ממנו, הרי אני עדיין בבחינת עוזר ל"יד" ואין בי העזה אפילו לטעון ל"סמיכה", אך במידה שהדברים מכוונים גם אלי, יש לי הצדקה פשוטה מאוד — חסר לי הניב היידי ולא תמיד אני מוצא אותו גם כשאני מרבה לטרוח ולחפשו, שעה שהמלה העברית באה מאליה ללא מאמץ מיוחד. שגור

ושאינו שגור — שגור קודם. שגירות זו פרי חינוך היא ולא בנקל אפשר לשנותה, בייחוד שהלב אף הוא שליח־מצוה הוא ומעבר־סתר לפה המדבר וליד הכותבת.

בעצם — אמר כץ — לא התכוונתי לשכמותך. נכון, אתה עדיין בבחינת מתחיל ואין לדקדק אתך. מקומך בעצם בעתון עברי ואם באמת תקיים את שאיפת־לבך ועלה תעלה לארץ־ישראל לא לעת זיקנה, ותגיע לידי כתיבה בעברית, והיה זה דבר טבעי עבורך. כוונתי לסופרים המזלזלים ביידיש, אף שהם כותבים בשפה זו. כלל גדול הוא בחיים וכל אדם שיש בו מידה מעטה של הגינות חייב לקיים אותו: כל דבר שאדם עושה עליו להתייחס אליו ברצינות, והוא הדין בכתיבה. יותר מזה: כתיבה בלתי־רצינית כוח השפעתה אובד מלכתחילה. אם בדעתך להמשיך בכתיבה ביידיש, ואפילו לתקופת־מעבר, עד שתעלה לארץ־ישראל, אני מייעץ לך להקדיש זמן לקריאה ביידיש, להכיר את ספרותה במקורה, ולא בתרגום לעברית. יש גם בלטריסטיקה וגם פּוּבּליציסטיקה ביידיש שראוי להכירן. חזקה עליך, כי כעבור זמן קצר תדע להבחין מתי נאה להשתמש בניב עברי ומתי יש להקפיד ולהשתמש בניב היידי.

נשמעתי לעצתו של משה כץ ויצאתי נשכר. לא היתה צפויה לי כל סכנה שמא אתרחק מעברית או אהיה קנאי ליידיש. אט־אט כבשתי לי סגנון בכתיבה ביידיש, אף שגם לאחר זה וגם כאשר כבר עבדתי שנים אחדות במערכת של עתון יידי, עדיין העברית שלטה בעטי ולא מעט נאבקתי עם עצמי שלא יהיה חלקי עם המפריזים בשימוש בעברית בכתיבה ביידיש.

משה כץ התייחס ברצינות לכל משפט שכתב. גם במאמר ראשי בעתון היומי היה בוחן ובודק כל עובדה ומַקפיד על בהירות הניסוח. נוהג היה לקרוא לחבריו למערכת את הכתוב קודם להדפסתו ומקשיב להערותיהם. רגיל היה על לשונו: גם מחברים אפשר ללמוד ויש לתקן כל עוד לא מאוחר.

שנה שעבדתי במחיצתו של משה כץ היה לי לרב בעבודתי כמתחיל בשדה העתונות, מדריך נאמן לכתיבה נקייה בתוכן ובסגנון וחבר־בכור בפעולת הציבור והתנועה. תבונת־החיים ואהבת־האדם שפעו ממנו במידה רבה ומהן האציל על כל סביביו, ובמיוחד על חבריו הקרובים ועוזריו במערכת.

אברהם פרומקין

אחד מעובדיו ועורכיו העיקריים של ה"אידישע וועלט" בשנה שעבדתי בעתון היה אברהם פרומקין, בנו של ישראל דב פרומקין, המכונה "חבצלת", על שם העתון שהופיע בירושלים, שהוא היה עורכו.

מירושלים ועד ניו־יורק, דרך בירות אירופה — לונדון ופאריס; מ"חבצלת", "המליץ" ו"הצפירה", דרך העתונות האנרכיסטית ועד לעתונות היהודית באמריקה; מתלמיד בבית־הספר של בלקינד ביפו, עורך לעתונות אנרכיסטית, מתרגם לאידיש ממיטב ספרות העולם בשפות רבות (מרוסית — צ'אכוב, גורקי, אנדרייב; מאנגלית — אוסקר ווילד, זנגביל, סטיבנסון; מצרפתית — אנטול פראנס ואחרים ואיבסן הנורבגי ועוד), ועד לתרגום "מעשיות מהתלמוד ומהמדרש" ועד למאמר זכרונות של בן ירושלים על אביו בעל ה"חבצלת" וסביבתו — זוהי דרך חייו רבת־הנדודים ומלאת־הסתירות של א. פרומקין.

כבן שבע־עשרה עזב את בית אביו ואת ירושלים עיר מולדתו ואליה לא חזר במשך יובל שנים. בחיבת־ציון החל, אולם מיום שהציג את כף רגלו על אדמת נכר הלך אחרי התנועה המהפכנית, ושדה־פעולתו היה ברחוב היהודי. בחלקו עלה התפקיד להסביר את תורת רבותיו החדשים, אשר דבק בה באהבה ובמסירות, ובמלוא מרצו ויכלתו שאף להפיצה בין פועלי ישראל בלונדון ובניו־יורק. מבית אביו ירש את רוח ההשכלה ובדרך זו המשיך כסופר. כשלושים שנה עמד על משמרתו כמסביר האנרכיזם וכסופר־מתרגם ובסוף שנותיו פרש ועמד מן הצד. בבדידות רבה עברו עליו שנותיו האחרונות. בשנת 1940 כשנה לפני מותו יצא לאור ספר זכרונותיו "באביב הסוציאליזם היהודי", המוקדש בעיקרו לתנועה האנרכיסטית ואישיה, אולם יש בו גם פרק על ימי ילדותו וחינוכו ופרק "מחיבת־ציון לאנרכיזם".

הכרתי את פרומקין ככלות שנות הסער שלו, לאחר שפרש מאת התנועה האנרכיסטית ומפעולותיה. שליו ושקט כלפי חוץ, מסוגר ומכונס בפנימיותו. על עברו לא דיבר ואת הרהוריו לא גילה. לא הירבה לדבר בענייני הלכות ודעות, לא הוציא החוצה את אשר בלבו פנימה ולא הראה עניין מיוחד לא בתנועת־הפועלים ולא בארץ־ישראל. כעומד מן הצד, כמי שקיבל עליו חובת שתיקה — והוא אז רק כבן חמישים.

ההיתה זו שתיקה שבאכזבה? אֶלם מתוך חרטה? ואולי עייפות מחיי סערה שלא הביאו פרי? או שתיקת היגון על חורבן אידיאות ושאיפות?

עם אנשי המערכת נמנה גם ב. ריבקין, הוגה רעיונות מקורי, המנבא למהפכה דתית בדורנו, שיסודותיה הם מזיגה בין משיחיות וקומוניזם. זה ליד זה ישבו ליד שולחן המערכת, ב. ריבקין וא. פרומקין. הראשון — כולו סערה ותנועה, אינו נח לרגע, מעיינותיו פרצו חוצה וכל רעיון שפעם במוחו הרימו מכסאו והוא מתרוצץ מפינה לפינה ומסביר לכל אחד מעובדי המערכת את אשר נגלה לו ברגע זה, בשעת כתיבת מאמרו לעתון של מחר. רעיון רודף רעיון וחד בחד סביך — ודמותו הקטנה של ריבקין רצה ונחפזת, שלא לאחר ולהעלות על הכתב את הרעיונות הדוחקים זה את זה. ולעומתו — פרומקין השקט, כפוף על שולחנו, ראשו כמעט שאינו נראה מבין כתפיו הרחבות. רק לרגע קט יתרומם, יוציא את המחדד מכיס אפודתו לחדד את העפרון וממשיך בכתיבתו. מתרגם הוא אותה שעה מעשיה מהתלמוד או מן המדרש. מעשה בתנא פלוני ואגדה על אמורא אלמוני. בעל־פה הוא מתרגם, אין המקור לפניו עיניו, שואב הוא מתוך־תוכו. גירסא דינקותא. מי ששנה ופרש — חוזר למשנתו. האיש שבמשך שנים הוריק מכלי אל כלי ממיטב ספרות העולם, כדי שקוראיו יטעמו גם הם טעם ספרות זרה, התחיל להכין להם מטעמים מהתלמוד ומהמדרש. אט־אט הוא עושה את עבודתו. משפט אחרי משפט, שורה אחרי שורה, כמעט בלי מחיקות ושינויים, כאילו במוחו מסודר הכל ועליו רק להעתיק אל הכתב. בלי התפעלות ובלי התלהבות עושה הוא את עבודתו בקודש — כאילו ימים ושנים הוא יושב על מלאכתו זו.

כזה הוא מנהגו גם בקריאת כתבי־יד של אחרים. בלי התמרמרות והת־רגזות הוא פוסל את הטעון גניזה. בשקט גמור הוא מוריד לסל עמוד אחרי עמוד, לאחר שהוא קורעם לשנַיים, אולם גם לאחר שנפסלו ונקרעו העמודים הראשונים של כתב־היד עדיין הוא ממשיך לקרוא את העמודים שבידו — עד גמירא. גם כשהכתוב מניח את דעתו אין הדבר ניכר בו. הוא קורא ומתקן ומוסר כל עמוד לדפוס ורק לעתים רחוקות כשהוא נפגש ברעיון מבריק, בפרזה מהודרת, הוא מגיש את כתב־היד לשכנו במערכת ובלי אומר ודברים הוא מראה על השורה, כאומר: קרא גם אתה ותהנה.

ידעתי כי פרומקין נמנה לפנים עם המחנה האנרכיסטי, אולם במשך

הזמן שעבדתי במחיצתו לא נזדמן לי מעולם לשמוע ממנו אף הערה, שתגלה שמץ מעברו. ניסיתי להיכנס אתו בשיחה על ארץ־ישראל ולדעת את יחסו לתנועת־העבודה הצעירה שם. בימים ההם התעורר מַפּס פיין, מראשי תנועת־הפועלים היהודית בארצות הברית, לעמוד לצדה של ארץ־ישראל העובדת, אולם רוב המחנה היהודי־הסוציאליסטי אנשי ה"פאָרווערטס" וה"אַרבעטער־רינג" עוד עמדו בהתנגדותם. אולם מתשובותיו הקצרות של פרומקין לא ירדתי לסוף דעתו. לא השמיע דברי קטרוג ושנאה לציונות, אולם גם לא גילה יחס של חיבה או אפילו של אהדה.

יום אחד הבאתי למערכת אחד מספרי המאסף "ירושלים" של א. מ. לונץ. הספר היה מונח על שולחני. פרומקין פשט את ידו לספר ו"בעודו בכפו בלעהו", קרא עמוד אחרי עמוד וחזותו העירה על התעניינות והתרגשות יוצאת מן הכלל. מבית־הדפוס הזכירו לו כבר פעמיים, שעליו למסור חומר לעתון של מחר, אולם הוא כאילו איננו מקשיב. כולו נתון לקריאה. פתאום פנה אלי וביקש להשאיר בידו את הספר עד למחרת. מלאתי את בקשתו. הפסיק בקריאה והתחיל בעבודתו, אולם לאחר שעה קצרה ביקש מאחד מעובדי המערכת למלא את מקומו בערב זה — והוא קם ויצא.

לפלא היתה התנהגותו בעיני. לא יכולתי להבין את סיבת התרגשותו הרבה לרגל "המאסף". מה לאנרכיסט זה ולעתיקותיה של ירושלים? מה הגורם להתעניינותו הגוברת של אדם זה הלובש כאילו מסכה של אדישות? באותו ערב הבעתי את תמיהתי בפני מ. כץ, והוא שנתן לי את התשובה: — האם אינך יודע שפרומקין הוא יליד ירושלים ובנו של בעל "החבצלת"? — נפתרה החידה ונגלה לי סוד נעוריו ומאז ידעתי איך ובמה להניע את מיתרי לבבו. באותה שנה שעבדתי במחיצתו הבאתיו לא אחת לידי שיחה על ירושלים בתקופת נעוריו ומשפתח את פיו לספר על ירושלים ואישיה הבריקו עיניו העייפות וכולו אומר — געגועים.

מזמן שעזבתי את העבודה במערכת ה"אידישע וועלט", וגם הוא יצאה בקרוב, לא נפגשתי אתו הרבה, אולם זוכר אני שפעם התארח דויד ילין באמריקה. במסיבה עברית בניו־יורק הרצה האורח על ירושלים ובני דורו. בין השומעים ראיתי גם את פרומקין יושב כאילו מן הצד וכולו הקשבה. עיניו מופנות אל המרצה מבלי להוריד את מבטו ממנו לרגע. נפגש בן־ירושלים הגולה עם אחיו הגדול, תושבה הותיק של ירושלים ואולי גם מורו.

לאחר שהקהל התחיל להתפזר ראיתי את פרומקין והנה הוא עדיין יושב על מקומו וכולו שקוע בהרהוריו. משקם ממקומו פסע פסיעות אחדות בכיוון לבמה עליה עמד האורח, מוקף אנשים שהקשיבו לשיחו. הייתי סקרני להיות עֵד לפגישה בין שני בני ירושלים: האחד מנכבדיה ומראשי עדת ישראל בה, והאחד בן נידח ורחוק. אך פתאום הסתובב פרומקין לעֵבר הדלת ובצעדים נחפזים יצא את האולם. מיהרתי ללכת בעקבותיו. ליוויתיו לתחנת הרכבת התחתית ולא יכולתי להתאפק מלשאול אותו פשר הבריחה שלו והסתלקות מפגישה פנים אל פנים עם דויד ילין. בצמצום מלים ענה פרומקין לשאלתי: — כן, מאבק־יצרים היה לי. לא אדע איזה יצר — הטוב או הרע — השיאני לבוא הערב להרצאה ואף להתקדם לעֵבר האורח, ואיזה יצר לחש על אזני, כי אין מקום לפגישה עם העֵבר הרחוק — כן, מאבק־יצרים... הוא צעד צעדים מהירים לעֵבר הרכבת וראשו כאילו ירד עוד יותר בין כתפיו. דומני, שהיתה זו פגישתי האחרונה עם פרומקין.

בן שגלה מעל שולחן אביו וכל חייו היה מיסב על שולחנם של אחרים, אולם לעת זיקנה גברו עליו הגעגועים לשולחן האב ולביתו ועֵדות נאמנה הוא פרק הזכרונות, בו הוא מספר על אביו כעורך ה"חבצלת" וכאיש החברה בירושלים בדורו.

ז. דרופסי קולג׳ וגוריו

אותה שנה שעבדתי בעתון "אידישע וועלט" בפילדלפיה ביקרתי בשי־עורים בדרופסי קולג׳ כדי להרחיב את ידיעותי בהיסטוריה ישראלית ובתולדות הספרות העברית העתיקה.

דרופסי קולג׳ היה אז עדיין מוסד צעיר. שנות קיומו כחמש־עשרה, אך הוא ריכז סביבו חבר מלומדים, שלכל אחד מהם יצא שם במקצועו. היה זה מוסד לחכמת ישראל, אף שהשם שנקרא עליו היה צנוע — Dropsie College for Hebrew and Cognate Learning — קולג׳ ללימודים עבריים והקרובים אליהם, היינו שפות שמיות אחרות, הוא כבר יצא מתחומו המצומצם ובמשך השנים הקיפה תכנית הלימודים מקצועות רבים ושונים כראוי למוסד של חכמת ישראל.

דרופסי הוא שם המשפחה של הנדבן, משה אהרון דרופסי (1821—1905), שבכספו הוקם הקולג׳. אישיות מעניינת ומקורית. בן לאב יהודי ולאם נוצריה. בגיל ארבע־עשרה קיבל את היהדות מרצון. קשריו ליהדות לא היו פורמליים, אלא הכרתיים ונפשיים. הוא היה יהודי בכל לבבו ובכל מאודו. שומר מצוות. פעיל בחיי הציבור היהודיים כל ימיו. היה נתון להשפעתו של הרב יצחק ליסר, המנהיג הרוחני של קהילת "מקוה־ישראל" בפילדלפיה, אשר עוד במחציתה הראשונה של המאה התשע־עשרה, לפני ההתעוררות של תנועת שיבת־ציון, הטיף ופעל למען שיבת־ציון. דרופסי כתב את ספר תולדותיו של הרב ליסר.

דרופסי היה מתנגד לתנועת הרפורמה הדתית, שעשתה את צעדיה הראשונים בארצות־הברית בשנות הארבעים של המאה התשע־עשרה. הוא שלל את התיקונים הקיצוניים שהכניסה במנהגי הדת, בסדר התפילה ובשמירת שבת וכינה אותה יהדות בעלת־מום (Deformed Judaism). בוויכוח על עריכת

תפילות "שבת" בבתי־הכנסת ביום ראשון, שהוא יום המנוחה הרשמי בארצות־הברית, הביע התנגדות נמרצת לביטול תפילות בשבת ול"כבד" את יום הראשון בשבוע בתפילות אחרות מאשר כל יום חול אחר.

הוויכוח הראשון בין היהדות המסורתית, האורתודוכסית, ובין יהדות הרפורמה הדתית היה על נוסח התפילה ועל שינויים שהכניסו רבני הרפורמה בסידור התפילה. בסידורים הראשונים של הקהילה הרפורמית עדיין לא נמחקו התפילות שיש בהן זכר לציון וירושלים, לקיבוץ גלויות וגאולת ישראל, אלא הסתפקו בקיצור התפילות והחלפת פיוטים של מחברים אשכנזים בפיוטים של מחברים ספרדים, מתוך נימוקים פיוטיים. על הקיצורים בתפילות התלוצץ המטיף הרב אהרון יליניק: "ויאמר לקוצרים ה' עמכם!" כן התעוררה חמתם של הרבנים האורתודוכסיים על הנהגת תפילה בלע"ז והכנסת עוגב (אָרגעל) להיכל התפילה, שניגנו עליו בשבת. הרבנים האורתודוכסיים הוציאו פסק־דין נגד תיקונים והנהגות אלה:

אסור לשנות שום נוסחה מנוסחאות התפילה המסורה לנו מקדמונינו נוחי־נפש ז"ל.

אסור להתפלל בציבור בבית־הכנסת בשאר לשונות זולת לשון הקודש כפי מנהג כל ישראל *.

אסור לנגן בשבת ויום־טוב בשום כלי שיר בבית־הכנסת אפילו על־ידי נכרי המוכן לכך מערב שבת ויום־טוב [1].

עניין החלפת יום השבת ביום הראשון לא עלה לוויכוח בתקופתה הראשונה של תנועת הרפורמה. באסיפת הרבנים בברוינשווייג ביוני 1844, שבה נקבעו הלכות ומנהגים של הרפורמה והוחלט על הרחקת תפילה בלשון העברית מבית־הכנסת ומחיקת התפילות שתכנם גאולת ישראל ואמונה במשיח ישראל, נתקבלה החלטה חיובית בעניין קדושת השבת, מתוך הבדלה בין דברים שבחולין ובין דברים שבעונג שבת:

חוב קדוש מוטל על הרבנים להשתדל בדבר קדושת יום השבת. לתכלית זו ראוי לכל אדם מישראל לשבות ביום השביעי מכל מלאכה,

---

* במשנה (סוטה לב) נכללת קריאת־שמע בין הדברים הנאמרים בכל לשון. "שמע ישראל — בכל לשון שאתה שומע". אך ר' יהודה אומר: "לעולם אַל ישאל אדם צרכיו בלשון ארמית", ור' יוחנן מסביר: "כל השואל צרכיו בלשון ארמי אין מלאכי־השרת נזקקין לו, לפי שאין מלאכי־השרת מכירין בלשון ארמי".

1. אלה דברי הברית, עמ' 111.

היינו כל עבודה ומלאכת־יד לצורך פרנסתו ועבודה של חולין. אבל כל דבר שאדם עושה משום עונג (חמרי או רוחני) ובפרט עבודה במקדש, בבית־הכנסת, כדי להוסיף על הדרת הקודש בשעת התפילה, אין בו כל מלאכה האסורה בשבת, ולא רק שהיא מותרת, אלא כי יש בה מעין דבר שבקדושה, המביא לידי עונג שבת אמיתי.

אסיפת הרבנים בברוינשווייג התירה לנגן על עוגב בשבת וביטלה את הצורך בעירוב־תחומין, כי "אין בזמן הזה שום טעם באיסור הוצאה מרשות לרשות". מסתבר, שיחסה של התנועה הרפורמית, גם של הקיצוניים שבתוכה, אל קדושת השבת היה חיובי ולא עלה על הדעת להחליפה ביום ראשון. באי־אלו קהילות עשו רבני הרפורמה נסיונות לערוך תפילות ביום ראשון נוסף ליום השבת, ובאי־אלו מקומות גם במקום תפילות שבת, אך אלה עדיין לא היו על דעת כלל התנועה הרפורמית, אלא תופעות מקומיות שלא הצטרפו, בכל אופן בתקופה הראשונה, לכלל דעה מגובשת על ביטול יום השבת כיום מנוחה וקדושה.

ראשית הרפורמה ביהדות אמריקה

ליהדות אמריקה הובאה הרפורמה מן החוץ, מגרמניה וגם מהונגריה, כדבר מוכן. בקהילות הרפורמיות הראשונות באמריקה נערכו התפילות במשך שנים אחדות בגרמנית ולא באנגלית. הרפורמה לא נתקבלה על־ידי יהודי ספרד שנדדו לארצות־הברית ואשר הניחו את היסוד לקהילת "שארית ישראל" בניו־יורק, שהיתה הקהילה הראשית במטרופולין זו ובאמריקה כולה. באצילותם ובייחוסם נשאו גם בארץ החדשה את גאון שבט יהודה ואל היהודים שבאו אחריהם מארצות אירופה, מגרמניה ואוסטריה, התייחסו כאל חסרי ייחוס ולא קיבלו את מנהגיהם ולא התערבו בהם. את התיקונים בדת שהובאו מגרמניה ומהונגריה לא גרסו. הם שמרו על מנהגיהם, אורח־חייהם וסידור תפילותיהם כפי שקיבלו אותם מאבותיהם ואבות־אבותיהם.

אגב, התרגום הראשון של סידור התפילות לאנגלית נעשה על־ידי חבר נכבד של קהילת "שארית ישראל" — יצחק פינטו (ת"פ־תקנ"א—1720־1791). אחרי מותו הספידוהו כהיסטוריון וכפילוסוף. עבודותיו בהיסטוריה ובפילוסופיה לא פורסמו. ידוע שהיה יודע תורה וכאשר ביקר בארצות־הברית ר׳ חיים יצחק קאריגאל, שד"ר מארץ־ישראל, הוא בא אתו בחליפת־מכתבים

בעברית בדבר ביאור מלים ערביות בפירוש אבן־עזרא. החלק הראשון של הסידור באנגלית הופיע בשנת 1761 והחלק השני בשנת 1766, כחמישים שנה לפני תקופת הרפורמה בגרמניה וכשמונים שנה לפני צעדיה הראשונים של הרפורמה ביהדות אמריקה. יצחק פינטו ראה כבר אז צורך לקרב את הנוער אל בית־הכנסת ולקיים בתפילה "בכל לשון שאתה שומע". זהו ספר התפילות הראשון שנדפס באנגלית, ולא בלונדון בה היה יישוב יהודי בן מאות בשנים, כי אם בניו־יורק, שאז היתה בה קהילה יהודית צעירה.

בתי־הכנסת באמריקה, גם אלה שמתפלליהם לא היו אדוקים ביותר ולא הקפידו על שמירת כל תרי"ג מצוות, היו דבקים במסורת־דורות, ולא סטו ממנהגים שקבעו ראשונים. אפילו בטמפל עמנואל, שהיה אחר־כך המעוז של הקהילות הרפורמיות בארצות־הברית, ושמעל במתו הס היה מלהזכיר ציונות, היו אז המתפללים צמים בתשעה־באב, היתה בו עזרת־נשים ובמקהלה שרו רק גברים. ד"ר מרצבכר, הרב של היכל עמנואל וד"ר מ. לילנטהאל, אשר היגר לאמריקה, לאחר שלא עלה בידו להשפיע על היהודים ברוסיה להקים בתי־ספר ממשלתיים והם לא רצו לא מדבשו ולא מעוקצו ודחוהו בצעקות "שקאַלעס נית זשעלאַיעם" (אין אנו רוצים בבתי־ספר חילוניים), וכיהן כרב בקהילה רפורמית בסינסינטי — נהגו שניהם בחייהם הפרטיים והציבוריים כמנהג האורתודוכסים.

בית־הכנסת הרפורמי הראשון בארצות־הברית הוקם בצ'ארלסטון על־ידי הרב פוזננסקי. אך מבצר הרפורמה במדינה זו היה הרב יצחק מאיר וויז, שהיגר לארצות־הברית בשנת 1846. כהונתו הראשונה היתה בקהילת אולבאני, אשר במדינת ניו־יורק ונסיונותיו להכניס תיקונים בתפילה ובהנהגת בית־הכנסת נתקלו בהתנגדות רבה והגיעו הדברים עד לידי כך שבראש־השנה בעמדו על הבימה סטר לו אחד המתפללים על לחיו, ולבסוף הדיחוהו מכהונתו.

הודות למקרה ביש זה פורסם שמו של וויז בעתונות וקהילת סינסינטי בחרה בו בשנת 1854 לכהן ברבנות בה. בקהילה זו חי ופעל כמעט כמחצית יובל שנים (נפטר בשנת 1900) ובה יסד את ה"היברו יוניאן קולג'", בית־המדרש לרבנים רפורמיים בארצות־הברית.

אולם גם רבי וויז לא היה בין המרחיקים לכת בתיקונים בדת. מרדכי זאב רייזין, רב רפורמי וסופר עברי, כותב עליו:

בהשוואה לאחרים מבין רבני הרפורמה היה הוא היותר מתון בדרישותיו

אחד העם

THE JEWISH WORLD

THE ONLY JEWISH DAILY NEWSPAPER PRINTED IN PHILADELPHIA

233 SOUTH FIFTH STREET

PHILADELPHIA

OFFICE OF THE
EDITOR-IN-CHIEF

מכתב מ. כץ אל המחבר (ראה עמ' 102)

לרפורם. נכון הוא, שווייז לא הוציא מעולם את ספר־התורה מהיכלו, ואף לא החליף את יום השבת ביום ראשון בשבוע — הוא לא לעג לאורתו־דוכסיה, אף כי התנגד לה, והוא היה אחד מן המעטים ברבני הרפורם מבין חניכי בתי־המדרש באירופה, שידעו את שפת התנ״ך והתלמוד ידיעה רחבה וכיבד את הלומדיב מן הטיפוס הישן. הרפורם היה לווייז רק אמצעי לחיזוק היהדות בארץ החדשה[2].

בתקופה מאוחרת יותר הגיעו רבני רפורמה לידי קיצוניות והוציאו את ספרי התורה מן ההיכל והורידו אותם למרתף. כך נהג גם רבי וולפסי בטמפל רפורמי בקליבלנד. כעבור שנים בא במקומו רב ציוני. הוא לא החזיר את ספר־התורה, אולם הנהיג לקרוא כל יום ראשון פסוקים אחדים מפרשת השבוע בעברית. הרבי עצמו לא הצטיין בידיעותיו באותיות הקטנות ואת התפקיד של ״בעל־קורא״ מילאה אשתו הרבנית אשר ידעה עברית.

השאלה בדבר הנהגת תפילות ביום ראשון במקום יום השבת עלתה בארצות־הברית לא מתוך חתירה לתיקונים בדת, אלא מתוך מציאות־של־חיים. שבת היה אז יום של עבודה, גם לפועל בבית־החרושת, שעבד שישה ימים בשבוע וגם לאיש המסחר, לבעל החנות ולרוכל. אדם ששמר את יום השבת מלעבוד בו קשה היה לו להסתדר בעבודה ולמצוא את פרנסתו. רוב המהגרים נכנעו למציאות זו ויתרו על מנוחת השבת לשם פרנסה. בתי־הכנסת היו ריקים ממתפללים בשבתות והדבר הזה עורר רבים, לאו דווקא בחוגי הרפורמה הקיצוניים, לערוך תפילות ביום ראשון במקום שבת.

עתון יהודי־אנגלי ברוצ׳סטר ״חדשות היהודים״ (Jewish Tiding) העלה את שאלת עריכת תפילות ביום ראשון כשאלה שהשעה גרמה, התובעת עמדה ברורה ופתרון ללא דיחוי. במאמר ראשי כותב עורך העתון: ״לאלוהי הצדק והרחמים אין הבדל רב באיזה יום בשבוע משתחווים לפניו המתפללים אליו״. המצב הכלכלי והחיים החברתיים מחייבים שיום המנוחה יהיה יום ראשון, ומכאן המסקנה גם לעריכת תפילות בבתי־הכנסת ביום זה. עמדה זו של העתון עוררה תגובה חריפה מצד אנשי ציבור הנאמנים למסורת הדתית היהודית וקוראים החרדים לקדושת השבת. כדי לקבוע דעת ציבור ערך העתון כעין משאל בקרב אישים בעלי עמדה ציבורית בחוגים שונים של יהדות אמריקה.

---

2. ישראל באמריקה, עמ׳ קיג.

לואי מַרשל, שהיה אז עורך־דין צעיר וכבר התבלט בפעולה הציבורית היהודית, הביע את דעתו, שאמנם שמירת השבת הוא עניין יסודי בדת היהודית, עם זאת אין כל סיבה שלא לעודד גם עריכת תפילה נוספת ביום ראשון לאלה שאין להם אפשרות להשתתף בתפילת־ציבור ביום השבת.

לעומתו הביע משה אהרון דרופסי דעה מתנגדת לתפילות יום ראשון: אין כל טעם וסיבה להמיר את יום השבת ביום ראשון כדי להחזיק בתחומה של היהדות אנשים שאינם מבקרים בבית־הכנסת בשבת. לאלה שאין להם אפשרות לבוא בשבת לבית־הכנסת הוא מציע לערוך תפילה בציבור בליל שבת בכל בית־כנסת ואותה יכול לבקר כל יהודי ללא כל מאמץ וקרבן.

הארכתי קצת בעניין המאבק על השבת בארצות־הברית, כדי להעלות בשלימות את דמותו של איש יהודי זה, משה אהרון דרופסי, אשר היהדות היתה לו מורשת־אבות לא במובן המצומצם של המושג, כי אם מורשת־אבות־ודורות במובן הרחב של מסורת ישראל. בחיי יום־יום הוא היה איש־המעשה: משפטן, עסקן מדיני, שבשנות החמישים של המאה התשע־עשרה נטל חלק פעיל במאבק נגד העבדות בארצות־הברית, עמד בראש מפעלי־תעשייה וחברות מסילות־הברזל. אולם חיי־הרוח שלו היו מעוגנים בתחום היהדות, במחשבה ובמעשה. הוא האמין כי המשך קיומו של עם ישראל, גם כשהוא מפוזר בקרב אומות־העולם, אפשר להבטיח על־ידי ייחודה של תרבות ישראל, שיסודה היא השפה העברית ויצירתה במשך כל הדורות. דבר שהאמין בו בחייו רצה להנחילו לדורות הבאים ועל־כן ציווה מיליון דולר, סכום גדול בימים ההם, להקמת מוסד לחכמת ישראל, לא בית־מדרש לרבנים, שיתחנכו בו אנשים שיעשו את תורתם קרדום לחפור בו, כי אם להקניית תורה ומדע לכל אדם בישראל, וגם לא יהודים, השואפים להכיר ולדעת את תורת ישראל, את השפה העברית, מקורותיה והתפתחותה, ספרותה ושירתה וגם את השפות השמיות הקרובות לה, שמקורותיהן משותפים והשפעתן ההדדית תורה היא ולימוד היא צריכה.

ממלאי צנאתו של דרופסי סבורים היו, שבראש מוסד כזה צריך להעמיד יהודי בעל הכרה יהודית לאומית, בעל שרשים עמוקים בספרות ישראל, שיכוון את התפתחות המוסד ברוחו של האדם שעל שמו הוא נקרא. פרופיסור שלמה שכטר, שעמד בראש בית־המדרש למורים בניו־יורק (Jewish Theological Seminary) והשפעתו היתה רבה על החוגים שעסקו בחכמת ישראל

ובהקמת המוסד החדש על שם דרופסי, הציע להזמין את אחד העם לעמוד בראש המוסד, אף כי אחד העם לא עסק בחכמת ישראל, אלא היה הוגה דעות של הלאומיות היהודית החדשה, או המחודשת. עצם ההצעה הזאת מעידה על כוונתם של מייסדי המוסד, לצרף מחקר העבר עם השקפת־עולם לאומית־מודרנית, שמוסר היהדות שלוב בה, אולם היא צופה גם אל פני העתיד מתוך שאיפה של תחיית היהדות ותרבותה וארץ־ישראל כמרכז־רוחני לה.

א. לוברסקי, מעריצו וידידו של אחד העם, שהיה אז בניו־יורק, כתב לו בדבר ההצעה הזאת. אחד העם הביע ספקות אם מקום זה מתאים לו ואם יוכל למלא את התפקיד. במכתבו מ־30 באפריל 1906 מספר אחד העם, שעבד אז לשם פרנסתו כמפקח בחברת התה של וויסוצקי, עד מה היה רוצה לחזור אל עבודה רוחנית, אך כמעט שאינו רואה את הדבר כמציאותי, והוא שואל: "למה הרגזתני לעורר בי מאווים ישנים, שזה כבר נדמו ונכרתו מלב?" הוא מסיח את לבו בפני ידידו:

> יודע אתה, כי מכל יקר יקר לי החופש הפנימי, הרוחני. הרבה סבלתי בימי חיי, מכמה צדדים לא האירה לי ההצלחה פנים, אבל בדבר אחד הצלחתי תמיד. שמרתי את חירותי הרוחנית בכל המעמדים שהייתי בהם ולא ויתרתי אף כמלוא נימא מהכרתי הפנימית, לא בדיבור ולא במעשה. ועתה הנך בא בהצעה אשר — ירא אנוכי — לא תתאים עם החירות הזאת. הבית שעתיד להינסד הלא יעמוד תחת השגחת 'ועד' או 'מועצה', ובכלל יהיה משועבד, ככל מוסדות הציבור, למה שקוראים 'דעת הקהל', כלומר לאותה 'המלכה' הדספוטית שמעודי לא היתה מוראה עלי. האוכל בשנותי עתה להשתעבד לה? ואם לא אשתעבד, האוכל להחזיק מעמד?
>
> ומצד אחר, הנה בכל חפצי להקדיש שארית חיי לחכמה ולספרות בלבד, איני רשאי לרמות את עצמי. הלא בשנים האחרונות נתרחקתי בעונותי מאהלה של תורה, וזה שנים שלימות שלא עסקתי בלימודים בדרך קבע. וכתוב בספר בן סירא: 'אם תעזבנה יום, יומַיִם תעזבך'. ואיך אערוב את לבבי לעבור פתאום בקפיצה אחת מבית־מסחר של טהע להנהגת בית־מדרש גבוה, מבלי להכין עצמי תחילה לכך, לפחות במשך שנה או שנתים? מלבד זה, הן לא הייתי מעודי בין באי בית־מדרש גבוה, לא אך בתור מנהל או מורה, כי אם אף בתור תלמיד, ואין לי שום ידיעה נכונה, בנוגע להנהגת בית כזה לסדריו הפנימיים ושאר העניינים הנקנים בנסיון[3].

לא היה בכוחו של אחד העם לאמור "לאו", אך הוא גילה את הספקות שבלבו והניח לפרופ׳ שכטר, שישפוט ויחליט. במכתבו הוסיף, שהלשון

---

3. אגרות אחד העם, כרך שלישי, עמ׳ 235־236.

האנגלית אינו זרה לו וכי שנה אחת באמריקה דיה לו להכשיר את עצמו לקרוא בה הרצאות ושיעורים; וכי הנושא הקרוב ללבו הוא מוסר היהדות "לא במובן הדוגמטי, אלא בדרך התפתחותו ההיסטורית".

אם בשל ספקותיו של אחד העם, או מסיבות אחרות, ההצעה על הימנותו למנהל דרופסי קולג' לא יצאה אל הפועל. כעבור שנים אחדות, בשנת 1911, כאשר אחד העם כבר היה תושב לונדון, הוזמן להרצות עשר הרצאות בדרופסי קולג' על הנושא "ההיסטוריה של מוסר היהדות". לשון ההרצאות — אנגלית, ואם כי אחד העם לא ניסה עד אז לדבר בקהל בלשון זו, נענה להזמנה ורק ביקש לצמצם את הנושא. "היסטוריה" זהו נושא רחב ואין לצמצמו בעשר הרצאות ועל כן הוא מציע שהנושא יהיה: "עיקרי המחשבה של מוסר היהדות בהתפתחותם ההיסטורית". כעבור חדשים אחדים ביקש אחד העם לדחות את מועד ההרצאות לשנה, ולבסוף לא יצא הדבר לפועל ותלמידי דרופסי קולג' בתקופה ההיא לא זכו לשמוע תורה מפי אחד העם.

כמנהל דרופסי קולג' התמנה ד"ר כורש אדלר והוא שימש כמנהלו ונשיאו עד שנת 1940. ד"ר אדלר היה מזרחן וחיבר מחקרים רבים בבלשנות ובנושאים היסטוריים יהודיים. הוא היה פעיל בחיי הציבור היהודיים בשטחים שונים. נמנה על המחנה הקונסרבטיבי. לא היה עם הלוחמים בציונות, אך גם לא הצטרף אל המחנה הציוני, גם לא בימי השופט בראנדייס, כאשר רבים מאישים יהודים באמריקה נתנו את ידם לציונות. הוא היה "לא ציוני" (Non Zionist), המונח שנוצר כאשר לואי מרשל הצטרף לסוכנות היהודית המורחבת. ד"ר אדלר מילא תפקיד חשוב בחיי הציבור היהודי באמריקה ובהפצת חכמת ישראל בחוגים שונים.

שנים תרגום ואחד מקור

בתקופת ביקורי בדרופסי קולג' הורו בו חכמי־ישראל, שיצא להם שם כחוקרים וסופרים בתחומים השונים של חכמת־ישראל. כל אחד מהם מפורסם בתחומו כתורם תרומה חשובה במחקר ובספרות, ביניהם: פרופסור יעקב מאנן, היסטוריון, אשר הרצה באותה שנה על תקופת מסעי־הצלב והקדיש מקום מיוחד לתנועות המשיחיות במאה השתים־עשרה, לפי התעודות שגילו בגניזה בפוסטאט על־יד קהיר במצרים; פרופסור מ. מרגליות, חוקר המקרא

ובלשן, אשר לימד באותה השנה הושע; פרופסור צבי מַלטר, מזרחן ופרופסור לספרות התלמודית; אותה שנה הרצה גם בחוג למחשבת ישראל על ר׳ סעדיה גאון.

שפת ההוראה היתה אנגלית, גם בשיעורי התנ״ך וגם בהרצאות בחוג של פרופסור מַלטר. משהו מן המוזרות היה כאשר פרופ׳ מרגליות ניתח את דברי המפרשים, שמקורם עברית, דווקא באנגלית. חלק ניכר מהתלמידים, שלא היו ילידי אמריקה ואנגלית לא היתה להם שפת אֵם, המקור העברי היה מופר להם ולא אחת היו צריכים לעיין במקור כדי להבין את הציטטה שהמרצה הביא בתרגום אנגלי, ואף המרצה בחר לפעמים לקרוא גם את המקור. נוצרה כעין שיטה של שנַים תרגום ואחד מקור — קודם התרגום ואחריו ליתר הבנה ודיוק המקור, וחזרה לתרגום. לא אחת השמיע תלמיד את שאלתו או הערתו בעברית בהברה אשכנזית־ליטאית ואחד התלמידים, יליד ירושלים, שהגיע לא מזמן לפילדלפיה, השמיע את דבריו בהברה הספרדית. המרצה השיב באנגלית ומאת התלמיד הירושלמי ביקש ״לתרגם״ את העברית הספרדית לעברית מובנת גם לו. (כעבור שנים הרצה פרופ׳ מרגליות באוניברסיטה העברית בירושלים ודווקא בהברה הספרדית).

מנהגו של פרופ׳ מַלטר, סופר עברי מובהק, היה לקרוא את הקטעים מ״אמונות ודעות״ במקור, ללא תרגום, וגם בהרצאתו האנגלית השתמש בביטויים רבים בעברית לשם דיוק המושגים, כשימושם בתקופתם. בהקשיבי להרצאותיו של ד״ר מַלטר נזכרתי לא אחת בשיעורים של צבי וויסלבסקי בערבי שבתות של חורף עגום בבית אמי בעיר מולדתי. ידעתי, כי אלמלא היסודות שהקנה לי לא הייתי זוכה להיות ״שומע חפשי״ בהרצאותיו של פרופ׳ מַלטר, סופר עברי, על ר׳ סעדיה גאון בדרופסי קולג׳ בשפה זרה, שאינה לי לא שפת הדיבור ולא שפת המחשבה. ד״ר מַלטר הוא המחבר של הספר Saadia Gaon His life and works (סעדיה גאון — חייו ויצירותיו), שכבר אז הופיעה המהדורה הראשונה שלו, ואם כי לא המליץ עליו בביב־ליוגרפיה המצומצמת שמסר לתלמידי החוג, עיינתי בו בין הרצאה להרצאה ומתוך קריאה הובהרו לי דברים שהאוזן לא קלטה אותם בשמיעה בהרצאה והיתה בקריאה זו גם מעין הכנה להרצאות הבאות.

שיעוריו של פרופ׳ מאנן היה בהם עניין רב ואף חידוש של לימוד פרק חשוב בהיסטוריה לפי תעודות הגניזה, שאז עדיין לא ניתן להן פרסום רחב.

הזכוכית המגדלת שהפרופסור השתמש בה לפיענוח קטעי הגניזה ושלפעמים זיפה בה גם את אחד התלמידים לשם "הצצה" באחד הקטעים, היתה לא רק מכשיר להגדלת האותיות ולהבלטתן, אלא נדמה לנו כאספקלריה בהירה המאירה את העבר הרחוק באור חדש, שניצוצותיו חודרים ועוברים מבעד עובי הזכוכית, לגלות לא רק את הצפונות במרחק הדורות, אלא גם את הטמיר בלבו של צעיר יהודי בדור הזה. אכן, פרק ההיסטוריה שלמדתי באותה שנה מפיו של פרופ' מאַנן הגביר בי את הרצון להכיר את התנועות המשיחיות בישראל וכיסופי הגאולה בכל דור ודור, סיבותיהן וגורמיהן, התפתחותן והשפעתן על דורותיהן ועל הדורות הבאים.

תנ"ך, מחשבת ישראל, תנועות משיחיות — ובכל זאת היתה האווירה קרה. היתה זו תורה שבראש ולא תורה שבלב. חסרה היתה פעימת הדופק העולה ויורדת עם הלמות הלב החי, המפרפר. משל למה הדבר דומה? לאתרוג העטוף במוך המונח בקופסת־כסף סגורה. האתרוג בידי היהודי המקיף את הבימה בבית־הכנסת בחג הסוכות בפיוטי הושע־נא, הוא כאילו מחובר לעץ, יונק מקרקע נטיעתו ופריחתו, אולם האתרוג העטוף והמסוגר הוא כנתוק ממקורו, ניטלה חיוניותו ובקושי שומר על צבעו שלא ידהה. השפה הזרה, החתירה ליסוד ולמקור ללא הידוק הקשר עם ההמשך וההתרחקות מכל שאלה ותשובה החורגות מהמסגרת הצרה של "תורה לשמה" במובן האקדמי — השרו זרות, מעין לימוד מנזרי, תורה ללא נשמה, ללא השראה עליונה, בייחוד כאשר כל האווירה מסביב היתה אף היא קפואה, סגורה, ללא התקרבות המרצים אל התלמידים, ללא הרגשה של שותפות־עניין־וקשר בין העוסקים בתורה באותה סוגיה.

בדרופסי קולג' היתה ספריה שימושית בת עשרות אלפים כרכים והרבה כתבי־יד וספרים של דפוסים ראשונים יקרי־ערך. הספרים, שעניינם חכמת ישראל בנושאים שונים, היו בשפות שונות, ונכרו בהם הספרים בשפת אשכנז, שהיתה ראשונה ועיקרית בספרות זו לפני שהאנגלית לקחה את מקומה בתחום זה. לא חסרו ספרי מקור בעברית, אך הם כאילו הצטמצמו בפינתם, מוסתרים ומסוגרים ובטלים בשישים בין הספרים בלע"ז. לספר העברי החדש כמעט שלא היה מקום בספריה רחבת־מידות זו והיה שתלמידים אספו חתימות על בקשה לספרן לרכוש ספר עברי חדש לשימושם של התלמידים.

פרופ' בן־ציון הלפר

בבית־מדרש זה לחכמת־ישראל היה מקום מיוחד לפרופיסור ללשונות המזרח ולספרות התלמוד, תלמיד־חכם, איש עברי, המקרב תלמידים ומעניק להם מידיעותיו ומהדרכתו מחוץ לשיעורים ולשעות הלימוד. היה זה הפרופסור בן־ציון הלפר.

צעיר היה. כבן ארבעים. אך מידת תורתו וחכמתו גברה ועלתה על מידת שנותיו. "הרי אני כבן שבעים". "זקן — זה שקנה חכמה". תמיד שקוע בספר גם בשעת הפסקה בין שיעור לשיעור, גם בשעת הליכה בקמפוס של הקולג' וגם בנסיעה בחשמלית. עם זה היתה עינו פקוחה לאשר מסביב לו והתעניין בשאלות השעה ובחיי התלמידים מחוץ לשעות הלימודים. לבו וביתו היו פתוחים לפניהם.

בעודו צעיר נתגלה כעילוי בישיבות ליטא, ארץ מולדתו. אך כבר בגיל שש־עשרה צר היה לו המקום בין כתלי הישיבה ונשא את לבו להרחיב את אפקיו. שאיפתו זו הביאתו ללונדון. מחוסר אמצעים לקיומו עבד כשוליה דנגרי ובעבודות אחרות ובו בזמן השתלם בלשונות המזרח. הוא גם פירסם מאמרים בעתון העברי בלונדון "היהודי" בעריכת יצחק סובלסקי. בשנת 1911 הגיע לאמריקה ושמו כבר יצא לתהילה כחוקר ותלמיד־חכם. נוסף להרצאותיו מעל הקתדרה בדרופסי היה גם מנהלה של המחלקה לכתבי־יד בספריה של המוסד.

באותו חורף תרפ"ד עמד פרופ' הלפר בראש חוג לספרות עברית עתיקה. היה זה חוג "שלא מן המניין". פרופ' הלפר נענה לבקשתם של מספר תלמידים, שהיו מעוניינים בנושא זה, והקדיש לכך את שעות הבוקר של יום ראשון. הוא עשה זאת שלא על מנת לקבל שכר, כשם שהתלמידים השתתפו בחוג שלא על מנת לקבל Credit, ללא מבחנים וללא ציונים. "תורה לשמה" במובן הפשוט והמקובל של המושג. לחוג זה הצטרפו כל העברים, כי היה זה חוג עברי, אשר התנהל על טהרת השפה העברית ומשתתפיו דיברו עברית ביניהם לבין עצמם לא רק בשעות כינוסו של החוג. הנושאים שהועלו בחוג היו: שירת שמואל הנגיד, שלמה בן־גבירול, יהודה אלחריזי, "בחינת עולם" של ידעיה הבדרשי ומחברות עמנואל הרומי.

כל אחד מחברי החוג בחר לו נושא שהרצה עליו בחוג לאחר הכנה רבה.

לאחר הרצאת הפותח היו חילופי־דברים, שהשתתפו בהם חברי החוג. הלפר היה מקשיב, לעתים העיר הערות תוך כדי בירור להבהרת הטקסט או לפירושו. הוא גם היה המסיים בדברי סיכום, שהיו הרצאה מקיפה על הנושא, האישיות והיצירה. חברי החוג נעזרו באנתולוגיה שחיבר הלפר Post-Biblical Hebrew Literature (הספרות העברית שלאחר התנ"ך), שכל הקטעים הנבחרים מיצירותיהם של משוררים והוגים בישראל ניתנו בה במקורם ורק הרשימות הביוגראפיות הקצרות בראש כל פרק וההערות הן באנגלית. הלפר היה נותן לחברי החוג לקריאה ספרי מקור וספרי־עזר מספרייתו הפרטית ולשם כך הזמינם לביתו ואגב שיחת־עידוד היה גם מתעניין במצבם של התלמידים. הוא היה ידיד וחבר גדול לתלמידיו ועורר בהם את ההתעניינות בלימוד הספרות העברית ובמחקרה.

בן־ציון הלפר היה בעצם עלייתו המדעית. לשקידתו לא היה גבול. למד ולימד. חקר ופירסם את פרי מחקריו. שמו נודע מחוץ לכתלי המוסד. תלמידי־חכמים ואנשי־מדע בארצות אירופה ובארץ־ישראל העריכו את מחקריו ואת עבודתו המדעית. עליו אפשר היה לאמור: "יגע זה לשתי שעות מה שלא יגעתם אתם כל היום כולו". באמצע עבודתו הפוריה חלה ונקטף — והוא רק בן ארבעים.

מותו ללא עת של בן־ציון הלפר הדהים את חוגי המלומדים והסופרים העברים, את חבריו להפצת חכמת־ישראל וביותר את תלמידיו העברים, אשר נתייתמו ממורם רב־החכמה והמדריך הנאמן. רבים באו להלוויתו מכל רחבי אמריקה. ש. ב. מקסימון, חבר נעוריו מלונדון, אשר יחד למדו מתוך עוני ויחד צעדו שם את צעדיהם הראשונים בשדה הספרות העברית — הספידו בעברית בקול חנוק מדמעות.

גדול הוא העולם ורחב־ידים. רבות ועמוקות הן התמורות בחיי הכלל והפרט ואף פעם לא ידע אדם מתי ובאיזה מקום יתחדשו עליו חוויות נעורים.

בסתיו תשכ"ב (1961) שהיתי בלונדון בשליחות התנועה העברית העולמית. לסעודת ליל שבת הוזמנתי לביתו של ד"ר שמואל זק"ש, יהודי ברוריין, פעיל בתנועה העברית, דודו של שר החוץ אבא אבן. לפני סעודת השבת העלני ד"ר זק"ש לקומה השניה לספרייתו העשירה, שהספר העברי

תופס בה מקום ראשון ועיקרי. עוד אני מסתכל בארונות הספרים ועיני לא תדע שבעה ומאַרחי הגיש לי ספר למזכרת ובו הקדשה:

שי מוגש ליוסף שפירא
ברגשי ידידות וחיבה
מאת שמואל זק״ש הרופא
לונדון, ערב שבת קודש
פר׳ לך לך, תשכ״ב.

פתחתי את הספר והנה זה האנתולוגיה של הספרות העברית שלאחר התנ״ך לבן־ציון הלפר. בו ברגע כאילו הועברתי עשרות שנים אחורנית וטולטלתי למקום של דרופסי קולג׳ בפילדלפיה. לפני עיני עמד פרופ׳ הלפר במלוא קומתו הרוחנית, המורה והאיש. לחצתי את ידו של ד״ר זק״ש ואמרתי: תודתי כפולה, על המזכרת הנאה ועל הבחירה. זכיתי לשמוע תורה מפי פרופ׳ הלפר בחוג לספרות עברית בדרופסי קולג׳. היה זה לפני שלושים ושמונה שנים. לא זכינו להשלים את שנת הלימודים. בחודש אדר ב׳ אותה שנה הלך לעולמו.

הוא היה גיסי — אמר ד״ר זק״ש — והערב תבוא אלינו גב׳ הלפר, רעייתו של הפרופיסור, המבקרת עתה בלונדון. כאשר ירדנו מן הספריה לחדר האוכל כבר מצאנו שם את גב׳ הלפר. היא שמחה להיפגש עם אדם שהיה לפני שנים רבות משומעי לקחו של בעלה המנוח, אשר שמו לא נשכח ממנו והוא זוכר את תורתו ואת יחסו האדיב לתלמידיו.

בחורף תשכ״ח (1968) ביקרתי בארצות־הברית ביקור משפחתי. חברי ד״ר יהודה פילטש, מרצה בדרופסי קולג׳, הזמינני להרצות שם הרצאה על הנושא ״ירושלים של דורות״. נעניתי להזמנה מתוך סקרנות רבה לבקר במקום זה, שהיה לי בנעורי מקום תורה ארעי ולתקופה קצרה, אך מעט התורה שלקחתי אתי משם הצטרפה לדברים שלמדתי קודם והמשכתי ללמוד ולעיין בהם לאחר זה. בייחוד הייתי נרגש מן העובדה, שבמקום זה שציער עברי הרגיש את עצמו בו כזר שלא במקומו, הנני מוזמן להרצות בעברית ושאני איש יהודי פשוט ללא תואר אַרצה בפני פרופסורים ומרצים, משמיעי־לקח ומפיצי־תורה ברבים.

בהיכנסי לסביבת הקולג׳ כמעט ולא הכרתי את מקומו. רבים השינויים. לא זו שכונת הפאר של אנשי מעלה. דרי השכונה עזבוה זה שנים. עזובה

מסביב ומוקף הוא הקולג' שכנים, שאינם מכירים לא אותו, לא את עברו ולא את יעודו. בערב לא רבים המבקרים בקולג' ואף המעטים הבאים אליו טעונים שמירה, כי לא לבטח יצעדו את צעדיהם בסביבה. זו התמורה שבכל ערי אמריקה הגדולות, שתושביהן נדדו מן המרכז אל ה"סובורב", אל הפרברים והקימו להם שכונות חדשות רחוקות משאון קריה ואת שכונותיהם הקודמות ירשו אנשים מקרוב באו.

שיני הזמן נתנו את אותותיהן בדרופסי קולג' מלבר, אך תמורות העתים בבית ישראל סימניהן נראים בו מלגו. דרופסי קולג' הנהו כיום לא רק מוסד לחכמי־ישראל, אלא גם מוסד עברי ברוחו, אם כי גם כיום החלק העיקרי של הלימודים מתנהלים באנגלית. לא יכול היה המוסד לעמוד מול הרוחות החדשות המנשבות בבית ישראל עם תקומתה של מדינת ישראל. אם מדינת ישראל איננה עדיין מרכז רוחני, שמעיינותיו נפוצים חוצה, הרי היא לב האומה, שלשונה מופרת לא רק בתחומיה כשפת המדינה, אלא גם במרכזי התורה בתפוצות כלשון האומה. שינוי זה ניכר ובולט על כל צעד. מעל מדפי הספריה בלשכת הדיקן בולטים ספרים עברים וביניהם גם כאלה שלא מכבר יצאו מתחת מכבש הדפוס בישראל. גם חדריהם של הפרופסורים עטורים ספרים עבריים ורבים מהם פירסמו את מחקריהם בעברית בהוצאות ספרים בישראל. גם הקטלוג של ספריית המוסד שונה הוא לגמרי מזה שלפני ארבעים שנה. המורים והתלמידים מדברים עברית ביניהם ובקמפוס של הקולג' נשמעת העברית בהברה הספרדית.

להרצאתי בשעות הצהרים באו עשרות פרופסורים, מרצים ומורים בדרופסי קולג' ובגרץ קולג' (בית־מדרש למורים על שם ההיסטוריון צבי גרץ). הייתי "בתוך עמי". חברי מאז, כיום פרופ' זאב חומסקי, בלשן ומחבר ספר על דקדוק הלשון העברית, נזכר ב"ימים ההם" ושנינו היינו מוכנים לברך "ברוך משנה עתים". לו נראית ההתפתחות טבעית יותר, כי הוא לינה אותה בתמורותיה, ולו ולחבריו גם חלק בגורמיה, אולם בעיני מתוך מבט אחורנית ומרחק הימים נראה השינוי כחלק מן התהליך שלמעלה מן הטבע המלווה את דורנו באירועים נפלאים, שעם כל שאיפת־הלב לא חזו אותם בני הדור מראש והנה הם מתרחשים ובאים בחיינו ובימינו. תקומתה של מדינת ישראל שינתה את בית ישראל ואשרי המחכה ויגיע לימים.

ועוד ימים יגידו!

ח. עורך תלמיד־חכם

לעבודה במערכת ה"אידישע וועלט" בקליבלנד באתי בשנת תרפ"ו (1926) לפי הזמנה. שנה קודם ביקרתי בעיר זו מטעם מרכז "התאחדות־צעירי־ציון" ועשיתי היכרות עם עורך העתון ועם חברי המערכת ואף מסרתי לפרסום מאמר על מגמותיה של ה"התאחדות" ועל פעולותיה. משהתפנה מקום במערכת עלה זכרוני לפני עורך העתון והזמינני כעובד קבוע בעתון.

לא הרי ה"אידישע וועלט" בקליבלנד כהרי ה"אידישע וועלט" בפילדלפיה. קרבתה של פילדלפיה לניו־יורק חייבה את העתון היהודי המקומי להתאמץ להשתוות ככל האפשר לעתוני הכרך. גדלה של האוכלוסיה היהודית בפילדלפיה היתה פי־שלושה מזו שבקליבלנד. חיי הציבור היהודי בפילדלפיה היו מושפעים הרבה מהציבוריות היהודית בניו־יורק. רבים המבקרים בה מפעילי הציבור היהודי ומאישי הספרות בניו־יורק. הרכב המערכת של ה"אידישע וועלט" בפילדלפיה היה מגוון וכמעט במתכונת של עתון יומי בניו־יורק. לא כן ה"אידישע וועלט" בקליבלנד, אשר היה עתון יהודי מקומי ללא יומרות יתירות. מניין האוכלוסיה היהודית בקליבלנד אז כמאה ועשרה אלף נפש, כשליש מהם יהודים יוצאי הונגריה, מהם מחוגים מתבוללים, אשר יידיש לא ידעו והשתתפותם בחיים היהודיים בעיר מועטה, ומהם מחוגי האורתודוכסיה הקיצונית, אשר התבדלה מתוך אדיקות יתירה מיתר האוכלוסיה היהודית בעיר. קוראי העתון היהודי בקרב אוכלוסיה זו היו מעטים.

ר' יהושע ראקער

לא הרי העורך של ה"אידישע וועלט" בקליבלנד כהרי העורך של ה"אידישע וועלט" בפילדלפיה. משה כץ היה חניך התקופה וסערותיה.

בצעירותו נטה לשדות זרים ורצה להאיר את חשכת הרחוב היהודי באור תנועות השיחרור בעולם, וסופו שמצא את הדרך בחזרה אל שאיפות החירות של עמו ותחייתו. ר' יהושע ראקער, עורך ה"אידישע וועלט" בקליבלנד, היה חניך העיירה היהודית בגליציה, שגדל על ברכי החסידות של בית צאנז וממנה יניקתו. למד תורה הרבה, הציץ ונפגע מספרות ההשכלה, בייחוד זו של גליציה, רנ"ק ושי"ר, אך לא התרחק מתורת־ישראל וממסורת־אבות.

מצעירותו אחז בשבט סופרים. עוד בשנות השמונים למאה התשע־עשרה פירסם קורספונדנציות ב"המליץ" על חיי היהודים בהונגריה, מקום מגוריו אז. משבא בתחילת שנות התשעים אל קליבלנד פנה למסחר לשם פרנסתו, אך הוא היה יותר מדי איש ספר מלהיות סוחר מצליח. על אף דאגות־הפרנסה הרבות בשנותיו הראשונות של מהגר בארץ זרה, קבע עתים לתורה וגם לא הזניח את עֵטו. כאיש תורה וכמשכיל עברי כתב את דבריו עברית, דברי תורה שפורסמו בעתון העברי "הפסגה" שהופיע בשיקאגו. אולם הוא התעניין גם בחיים השוטפים ופירסם קורספונדנציות ב"טאַגעבלאַט" הניו־יורקי ובעתונים אחרים על החיים היהודיים בקליבלנד. באותו זמן ריכז חומר לספרו "דברי חכמים", לקט דרשות חז"ל מתלמוד בבלי, מסודר לפי מקראות התורה ונוסף עליו "אבני חפץ" — "דברים יקרים ונחמדים, מספרים ראשונים ואחרונים, לברר וללבן מאמרים תמוהים ועמוקים". חלק מהספר (על ספר בראשית) ראה אור בתרס"ג (1903) ובמהדורה מחודשת בתר"פ (1920). יתר החלקים לא ראו אור.

ב"דבר אל הקורא" מסביר המחבר את חשיבותו של התלמוד במשך כל הדורות מאז שר' יוחנן בן זכאי ביקש וקיבל מאספסינוס את יבנה וחכמיה:

> ידענו, כי לולא התלמוד כבר אָבד ישראל בעמים וגם שם וזכר לא היה לו. התלמוד היה תמיד מקור חיי הרוח לבני יהודה הנענים והניגשים. — — אולם עתה נשתנו העתים, חלפו הזמנים ועמהם גם דרכי בני־אדם. ארץ חדשה ושמים חדשים נגלו לפנינו, ותנאי החיים נשתנו פה מן הקצה אל הקצה. ותחת אשר בהיותנו שוכנים על אדמת אירופה, אף כי טרודים היינו כל היום כולו על המחייה ועל הכלכלה, להביא טרף לביתנו, לחם לפי הטף, בכל זאת קבענו עתים לתלמוד ושמרנו אותו כבבת־עין, עזבנו אותו פה מכל וכל ושכחנו אותו כמעט מלב — — מה היה לנו פה אשר לימוד התלמוד נשאר רק קניין של איזה יחידים וכל העם כולו אין לו חלק בו...

בספרו "דברי חכמים" והתוספת "אבני חפץ" התכוון ראקער לעורר

אנשים אשר למדו תלמוד בימי נעוריהם לחדש את עיונם בו "ותתעורר בהם התשוקה לעשות גם מועדים ולקבוע עתים לתורה".

בשנת 1898, לאחר נסיונות אחדים לעסוק במסחר שלא עלו יפה, יסד ראקער את הדפוס הראשון היהודי בקליבלנד, בו נדפס גם ספרו "דברי חכמים". מלאכת הדפוס קרובה היא לענייני ספר וספרות. העוסק בה כאילו עושה מלאכת־קודש, בדפוסים עבריים ראשונים מנציחים גם את שמו של ה"בחור הזעצער" *. בהיותו בעל דפוס עלה בידו להגשים את רצונו לייסד (בשנת 1906) עתון יהודי יומי בקליבלנד, שהוא היה אחד ממוציאיו לאור וגם עורכו במשך שלוש שנים, עד שהתגלעו חילוקי־דעות בינו ובין שותפיו והחבילה נתפרדה ועריכת העתון הוצאה מידי ראקער, מייסדו ועורכו.

העתון היה אמנם עסק פרטי, אך ראקער החשיבו ככלי אשר תפקידו לשרת את הציבור ולקבוע עמדה מתוך גישה ציבורית ושיקול־דעת של יושר ציבורי. שותפיו גישתם היתה מסחרית גרידא — מה טוב לעתון ולהכנסותיו. אמנם כל הלקוחים — הקוראים והמפרסמים — שווים הם, אך מהם יש ששווים יותר. מפרסם מודעות שווה יותר מקורא וגם לא כל מפרסמי המודעות שווים הם, הכל לפי גודל המודעות ותכיפות הופעתן בעתון. ראקער לא התעלם מחשיבותן של המודעות לקיומו החמרי של העתון, אך הן לא הכריעו בגישתו הציבורית. הוא התאמץ להבדיל בין שתי הרשויות שבעתון: רשות המערכת ועמדותיה ורשות המודעות והעסק ולא הסכים שדעתה של המערכת תהיה תלויה ונמדדת באורך המודעות וברחבן. בשנים המאוחרות היה מתלוצץ ואומר: למודעת־אֵבל יש לקבוע מחיר גבוה מאשר למודעה על נישואין, משני טעמים: לאחר מודעת הנישואין עוד יבואו מודעות וברכות להולדת ילדים, בר־מצוה, חתונה של ילדים ועוד, אולם מודעת־אֵבל מסיימת את פרשת המודעות; מודעת אֵבל היא גם אֵבדן קורא של עתון יהודי, כי הבנים לא ימשיכו בחתימה על עתון ביידיש, על כן יש להרבות במחירה.

כידוע, מחשיבים באמריקה את בעל ההצלחה, ויהיו גורמיה מה שיהיו,

---

* בספר „המפואר" לשלמה מולכו, דפוס אמסטרדם תס"ט (1709) הוצב זכרון להפועל שעסק בסידור הספר: "על ידי הפועל הזעצער במלאכת הקודש באמונה נאם יעקב בר משה סגל ז"ל, מק"ק האמבורג הבירה, חתן יעקב מארשן ע"ה מאמשטרדם", ועוד.

גם כאשר היא באה לא בזכותו של האדם שהיא עולה בחלקו. "הצלחה גוררת הצלחה" (Nothing succeeds like success). המפסיד במאבק הוא "לא־יוצלח" ואין לבדוק בגורמים ובנסיבות. בשביתת תופרי־הבגדים (Cloukmakers) בשנת 1911, אחת השביתות הגדולות בארצות־הברית לפני מלחמת־העולם הראשונה, התייצב ראקער במאמרים הראשיים שלו לימין השובתים ולא שינה מעמדתו גם כאשר בעלי בתי־החרושת לבגדים בקליבלנד הפסיקו לפרסם את מודעותיהם בעתון. שותפיו התמרמרו על כך שהוא גורם הפסד לעתון ולאחר שהפועלים הפסידו בשביתה האשימוהו על שלא חזה את התוצאות מראש ולא יכלו להסכים אתו, שהשובתים צדקו גם כאשר הפסידו. אם ההצלחה לא האירה להם פנים הם "לא־יוצלחים" וכל המתחבר אליהם או מגן עליהם — הוא כמותם. על רקע זה נדחה ראקער מעתונו. ימים רבים לא יכל ראקער לשבת בשלוה מבלי לבוא בשער־בת־רבים במאמריו והוא יסד שבועון "די אידישע וועלט", אשר כעבור שנתיים התאחד עם העתון היומי והעתון החדש־ישן נשא את השם של השבועון ומאז היה ראקער לעורכו ובמשך הזמן גם לבעליו היחיד.

ה"אידישע וועלט" בקליבלנד היה עתון בלתי־תלוי בפוליטיקה המפלגתית האמריקאית, הארצית והמקומית. הוא לא נתמך על־ידי אחת משתי המפלגות הגדולות — הרפובליקנית והדמוקראטית — ולא קיבל מענק קבוע מאחת מהן. במלחמת בחירות — ארצית ומקומית — היה מקבל מודעות משתי המפלגות ותומך במועמדים מקומיים לא לפי הקו המפלגתי, אלא לפי הערכה אישית. גם במועמדים לנשיאות קבעה בעיקר הערכתו של העורך למועמד. הוא גם לא מנע מאנשי המערכת או מאנשי ציבור להביע את דעתם בעד מועמד אחר במאמרים חתומים בשמם או במכתב למערכת. היה ובמאמר הראשי המליץ בו בזמן על חלק מן המועמדים של מפלגה אחת לתפקידים מסויימים ועל חלק מן המועמדים של המפלגה האחרת לתפקידים אחרים. אי־אחידות זו לא נחשב לו כחסרון. היה גם שלא המליץ בכלל על מועמדים מסויימים, אלא "הציגם" בפני הקוראים, מונה את שבחם ואת מחדליהם של המועמדים השונים ומשאיר לקורא־הבוחר שישפוט בעצמו ויחליט מי מהם ראוי יותר לתת לו את קולו. יחס חיובי מיוחד היה קובע למועמדים בלתי־תלויים, שמרדו במפלגותיהם, או שהופיעו ברשימה עצמאית ללא תמיכת מפלגה. עצם הדבר שאדם סומך על כוחות עצמו ואינו מחפש משען ב"מכונה" מפלגתית,

זיכה אותו בעיני ר׳ יהושע ראקער, שאף הוא הלך כל שנותיו בשביל משלו מבלי להישען על כוח זולתו.

״די אידישע וועלט״ היה עתון יהודי מקומי, אשר הקדיש את עיקר עניינו לשאלות החיים היהודיים בעיר בפרט ולשאלות מקומיות בכלל, אך הוא הביא על דפיו גם חדשות ופרשנות על החיים היהודיים באמריקה ובתפוצות ישראל וגם על המתהווה בארצות־הברית ובארצות־חוץ, באשר לרבים מקוראיו היה העתון המקור היחיד לאינפורמציה ולקריאה יומית. חבר עובדי המערכת היה מצומצם ולא יכלו להקיף את כל שאלות השעה ותקציב המערכת לשכר־סופרים אף הוא לא הספיק לשלם שכר־סופרים לסופרי־חוץ. את החסרון הזה צריך היה למלא על־ידי תרגום מאמרים מעתונים כלליים והעתקת מאמרים מעתונות יהודית בחוץ־לארץ שהגיעו למערכת. בתרגום מאמרים היה ראקער מייעץ לעובדי המערכת להשתמש בעיקר בשבועונים הליבראליים ולתמצת את מאמריהם של עתונאים ידועי־שם. לפעמים היה הוא בעצמו מתרגם מאמר והיה מלביש אותו לבוש יהודי ואף לא נמנע מלהכניס בו פסוק מן התנ״ך ומאמר חז״ל, שהיה מרבה להשתמש בהם במאמריו הוא, באשר היה בטוח שהקורא היהודי נהנה מסגנון זה והוא קרוב ללבו.

פעם כאשר צעירה אחת עברה בשחייה את תעלת לַאמַאנש כתב ראקער מאמר ראשי להערכת המאורע וכדרכו הרבה בפסוקים ובמאמרי חז״ל, כגון: שבין הדברים שאדם חייב ללמד את בנו כלול גם ״להשיטו במים״. אמרתי לו: — היום ודאי מקדישים למאורע זה מאמרים בכל העתונים בעולם גם בלונדון ובפַאַריס, ומה יעשו הגויים שאינם בקיאים במאמרי חז״ל? — חייך וענה: ״אַזאַ טעם האָט זייער שרייבעכץ״ (כזה הוא טעם כתיבתם...).

אשר לגזירת מאמרים מעתונים אחרים היה רגיל לאמור: ״מספריים טובים יפים מעט רע״, היינו במספריים אפשר לגזור מאמר טוב יותר מאשר זה היוצא מתחת עטו של סופר לא חרוץ.

היה לו לראקער חוש הומור. בשיחותיו כבכתיבתו היה משתמש בו בדקות הביטוי ובמקום המתאים. בימים הראשונים לעבודתי בעתון, ואני עדייז לא רגיל בשבילי עריכה ולא בקי בנימוסי היחסים שבין ״יד״ במערכת לעורך, קראתי בשעות המאוחרות בערב הגהה של מאמר ראשי שנכתב על־ידי העורך ומצאתי בו משפט, שלדעתי לא התאים לעניין. לא העזתי להכניס

שינוי בכתב־יד של העורך עצמו והתייעצתי עם מנהל הדפוס, שעבד שנים רבות בעתון והיה בקי בכל סודות המערכת. הוא הזהירני שלא לנגוע חלילה בדברים שיצאו מתחת עטו של העורך. לא היה תקדים כזה כל השנים שהוא עובד בעתון, וייעץ לי להשאיר את הדברים ככתיבתם. אולם אני לא יכולתי להשלים עם המשפט שנראה לי כבלתי־מתאים לעניין. טלפנתי לביתו של העורך והוא כבר היה על משכבו. ביקשתי למסור לו שאני מבקש לדבר אתו בעניין שאינו סובל דיחוי למחר. משמע על מה הזעקתי אותו הסכים לשינוי שהצעתי והעיר: להבא אינך צריך להטריח את עצמך וגם אותי בשל תיקון במאמרי. ה"עדיטאריעל" (מאמר ראשי) שלי אינו בבחינת ספר תורה, מותר לתקן ולמחוק. קיבלתי שיעור בעריכה.

משהתאזרחתי במערכת פרסמנו כל יום שישי סידרת רשימות "אפיזודות בהיסטוריה הישראלית". העורך ואני היינו שותפים לכתיבת ה"אפיזודות". פעם נשאל ראקער על־ידי אחד הקוראים לדעתו, רשימותיו של מי מעניינות יותר, שלו או שלי? ענה ראקער ב"רצינות" רבה: שני אנשים כבר הכריעו בדבר. — ומי הם? — השניים שתיים הן — אשתי בטוחה שרשימותי מעניינות יותר ואשתו של שפירא אין לה כל ספק שרשימותיו מעניינות יותר.

ההומור של ראקער בא לידי ביטוי גם בעניני ציבור. הוא היה יהודי מקורי. ידע לרמוז רמז המשתמע ממשפט ללא גמר. המבין יבין. די לחכימא. בשעת סעודת קבלת פנים לנחום סוקולוב בקליבלנד נקרא ראקער לאמור דברי ברכה וכך התחיל את דבריו: כשנחום סוקולוב יושב בראש השולחן ראוי לאמור עליו דברי תורה, כשנחום סוקולוב יושב בראש השולחן ראוי לאמור עליו דברי חכמה — וכאן עשה הפסקה והוסיף מלה אחת: "אַז מען קען" (מי שהיכולת בידו). כל המסובים ידעו, שבפיו של ר' יהושע ראקער יש דברי תורה ודברי חכמה וההערה של ענוותנות יתירה היה בה רמז שקוף לנואמים הרבים שדבריהם לא היו לא דברי תורה ולא דברי חכמה.

חסידות ממקור ראשון

ר' יהושע ראקער היה בקי בחסידות. הוא לא היה נתון לחקירתה כתנועת־עם ואף לא העמיק למקורותיה הראשונים, אלא הוא עצמו היה "מקור" ל"הווי" של החסידות, גם כאשר באורח־חייו היה כבר רחוק ממנה

כרחוק קליבלנד שבאוהייו מצאנז שבגליציה. בקיאותו בחסידות באה לא מתוך הסתכלות מן הצד, מקריאה בספרים ומשמיעת־אוזן, אלא הוא ינק אותה בילדותו ממקור ראשון. בייחוד היה בקי בחסידות של צאנז, שמייסדה היה ר׳ חיים האַלבערשטאַם, גאון בתורה ובעל מדריגות גבוהות בחסידות. בהקדמתו לספרו ״הצדיק מצאנז״ (דער סאַנזער צדיק) מספר ראקער: ״כותב השורות האלה זכה, בהיותו נער צעיר, להכיר את הצדיק מצאנז. הוא גם שמע מחסידים ותיקים ובייחוד מאביו, שהיה חסיד צאנזאי נלהב ובעצמו בעל מדריגה, הרבה מאורעות, מעשיות, אַפיזודות, שיחות ודברי־תורה משל הצנזאי״.

סיפורי־מעשיות על בית צאנז ועל אדמו״רים אחרים לא היו לו לראקער בבחינת פולקלור, אלא חוויית־נעורים בלתי־נשכחת. ככל שהתאמץ לשוות לסיפוריו החסידיים בעל־פה ובכתב צורה ספרותית ולעטוף אותם בעטיפה היסטורית, הזדקרה ועלתה מתוכם ההתלהבות הפנימית של חסיד בן חסיד והתמימות שבאמונה של מאמין בן מאמין. ראקער היה גם מרבה במסירת דברי־תורה חסידיים, אשר מקורם היה לא חיבוריהם של ראשוני החסידות ותלמידיהם, כי אם דברים ששמע בנעוריו מפי חסידים בעלי מדריגה בחצר הרבי ובקלויז החסידי, וגם דברי־תורה אלה יצאו מפיו בכעין יראת־קודש, כפי שנקלטו בלבו ובהכרתו אז בהיותו צעיר מקשיב להם בחרדת־לבב של בן חסידים.

בספרו של ראקער ״הצדיק מצאנז״ ניכרת השפעתו של הסביבה בה חונך. במחלוקת הידועה שבין צאנז וסדיגורה, שעליה מסופר בחלקו השני של הספר, משתדל המחבר למסור דברים כהווייתם ונזהר מלהבליט את נטייתו האישית לצד זה או זה, אך בין השורות כלל לא קשה להכיר את מוצאו של המחבר. הקורא בספר ומי שהקשיב לשיחותיו בעל־פה על נושא זה מרגיש היטב, כי על אף מאמציו של הכותב והמספר אינו עולה בידו להשתחרר מהשפעת בית צאנז ובייחוד מדמותו של ר׳ חיים האַלבערשטאַם, הרב מצאַנז.

משנודע לראקער כי מוצאי היא מחסידי בית ריז׳ין (הסבא ברל סאווע־רעצער היה חסיד נלהב של הרבי מבויאן והסבא ר׳ אבא׳לי היה נוסע להוסיאטין כל עוד הרבי ר׳ מרדכי שרגא, בנו הצעיר של הריז׳ינאי היה בחיים) היה מדגיש בסיפורים ששמעתי מפיו את הערכתו של ר׳ ישראל׳צי, מייסד השושלת הריז׳ינאית, שהקים את חצרו בסדיגורה, לאחר שברח מרוסיה

בשל רדיפת השלטונות. מפיו של ראקער שמעתי לראשונה את הסיפור על הפגישה בין ר' חיים מצאנז ור' ישראל'צי בסדיגורה. על אף זה ששונים היו דרכי התנהגותם של שני גדולי החסידות האלו השתוקקו להיפגש זה עם זה, ואם כי ר' חיים היה גדול בחמש שנים מר' ישראל'צי נסע הוא אליו לסדיגורה. וכך יספר ראקער בספרו "הצדיק מצאנז" על הפגישה בין שני "הרים" אלה ועל הערכתו של ר' חיים מצאנז לר' ישראל מריז'ין:

הנסיעה מצאנז לר' ישראל'צי — היו מספרים מלניו — היתה מלאת מורא. כל הזמן ישב הצנזאי בעגלה אחוז דבקות והתלהבות. בערים ובעיירות שעבר דרכן באו מאות חסידים לקבל את פניו, אך הוא לא רצה לקבל איש, כדי שלא לאַבד זמן מרוב השתוקקות לראות את הריזינאי.

גם ר' ישראל'צי היה מלא התפעלות בשמעו על ביקורו של הצאנזאי. 'אורח חשוב! אורח חשוב' — חזר ואמר כל הזמן אל מקורביו — 'אורח חשוב בא לבקר אותנו. אתם יודעים, ר' חיים מצאנז הרי הוא בית־הדין הגדול של הדור'.

על הרושם החזק שהשאיר ר' ישראל'צי על הגאון מצאנז מספרים בעולם החסידי: בשובו מסדיגורה נפגש הצדיק מצאנז עם הרב ממאַטערסדאַרף, ר' שמעון סופר (כעבור זמן הרב מקראקא), אחד הגאונים המפורסמים בדורו, בנו של ר' משה סופר, ה'חתם סופר'.

ר' שמעון סופר, שהיה מתנגד והעריך את הצאנזאי על גאונותו, שאל את ר' חיים: הא כיצד גאון שכמותך ישפיל את עצמו לנסוע אל הרבי מסדיגורה? מה יכול גאון שכמותך ללמוד מהסדיגוראי?

ענה ר' חיים ואמר: — כידוע יש שני הרים קדושים: הר סיני, עליו נתן הקדוש־ברוך־הוא את התורה והר המוריה, שעליו היה מוכן אברהם אבינו להקריב את בנו, את יצחק. ושאלה חמורה היא: למה בחר שלמה המלך לבנות את בית־המקדש על הר המוריה ולא על הר סיני, שעליו ניתנה התורה?

התשובה היא — המשיך הצנזאי — שהמקום שבו פושט יהודי את צואר, מוכן ומזומן להקריב את עצמו למען בורא העולם, חשוב הוא בעיני השם יתברך אפילו יותר ממקום שבו ניתנה התורה.

האמן לי, הרב ממאַטערסדאַרף — סיים הצנזאי — שהרבי ר' ישראל'צי מוכן בכל רגע להקריב את עצמו למען הבורא, ועליו אפשר לקרוא את הכתוב 'ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם'. לבו הוא מקדש שהשכינה שורה בו תמיד.

בימים שבאתי לעבוד במערכת ה"אידישע וועלט" בקליבלנד, כבר היתה לי ידיעת־מה בחסידות, בתולדותיה ובמקומה ביהדות בדורות האחרונים. משהו מההווי החסידי הכרתי בבית סבא, בחצרות האדמורים בעירנו ובקלויז של חסידי בויאן, שביליתי בו שנות־נעורים בשעות בוקר מוקדמות ובשעות לילה מאוחרות. מושגים מתורת החסידות קניתי מתוך עיון בספרי ראשונים.

בשיחותי עם העורך ראקער תפס עניין החסידות מקום חשוב. הייתי מביא לפניו כל חידוש ש"נתגלה" לי בתורת החסידות והוא היה מוסיף עליו מסיפורי החסידים, שהיה מספר אותם בתמימות של חסיד עם קורטוב של "ביקורת" משכילית, שהיו משתלבים אצלו כמעט באופן טבעי, ההתלהבות והספקנות היו כאילו שני צדדים של מטבע אחד.

ראקער הירבה לספר על כך איך ש"נחלץ" מעולם החסידות וכי עוד בימים שחי בסביבתה כבר נפגמה תמימות אמונתו במופתים של הרביים. גם בזה הופלה בית צאנז לטובה. שם לא הירבו לספר על ה"מופתים" של הרבי. ור' חיים בעצמו היה אומר: "אותות ומופתים — באדמת בני חם", היינו זה עניין לגויים ולא ליהודים ולרביים. לא נמנע ראקער גם מלספר בדיחות של משכילים, שהיה בהן משום לעג גלוי ומוסתר לפנַטיות שבחסידות, לקנאותם המופרזת של חסידים ולירידה שחלה בה בדורות האחרונים עם ריבוי ה"נכדים". היו בדיחות אלה בנוסח של הסופרים שבדור ההשכלה בגליציה (יצחק ערטר, ראובן אשר ברודס ואחרים). אולם מתחת למעטה המשכילי הזדקר ונתגלה המאור שבחסידות וניצוצותיו חדרו גם ללבי. היה זה לימוד תוך כדי שיחה והיו השיחות כעין "אינטרמצו" בעבודת־המתח של "יד" במערכת של עתון יומי, שחבר העובדים שלה מצומצם ועליו למלא תפקידים של עתון יומי מלא ולדחוס לתוך עמודיו את כל החדשות הכלליות, ידיעות מהעולם היהודי ומקומיות, עם מאמרים וכתבות ותגובות יום־יום. כל עיקרו של עתון יומי הוא — הרגע, השעה, לא לאַחר, לא לפגר. עתון שעבר יומו ערכו פחות אפילו מחמץ שעבר עליו הפסח, כהלצה היהודית הקולעת: "למה לי לקנות עתון היום, כאשר מחר יהיה חדש?"

ראקער כעורך לא היה מנצח על "מקהלת" העובדים. גם לא הפקיד עליה מנצח בדמות עורך־משנה. כל אחד בה ניגן "סולו", אך היתה מעין אחידות, מתוך שמירה על כללים מסויימים שהם חלים בתחומו של עתון יומי יהודי, ציוני, מקומי, בעל מגמה ליבראלית, הנועד לציבור מסויים ואין לו עניין להתנגש עם חוגים שדעתם שונה ושגם להם יש להקדיש מקום לפרסום פעולותיהם ואף להסברת דעותיהם, מבלי להעיר זו ההערה הידועה "שלא על דעת המערכת", כי הקוראים הקבועים המכירים את העורך ואת דעותיו, יודעים להבדיל בעצמם בין דברים שהם על "דעת" המערכת ובין שאינם על דעתה — ולמה להדגיש את המפורסמות? ראקער היה נוהג עם עובדי

המערכת אורח משפחתי, משוחח אתם, לרוב ביחידות עם כל אחד ותוך כדי שיחה היה שואל לדברים שהיה לו עניין לדעתם, משיא עצה טובה, מסביר וחוזר ומסביר כאשר היה נדמה לו כי העצה לא נתקבלה על דעתו של השומע, מחווה דעה, שלפעמים נשמעה כעין דעת עורך, אך מעולם לא הגיעו הדברים לידי ויכוח חריף. את חילופי־הדברים בעניין שבו לא נשתוו הדעות היה מסיים לרוב בהערה כעין זו: — ודאי תכתוב לפי דעתך, אך אל תחרוג מן המסגרת ואל תאלץ גם אותי להגיב בצורה שאינה מתאימה. איש איש לפי רוחו, אך בניחותא.

גישתו הליבראלית של העורך הקלה על עבודתי במערכת. הייתי איש תנועה, פעיל במפלגת "התאחדות־צעירי־ציון". תמכתי במלוא הכרתי בתנועת־העבודה הציונית ועמדותיה בתנועה הציונית ובקונגרסים הציוניים. לא תמיד השלמתי עם דרכיה של ההסתדרות הציונית באמריקה, בייחוד כאשר בהנהגתה השתלטו כוחות עוינים לתנועת־העבודה. לא רק שלא יכולתי להעלים את דעותי, אלא הייתי מעוניין להשמיען ברבים. עוד לפני שנתקבלתי כעובד קבוע במערכת ה"אידישע וועלט", בשבועות הראשונים שהיו בבחינת היכרות לשני הצדדים, דיברתי על כך גלויות עם העורך ושאלתיו: אם כעובד המערכת יהיה העתון פתוח גם לעמדותי הציוניות? השיב לי בחיוך: אם אני אינני בוחן את ציציותיך הציוניות, למה אתה בא לבחון אותי? ודאי אינך מתכוון שהעתון יהיה לכלי־מבטא של "צעירי־ציון". דין אחד לעורכי המערכת ולאנשים מחוצה לה שדפי העתון פתוחים לדעותיהם. בדברים שנתפרסמו בשמי היה לי חופש גמור להשמיע את דעותי.

ראקער היה ציוני כללי, אך לא ציוני "סתם". בהשקפת־עולמו היה קרוב לציונות הדתית, אך לא תמך בתביעותיה שהיה בהן מעין כפיית דעותיה על אחרים. הוא התייחס בחיוב רב לתנועת־העבודה בציונות ותמך במפעליה. מכיון שהייתי ממונה במערכת בעיקר על ענייני החיים היהודיים, שהפעולה הציונית תפסה בהם מקום ראשון, היינו משוחחים רבות בעניינים אלה. הוא גם לינה את פעולתי בתנועה הציונית בעיר ועצתו הנאמנה עזרה לי לא אחת להתיר סבכים ולקרב חוגים שונים לפעולה. הוא הכיר "חולשות" של בני־אדם ושל עסקני־ציבור, כי גם כאשר הכוונה היא לשם שמים, אין אדם מוחל על קצת ה"כבוד". יש לתת לאדם את "המגיע" לו, ובייחוד כאשר אין הוא תובע בפה, אבל מקמץ את ידו וסוגר את לבו, כאשר כבודו נפגע.

הוא הכיר את טבע האדם בכלל ואת עסקני העיר בפרט, איש איש לפי מעלתו ודרגתו, מעלותיו וחסרונותיו. לא מעט למדתי ממנו בפרשת ציבור ועסקניו.

ר' יהושע ראקער היה מעורב עם הבריות, בית המערכת היה כעין בית־ועד לחוגים שונים בקהילה היהודית בקליבלנד: אורתודוכסים, רבנים וכלי־קודש, עסקנים ציונים ופעילים בשדה החינוך העברי וגם אנשי מפלגות, אפילו שמאליות. בכל עניין ציבורי חשוב היו באים להתייעץ אתו. העתון היה מרכז לפעולה ציבורית בזכותו של העורך שהיה איש הציבור, נוח לבריות, שכתיבתו ופעולתו הציבורית היו קשורות אהדדי ללא הפרדה.

למעלה משבע שנים, עד עלייתי לארץ, עבדתי במחיצתו של ר' יהושע ראקער. את מלאכת העריכה לא למדתי ממנו, כי הוא לא היה עורך, לא מסגנן ולא מוחק, לא גורע ולא מוסיף. אך רבות למדתי ממנו במידות עריכה, ביחסי עורך לעובדיו, גישה ליבראלית לדעותיו של הזולת, שב"ממלכה" הקטנה שלו, שהיה בה לכאורה מושל יחיד, שלו הדעה ולו הבעלות, לא הצר את צעדיו של העובדים במחיצתו, לא כפה עליהם דעות והתייחס בכבוד לצעירים ובלתי־מנוסים. ב"אידישע וועלט" בקליבלנד התחנכו אנשי עט, שתפסו אחר־כך מקום בעתונות היהודית בניו־יורק והכל ידעו שאלו הם חניכיו של ר' יהושע ראקער. אני גם שמעתי ממנו פרק בחסידות ודברי־הורה וחכמה רבים, שנקלטו בלבי והעשירו את ידיעותי.

ברוך צוקרמן, ממנהיגי "פועלי־ציון" באמריקה, אשר בשנותיו הראשונות באמריקה גר תקופה קצרה בקליבלנד ואחר־כך היה מבקר בעיר לעתים קרובות בענייני המפלגה וארץ־ישראל העובדת, כותב בזכרונותיו על ה"אידישע וועלט" ועל ר' יהושע ראקער, כדברים האלה:

> השקט בכל אלה [עתונים יהודיים בפרובינציה האמריקאית] היה ה'אידישע וועלט' בקליבלנד, שעורכו היה יהודי תלמיד־חכם מהדור הישן, ר' יהושע ראקער. — — אני מרשה לעצמי לעשות השוואה שאין לפרשה באופן בלתי־נכון. יודע אני, כי לקדוש ר' הלל צייטלין אפשר להשוות רק מעטים מבני דורותינו. ר' הלל צייטלין ודאי היה 'חד בדרא'. אך ניצוץ מנשמת ר' הלל צייטלין היתה בנשמתו של ר' יהושע ראקער. הוא היה יהודי דתי מעמיק, תלמודי מובהק, ידען בהיסטוריה היהודית, ובאותו זמן גם בקי בהוויות עולם וזשורנליסט ממדרגה בעלת־ערך. איני מכיר עוד עורך של עתון יהודי שיש להוסיף לשמו ר' — אך אותו אין לציין אחרת אלא ר' יהושע ראקער.

עלים מיומן ישן

י"א בתשרי תרע"ד

יום אחרי יום הקדוש. אתמול בתפילת נעילה, "בשעת רחמים בין השמשות", הושיבני אבא על ברכיו. אני, הבחור בן אחת־עשרה, תלמיד הישיבה, השוחה בים התלמוד כאחד הגדולים, החולם על נסיעה לישיבה למרחקים לרעות בשדות התורה, יושב על ברכי אבא כילד קטן ואינני מנסה לרדת. אבא עוטף אותי בטליתו, מקרב את ראשי אל לבו ומסביר לי את פירוש התפילה:

אָב ידעך מנוער, בחנתו בעשר ("עשרה נסיונות נתנסה אברהם אבינו עליו השלום ועמד בכולם" — אבות ה, ג).

שערות זקנו של אבא נוגעות בפני ומתעורר בי רצון לאחוז בקצות הזקן ולהשתעשע בו כמו בהיותי ילד קטן, אולם אני תופס את עצמי כי כבר "גדול" הנני ואנו בקלויז בשעת תפילת נעילה של יום הכיפורים. הנני נלחץ יותר אל אבא ומקשיב לקולו השופע רפות נעימה, מביט אני בעיניו ורואה בהן דמעות נוצצות ושתי טיפות חמות נופלות על לחיי.

אבא בוכה, מוריד דמעות.

אֶזכרה אלוהים ואֶהמיה
בראותי כל עיר על תלה בנויה...

אבא מפסיק את התפילה ולוחש באזני מעין תפילה חדשה. קולו חלש וקצות זקנו רועדות. הדברים חודרים עמוק ללבי:

בני, כל ימי חלמתי לעלות לארץ־ישראל. עוד די כוח במתני לעבוד את אדמתה, אולם הגורל גזר אחרת. מחר ניפרד, אך לא לארץ־ישראל אני נוסע. אתה כבר יודע, ילדי, אני נוסע לאמריקה. אין לי מוצא אחר.

המשפחה גדולה. קצה נפשי בחיי כאן. שואף אני למרחב. לא בנקל החלטתי. לבי לציון, לאדמתה, לשממותיה ולבניינה. גם אתם, ילדי, צריכים לאווירה דארץ־ישראל. אך אין ברירה.

קולו נפסק. הורידני מעל ברכיו, התכופף על ה"עמוד" והשקיע עיניו בדפי המחזור. עמדתי על ידו. ידי אחזה בטליתו וכולי כאילו דבק בו.

לשנה הבאה בירושלים...

נגמרה התפילה. בדרך הביתה אבא אוחז בידי וממשיך בדבריו, כאילו הוא מדבר אל עצמו. אך כל מלה שלו חודרת למעמקי נפשי הצעירה:

— כן. אין ברירה. מחר אני נוסע ועל מי אני עוזב אתכם? אבל מה לעשות? להישאר כאן? להמשיך ככה? אתה יודע, בני, אני מדבר אליך כאל מבוגר. תגדל ותבין. להישאר כאן — פירוש הדבר: קץ לחלומותי. אני עוד אדם צעיר. בן ל"ה אנוכי. אב לשישה ילדים חיים ואחד מת. נשמתי כמהה לאיזה דבר רחוק. פה, בעיירה זו, אני מוכרח לחיות לפי רצונם של אחרים. אולי אחרתי. עד היום לא עמד בי הכוח לצעד כזה. ואָכן, אני נוסע מחר לאמריקה ויש לי אליך, בני, בקשה אחת: אַל תזניח את לימודיך. תלמד תורה. תלמד תנ"ך. תאהב את עמך. תאהב את האמת. יהודי טוב הוא גם אדם ישר.

הגענו עד הבית. השיחה נפסקה.

עם שקיעת החמה ליווינו את אבא. תחנת־הרכבת המתה מרוב מלווים. כל זמן הפרידה עמדתי מן הצד כמסתכל, כאילו באתי לראות במחזה. עם הצלצול השני התעוררתי. עוד מעט ואאחר. נדחקתי בין קהל המלווים. היפשתי את אבא ומצאתיו מוקף בני־המשפחה, חיבקתיו ולחשתי על אָזנו:

אבא, אבא, אני זוכר הכל. אלמד. אהיה יהודי טוב ואדם ישר ובלבד שניסע לארץ־ישראל.

הרכבת זזה. אמא בוכה חרש. מנופפים במטפחות. העשן הנפלט מתרחק. בצעדים איטיים הננו שבים הביתה.

תקופת הילדות נגמרה.

אמא, אַל תדאגי, אַל תבכי — לוחש אני דברי־נחמה על אָזני אמא. כופף הנני את גבי ומקבל עלי את העול של אדם מבוגר.

סתיו תרע"ט

מאז הבוקר לבשה העיר קדרות. עצבות הקיפה את רחובותיה וחדרה לכל בית יהודי. איש לרעהו מספר והסיפורים כה מחרידים, מטילים אימה. התחלה. אות מבשר רעות לימים הבאים.

בעלי־העגלות שיצאו בבוקר השפם לדרכם חזרו על נוסעיהם. סביב כל אחד מהם מתאספים עשרות אנשים לשמוע את פרטי הרצח של בני מיארטשיק ומשפחתו.

משפחה שלימה: אב ואם, בנים ובנות — שמונה נפשות. כולם נטבחו. רק בת אחת, זו שהיתה בעיר בליל־אימים זה נשארה בחיים.

אחד מספר:

פכה מצאנו אותם. ליד הדלת האב. ראשו מרוסק בקרדום, בידו מוט ארוך. נראה, שהתגונן נגד הרוצחים ורק על גופו המת עברו הרוצחים לטבוח טבח ביתר בני המשפחה.

המספר, יהודי בריא וחזק, איננו יכול להמשיך. קולו נחנק מדמעות. חברו ממשיך:

— והבן ליד האב. בידו גרזן. אולי הוציאו מידי אחד הרוצחים, ואולי חש לעזרת האב. גם הוא, הבן, לא בחלשים חלקו. בטח גם הוא עמד על נפשו, אולם גם הוא כרע־נפל בקרב עם הפורעים.

והאשה עם הילדים — ממשיך השלישי — במיטותיהם מצאו את המוות. ראשים מפוצצים, ידים מקוטעות, רגלים כרותות. אין מתום בגופות. רק גופתו של ילד אחד מצאנו בפינה. בטח חשב לברוח. אולם יד הרוצחים מצאה אותו גם בפינת מחבואיו.

— ואני אומר: מוטב ככה. למה היה לנפש אומללה זאת להישאר בחיים, בלי אב, בלי אם, יתום מסכן?

החנויות נסגרות. השוק ריק מאדם. הכל, לרבות נשים וילדים, פונים לדרך המובילה אל מחוץ לעיר, משם תבואנה העגלות עם החללים.

העגלות מכוסות שחורים. מבצבצים רק המגפיים הגדולים והמרופשים של האב והבן. בתחילת הערב, עוד לפני ששכבו על מיטותיהם פגע בהם קרדום המרצחים.

בני מיארטשיק מוכסן בן מוכסנים. אבותיו ואבות־אבותיו גרו בבית זה על אֵם הדרך. יהודי כי יעבור על־יד הבית בימות החורף, ימזגו לו כוס "לחיים", ובימות הקיץ — יגישו לו כוס מים קרים מהמעיין הקרוב להשיב נפש. הוא ואבותיו פרנסתם ממסחר עם הגויים שבסביבה.

בני יהודי גברתן, רחב־כתפיים, בעל זקן צהוב. קולו עבה ופסיעתו גסה. המגפיים הגדולים לא הסיר מרגליו לא בימות הגשמים והשלגים ולא בימות החמה. תורה הרבה לא למד. אולם לאחר מות אביו הלך כל יום העירה, 14 פרסה הלוך ושוב, כדי לאמור קדיש. עשיר לא היה, אולם עני שעבר על פתחו לא יצא בידיים ריקות. את בנו הגדול מסר למלמדים טובים בעיר ובתמימות התחנן לפני המלמד, שילמד את בנו תורה, חומש, "פסוק" וגם פרק תהילים, ועיקר העיקרים שידע ל"עבור על הסדרה". זכה בני ובנו נקרא למפטיר בהגיעו לבר־מצוה, ידע את הברכות וגם את ההפטורה קרא כאחד מבני בעלי־הבתים בעיר. קרן עור פניו של בני וחיוכו הרחב התפשט על זקנו הצהוב.

הגופות הובאו לחצר בית ביקור־חולים. הושכבו זו ליד זו בחדר־המתים הצר. סביבן דלקו נרות. כל אשר ידבנו לבו הוסיף נרות. יללות הבת בקעו שחקים. החצר מלאה בכי ואנחה. מי בצקון לחש ישפוך שיח ומי בקול ישמיע את כאֵבו.

בני ומשפחתו היו ה"קדושים" הראשונים בעיר. כבוד מיוחד חולק להם. הביאו אותם לקבורה בבית־העלמין הישן, ליד האוהל של ר' יצחק האדמו"ר מסקבירה, אחד משמונה הבנים של ר' מרדכי מצ'רנוביל. טעם נתנו לדבר: קדושים אלה "שייכים" לתקופה קדומה, לא בימי מהפכה. לא דף חדש הם פותחים, אלא סוגרים הם את ספר־הדמים של תקופה חולפת — ובילע הרצח לנצח. לא בבית־העלמין החדש יכרו להם קבר, כי אם בבית־העלמין הישן, שאין בו מקום לקברים נוספים.

חברה־קדישא אינה עסוקה בלוויה זו. הרוגים אין מטהרים. עם מלבר־שיהם רוויי־דמם יביאום אלי קבר וגם את האדמה שספגה את דם הקדושים יאספו ויכניסו לקבר. אף טיפת־דם קדושים לא תישאר בין החיים. המטפלים בהלוויה הם רבני העיר וזקניה, המעיינים בפרשת "כי יימצא חלל" ובדיני "קדושים". הצעירים מביאים סולמות, במעטה שחורים יעטפום

וישמשו כ"מיטות". זה אחרי זה מוציאים את החללים מחדר־המתים. בני האב ראשונה, אחריו אשתו, אם הבנים, ואחריהם הילדים, הבכור כבכורתו והצעיר כצעירותו.

אט־אט נופלים פתיתי־השלג. המיטות השחורות מתכסות לבן, כאילו מלאכי־עליון פרשו עליהם כנפיהם הצחורות. הקהל הרב, זקן ונוער, איש ואשה, צועד לאטו אחרי השורה הארוכה של המיטות. עתים פולחת זעקה איומה את הדומיה; אנקתה של הבת המתייפחת נישא למרומים לפגוש את הנשמות הטהורות.

אחד אחד הורדו החללים אלי קבר. נסתם הגולל. הרב אומר קדיש. צבי וויסלבסקי, המורה ומחנך הנוער, נושא הספד. קינת ירמיהו, פסוקי ביאליק, דברי נחמה. מבט אילם אל קבר רענן זה — האם זה הקבר האחרון? המלווים מתפזרים. גם בכי הבת אינו נשמע עוד.

תם סדר ההלוויה של הקדושים הראשונים בעירנו.

עם עוד חברים הנני הולך הביתה. ראשים מורכנים. כאלמים לא נפתח פה. שתיקה. מחנק. כאב. צער־ללא־הפוגה.

ומה יביא יום מחר? מלחמת־העולם נסתיימה, אולם השערים סגורים. אין יוצא ואין בא. ממלכה אדירה פרסמה הצהרה על שיבת עם ישראל לציון — מתי ייפתחו שערי הארץ? מחשבות אלה מתרוצצות בראשי הצעירים בשעת דומיה־וכאב, ברדת עלינו חשכת ליל סתיו.

קרובים אנו לבתינו. האלמות לוחצת. אין לשאת את השתיקה. עוד מתוך עייפות נפשית חמקתי אל הבית.

עם סתימת הגולל על קברה של משפחת בני מיארטשיק תמו שנות הנעורים.

בשעה מאוחרת בלילה הנחתי את ראשי העייף על לבה של אמא החולה. שתקתי. היא ליטפני בחיבה אמהית ולחשה על אזני:

בני, זהו גורל עמנו מאז ועד היום, אולם עוד יבואו ימים טובים מאלה.

היבואו?...

הפגנת יחיד

היה זה בימים של מלחמת־העולם הראשונה, ואני אָז נער עם נערי העיירה. בשנה ההיא נכנסתי למצוות ויום הכיפורים היה לי יום של לבטי־נפש בין הרגש הנטוע בלב ובין ניצני מחשבות זרות. יחסי לקהל קדוש ישראל ביום קדשו עמד במבחן ראשון של זעזועי רוחות־חוץ צוננות וקרות, נושבות בעוז ללא רחם. פתחתי את לבי לניגוני הקלויז, דבקתי בכל כוחותי בכתלי הבית ובדמויות המיוחדות אשר בו, והעמקתי את מחשבתי בספרי המוסר שמקומם במדף התחתון של ארון הספרים ב"שטיבל" — לחזק את רוחי ולאמץ את נפשי.

קרבה שעת קריאת התורה, והנה לא כבימים ימימה נוהגים השנה. בקלויז שלנו לא היו מוכרים "עליות". היו בעלי־חזקה, אשר ירשו מאבותיהם זכות העלייה לתורה בימים נוראים. אולם בשנת המלחמה התהפך הסולם. "עליונים למטה ותחתונים למעלה". גבירים בני גבירים, יהודי ספסל המזרח, ירדו מנכסיהם ופשוטי־עם צברו הון (אויפגעקומענע גבירים). הכנסות הקלויז ירדו, וצריך היה לגלות מקורות הכנסה חדשים. בכאב־לב ובהרגשה של "יורדים" החליטו הגבאים על מכירת העליות — והיה הקלויז של חסידי סַדיגורה כבית־הכנסת הגדול בו מתפללים פשוטי־עם. לא היתה דרך אחרת לצאת מן המיצר.

פֹּהן ולוי כבר נמפרו והוכרז על מכירת "שלישי". ה"תחרות" גדולה ואת המחיר מעלה נחום המכלתי. הוא התעשר השנה. נוסע הוא אל הגבול, לאחר שצבאות רוסיה חדרו אל עיירות גליציה; באופן רשמי מסַפק הוא מצרכים לצבא, אבל מרננים אחריו, שעשרו בא לו מהרכוש השדוד של יהודי גליציה, אשר קנה בפרוטות מאת החיילים השודדים. גדל האיש בעשרו והוא מעֵז כבר לקנות "שלישי" ביום הכיפורים. הוא מעלה את המחיר

ועוד מעט וה"עלייה" תהיה מנת חלקו. הוא אינו נרתע ואינו מוותר. יצרו תקף עליו ואינו מַרפה.

ופתאום רעש. מי הוא הצועק בקול לא לו? — ר' פנחס מלמד הגמרא. זה היהודי הצנוע, אשר מקומו בפינה מאחורי הבימה. בעיניי ציבור אין לו חלק, פרט לכך, שלפעמים הוא יוצא לאסוף נדבה לעני הגון בן־טובים שירד מנכסיו. בשקט ובצעדים לא בטוחים הוא נכנס לקלויז, מתעטף בטליתו ומשלשל אותו על פניו ובלא זיע ובלא הרמת קול הוא עומד במקומו עד לאחר "אנעים זמירות" — והנה דווקא הוא מעורר מהומה ורעש בקלויז ביום הכיפורים, מה לו כי יזעק?

ר' פנחס המלמד מרים את קולו בתחנונים, פעם הוא פונה אל הגבאי ר' משה, הידוע ככילי וכשומר על נכסי ציבור, ופעם אל נחום המכלתי. בתחנונים ובדמעות הוא מתחנן שלא ימכרו את ה"עלייה" לנחום זה, אשר מרננים אחריו שכספו אינו "כשר", וטבול ב"דמעות יהודים שדודים". — למה לך נחום, "עלייה" ביום־הכיפורים? מוטב שתתוודה על חטאותיך ותשוב בתשובה שלימה ואַל תחזור לסורך. אֵיך לא תבוש לעלות לתורה ביום קדוש זה?

פנחס המלמד, זה השתקן בכל ימות השנה, נפתח לו מקור דברים והוא טוען, מתחנן ובוכה, מתרפס וצועק: — לא יהיה כדבר הזה ביום־הכיפורים בקלויז שלנו.

נחום אוטם אָזניו משמוע. מחאה זו הטרידה עליו עוד יותר את יצרו. כל שנותיו בוערת בלבו קנאה ליושבי ה"מזרח", אשר להם ה"מזרח" ולהם ה"עליות" השמנות, להם העושר ולהם הכבוד, והוא לא זכה ואבותיו לא הורישו לו לא עושר ולא כבוד, והנה עלתה קרנו, הם יורדים והוא עולה — ומי הוא זה המלמד הקבצן הבא להפריע לו למלא את תאוותו? כתוספת למחיר שהוא משלם בעד ה"עליה" הוא מוכן גם לנדור נדר, אשר לא נשמע כמותו בקלויז, וידעו הגבירים בעלי ה"מזרח", מה ביניהם לבינו. הוא יראה להם, בשנה הבאה עוד יגיע למזרח ואולי גם לכסא הגבאות. המלמד הזה לא יעמוד לו בדרכו.

כבר נפרדו המתפללים ל"צדדים". מצדדי נחום ומתנגדיו. רעש והמולה. השמש דופק על הבימה בכל כוחותיו. התארגנה קבוצה שלימה להציל את ה"עלייה" מידי נחום. בכוחות משותפים הם מעלים את המחיר, אולם נחום

מרבה ומוסיף. תש כוחם לעמוד נגדו. דפיקה אחת, שתיים, שלוש — וה"עלייה" קמה למקנה לנחום המכלתי. אולם ר' פנחס המלמד לא נרגע, ובקול אימים הוא צועק: — לא. אני נשבע ביום הקדוש, כי הוא, גוזל דלים, לא יעלה היום לתורה. עוד יש דין בישראל.

נגמרה מכירת ה"עליות" והתחילה קריאת התורה. כהן ולוי, ובעל הקורא קורא "יעמוד ר' נחום", והנה נזדרז ר' פנחס, קפץ ממקומו, השתטח מלוא קומתו על הבימה, בידיו תפס את רגליו של נחום המתקרב בצעדי־פחד אל הבימה ובקול רווי דמעות פנה אליו:

— נחום, נחום, הרי יהודי אתה, מה אתה עושה? הרי אינך רוצה לבזות את התורה ביום הכיפורים? אם הקהל כולו מפחד מפני כוח הממון הטמא שבכיסיך, התגבר אתה על יצרך. חזור בך. מסור את ה"עלייה" לאחר. חזור לפינתך, התוודה בדמעות. ואם דמעותי ותחנוני לא תועילנה, אז רק על גופי תעבור. אני לא אזוז מכאן. אקדש את שם ישראל ולא אתן לך לעלות לתורה.

בקלויז נפלה דממה. חרדה אפפה את קהל המתפללים. איש לא חש לעזרת נחום, אשר נשאר עומד יחידי במערכה מול הפגנת היחיד, הכורע על מדרגות הבימה. פניו כוסו חיוורון, קומתו נכפפה וידיו רעדו. צעד אחורנית. אנחה פרצה מפיו, התכופף והרים את ר' פנחס, ומפיו הוציא הברות מקוטעות: — קום, ר' פנחס, צדקת, סלח לי. לא לי לעלות לתורה ביום הקדוש. קום וברכני שאזכה למחילת עוונות.

ונחום המכלתי לא עלה לתורה ביום הכיפורים; לאחר הימים הנוראים שוב לא יצא לדרכו לגבול. זנח את מסחרו החדש וחזר לחנותו. בין קונה לקונה היה מרבה באמירת תהילים. בערבי החורף היו רואים את ר' פנחס יושב בקלויז בפינה ועל־ידו נחום ושניהם שקועים בפרק משניות.

כוחה של הפגנת־יחיד, כוחו של רגש מוסרי טהור...

תשי"ב ["הפועל הצעיר"].

ציונות בימי מהפכה

רשימות אלה — לפי הזכרון — משקפות פעולה ציונית־ציבורית בעיר מולדתי, סקבירה, פלך קיוב (אוקראינה) בשנים הראשונות של המהפכה ברוסיה, עד שעלה הכורת היאַבסקי והקומוניסטי על הציונות והעברית ועל החיים היהודיים בכלל. ואם כי הרשימות מיוחדות לעיר אחת, הן כעין אספקלריה להווי הציוני והציבורי ויחס המפלגות ברחוב היהודי בערי אוקראינה ועיירותיה בימי ה"סער והדחף" של המהפכה, בבחינת פרט הבא ללמד על הכלל.

תור הנוער

היו אלה ימי ה"אביב" — תרתי משמע: תקופת אביב של השנה וימי ה"אביב", ימי זוהר ראשונים — ואולי היחידים — של המהפכה ברוסיה.

קדמו לימי אביב אלה עשר שנים של ריאַקציה שחורה, ובסופם ימי מלחמת־העולם הראשונה. גבולות מנותקים; עול הגיוס מכביד — על מה ולמה יפלו בעירי ישראל במלחמת זרים, כאשר זרים אלה מתנפלים יום־יום לקיומו הפיסי ממש של היהודי כעם וכפרט? ובכל זאת התגייסו צעירי ישראל לאלפיהם ורבו הנופלים בשדה הקרב; דרכי הכלכלה משובשים, יחידים מתעשרים והמוני העם סובלים; זרם פליטים יהודים, שהורחקו מן הגבולות משום שהשלטון הדביק בכלל ישראל תו של אי־נאמנות, סיבה נוספת לרדיפת יהודים; חיי הציבור מצומצמים כמעט עד לאפס מעשה. בערים הגדולות עוד נעשות פעולות במחתרת, גם פעולה ציונית וגם של מפלגות הפועלים; ניכרת בהן גם פעילות מוסדות הצדקה, שבראשם התייצבו אנשי ציבור ידועים, אך בעיירות ישראל — השתקה גמורה.

הפעולה בקרב הצעירים כמעט שנפסקה כליל. רבים משרתים בצבא, ואלה אשר החליטו לא להתייצב לצבא, או שכבר היו בחזית ובאו להופש על מנת לא לחזור שנית, ירדו למחתרת; מהם שעברו למקומות אחרים שאין מכירים אותם שם, ומהם שלבשו צורה אחרת, גידלו זקנים ולבשו

ארוכים, מתבודדים, או מתערבים בחברת זקנים, בחצר הרבי ובפינה חבויה בקלויז, כפופים על גמרא או מעיינים בספר ובצאתם החוצה הם בוחרים ללכת בסימטאות צדדיות, בשולי דרכים, עיניהם רוגלות על כל צעד, שלא ייפגשו ב"כפתור" (שוטר). מאמינים הם, שאיש אינו יודע מי הוא המסתתר תחת הזקן, הקפוטה והגב השחוח וליתר זהירות הם שומרים על הכלל "אַל תרבה שיחה", גם לא עם נער בקלויז, ששחייתו בים התלמוד היא עדיין לשם שמַים, כדי לקיים "והגית בו". בין ה"נעלמים" האלה יש גם "זרים", לא בני עיר ולא בני עיירה קרובה, אלא אנשים שבאו מעֵבר לגבול ממש, צעירים שנפלו בשבי הרוסים, בעיקר בני גליציה. במקום לבלות את ימיהם במחנה שבויים, בחרו להשתמט ולחיות בין אחינו בני ישראל, אם כי לא ב"איתגליא" אלא באיפור מתאים. שתיקתם היתירה נימוק נוסף לה — כל הברה היוצאת מפיהם מעידה על זרותם, ה"אַיי־וויי" הגליצאי עלול להיות למכשול למו...

הימים הראשונים של המהפכה ברוסיה באביב 1917 היו ימים טובים לגלבים בעיירות היהודיות. כל המספרות כוסו שער. נשרו זקנים ופיאות, תלתלים מצבעים שונים. נכנסו זקנים ויצאו צעירים. בצאתם לרחוב נתקבלו ב"שלום עליכם" ר ח ב, כאילו באמת חזרו ממרחקים. מלאו העיירות צעירים, ביניהם חיילים במַדים, שבאו מן החזית המתפוררת לחוג את חג הפסח בבית הורים, ומהם שבויים ("פלעניקעס" בלע"ז) במַדים, שבתוך החופש של המהפכה הרגישו את עצמם כבני־חורין בשבי האויב. בין החיילים השבויים נתגלו צעירים יהודים מגליציה, שמהם היו גם בדרגה של קצינים. היו ביניהם ציונים טובים, פעילי "צעירי־ציון" ו"פועלי־ציון" והם הופיעו באסיפות שנערכו על־ידי האגודות הציוניות למיניהן, וגם ריכזו סביבם קבוצות נערים ונערות, ערכו שיחות ולימדו אותם שירי ציון.

תור הנוער הגיע.

בחירת ציר לוועידה הציונית השביעית החפשית

עיר מולדתי סקבירה לא היתה בין הערים ה"מצויינות" בציונות. ערים ועיירות רבות עלו עליה גם בפעילות ציונית וגם בעלייה לארץ בימי העלייה השניה.

אחד משמונת בניו של ר׳ מרדכי מצ׳רנוביל — ר׳ יצחק — הקים ״חצר״ בסקבירה, שפרשה את שלטונה על עיירות ישראל באוקראינה ובבסרביה ואף מעבר לתחומיהן. ירושתו נחלקה בין בנו ר׳ דוידל ובין נכדו ר׳ משה דן. לא כל החסידים בעיר דבקו בחצרות האדמו״רים האלה. רבים שמרו אמונים לאדמו״רי בית ריז׳ין: סַדיגוּרה, בויאן, הוסיאַטין. בשנים הראשונות לא שרר שלום בין חסידי בית סַדיגוּרה ובין חסידי בית ריז׳ין וכל צד התאמץ להצר רגלי יריבו. הצד השווה שביניהם: אלה ואלה לא גילו חיבה לציונות, פרט לבודדים, שלא ראו בציונות משום התנגדות לחסידות.

ואם העיר לא זכתה לפעולה ציונית רחבה, היה לה קשר לארץ־ישראל ולציונות הודות ל״יחס״ אישי לשתיהן.

אחד מחסידי סַדיגוּרה, ר׳ ישעיה יאַסל, זכה זכיה מיוחדת להיות נציגו ה״אישי״ של הרבי בהשגחה על בניית בית־הכנסת ״תפארת ישראל״ בירושלים (בשנת תר״ל, בערך). הוא התהלך בסימטאותיה של ירושלים ושאף מקדושתה. לא היה ״שולחן״ חסידים בקלויז, שעל ידו לא סופר אחד הסיפורים על ״מאורע״ זה של נסיעת ר׳ ישעיה יאַסל לארץ־ישראל. אַבות היו מספַּרים על כך לבנים וסבים לנכדים.

נערי הקלויז, שהיו מטים אוזן לסיפורים אלה בהילולה של ג׳ בחשון (יום הזכרון של ר׳ ישראל מריז׳ין, מייסד השושלת) וי״א באלול (יום הזכרון של הרבי ר׳ אברהם יעקב מסַדיגוּרה) ובהזדמנויות אחרות, הכירו את ״תפארת ישראל״ — בית־הכנסת בירושלים העתיקה וגילו בו עניין רב. אגב כך התעניינו גם ב״שכניו״ של בית־כנסת זה בירושלים העתיקה ולימים הוכיחו את בקיאותם ב״ידיעת הארץ״ באגודת הנוער הציונית. מכל מקום — שהותו של ר׳ ישעיה יאַסל בירושלים והסיפורים שסופרו אודותיו בקלויז של חסידי סַדיגוּרה ובויאן (בזמנו היה ריב בין חסידי סדיגורה ובין חסידי בויאן בקלויז וכנראה גברו האחרונים והקלויז נקרא על שם עיר־מגוריו של רבם ״בויאנער קלויז״), חלק להם בחינוכם הציוני של צעירי עירנו, שהסתופפו במחיצתם של החסידים בקלויז.

אחד מחשובי החסידים בקלויז של חסידי סַדיגוּרה — עוד לפני הריב — וראש ראשון להם, היה ר׳ ישעיה גינצברג, הוא אביו של אשר גינצברג, א ח ד ה ע ם. על מנהיגותו בקהל החסידים התהלכו סיפורים רבים, אולם זקני הקלויז כאשר היו מספרים אודותיו, ליוו את שיחותיהם באנחה, כאילו

איזה צל העיב על דמותו, והאשם לא היה בו, כי אם בבנו, שיצא "לתרבות רעה", רחמנא ליצלן. (סבא שלי, כאשר רצה להביע מורת־רוח מהתנהגותי, היה מעיר ביאוש ובכאב: "עס וואַקסט אַן׳אַשר׳קע", רצה לומר, כשאגדל אהיה אפיקורס כאשר בן ר׳ ישעיה). עם זאת היתה גאוותם של בני העיר, גם בחוגי החסידים, על בן עירם זה, שהוא גברא רבא, תלמיד־חכם, פילוסוף ומהלכים לו בערי הבירה של העולם ובייחוד מקורב הוא לוויסוצקי עצמו, שוודאי אינו עושה אף צעד אחד מבלי להיוועץ בו. והרי ר׳ ישעיה עצמו עלה אף הוא לגדולה כאשר עזב את סקבירה וחכר אחוזה בכפר הופטשיצא *. אגדות התהלכו על היחסים הקרובים בינו ובין הגרף איגנטייב, שהיה שר בימי מלכותו של אלכסנדר השלישי.

שמו של אחד העם, יליד סקבירה, ומקומו בתנועה הלאומית, היתה להם השפעה על אברכי העיר, שיסדו בזמנם את האגודה הציונית הראשונה בעיר והיא לא פגה גם כאשר נתחדשה הפעולה הציונית בחוגי הנוער לאחר המהפכה של שנת 1917.

אם הסיפורים על ביקורו של ר׳ ישעיה יאָסל בירושלים היו רחוקים בזמן ואחד העם היה רחוק במקום, התהלך בתוכנו ממש אדם בשנות העמידה, שעם כל ענוַת־רוחו כאילו נשבה סביבו רוח של גדלות ציונית, שנבעה ממעשה של קידוש הרעיון — הוא נפתלי הרץ ברסקי, אָביו של משה ברסקי, אשר בנפול בנו בשדות הגליל, שלח את בנו השני לארץ ואף כתב מכתב עידוד לחבריו בקבוצת דגניה **.

בשנים שישעיה יאָסל האציל על הקלויז וחסידיה מקדושת ירושלים, ור׳ ישעיה גינצברג חיזק במנהיגותו את מערכות חסידי סַדיגוּרה, היה בעל־התפילה בקלויז ר׳ ישיקעלע ראָאיזנער. תפילותיו ומנגינותיו היו מהיכל הנגינה, שרק יחידים זוכים להיכנס בפתחו.

חסידי סַדיגוּרה בעיר היו מספרים: כאשר התחילו בבניין הקלויז היתה עיניהם של חסידי סקבירה צרה בבניין החדש. הם עשׂו כל אשר ביכלתם להפריע להקמתו ובהשפעתם מצא השלטון המקומי "סעיף" בחוק להפסקת העבודה. בצר להם פנו החסידים לעזרת הרבי. במוצאי יום הכיפורים קרא

---

* ר׳ אסתר גינצברג־שמקין, "בבית הוריו של אחד העם", חיפה, 1941.
** ר׳ נוסח המכתב ב"הפועל הצעיר" תרע"ד, גל׳ 18.

הרבי לר׳ ישיקעלע, שבא אליו לימים הנוראים והיה הש״ץ בקלויז שלו וציווה עליו למהר ולשוב הביתה ולעבור לפני התיבה בהושענא רבה בבניין הקלויז הבלתי־גמור בסקבירה. עשה ר׳ ישיקעלע כמצוַת הרבי. קהל רב נדחק לשלד הבניין בהושענא רבה בבוקר. בעוד ר׳ ישיקעלע מזמר ״אנא הושיעה נא״ בנעימים של הלל ולקלויז פרצו ראש המשטרה מלווה שוטרים ובידם פקודה להוציא את הלבנים מן הקירות ולפזר את המתפללים. אך התלהבות תפילתו ונועם ניגונו של העובר לפני התיבה הניאום מלבצע את הפקודה (חסידים היו אומרים: ״אימתה ופחד נפלו עליהם״). עמדו והקשיבו לתפילה. הורידו את כובעיהם והצטלבו ושבו כלעומת שבאו. היה הדבר ל״נס״. (חסיד זקן אחד היה חוזר ומספר, ששמע במו אזניו שראש המשטרה אמר למלוויו: אֶכן בית אלוהים הוא! זקן זה לא הבין רוסית, אך אי־אפשר היה להכחיש את דבריו: ראשית, מה דברים אחרים אפשר היה לו לאמור, ושנית מניע שפתיו הבין את דיבורו). בערב ערכו בקלויז ״הקפות״ ברוב עם ובריקוד־של־שמחה. את מקומו של ר׳ ישיקעלע כבעל־תפילה בקלויז בתפילות ימים נוראים ירש ר׳ יאֶסעל ראֶזינער, הוא אֲביו של נפתלי הרץ וסבו של משה ברסקי.

מכתבו של הרץ ברסקי הלהיב צעירים רבים בעלייתם לארץ בשנה האחרונה לעלייה השניה, ערב מלחמת־העולם הראשונה. הנוער הציוני בעירנו ראה בו אדם שאינו רק נאה דורש, ובדברים המעטים שהיה משמיע באסיפות היה משום ניגון חודר ללב, כי אם בעיקר נאה מקיים — בכל לבבו ובכל נפשו.

בט״ז בסיון תרע״ז התכנסה בפטרוגראַד הוועידה הציונית השביעית החפשית. גם הציונים בסקבירה היו זכאים לבחור ציר לוועידה זו. בני הנוער, גם בני חמש־עשרה, היו פעילים מאוד במהלך הבחירות באסיפה רבת־עם שהתכנסה באולם הציוני. המועמד של הוועד הציוני כציר לוועידה היה ראש הוועד ש. ל., יהודי עשיר, בנו של חסיד ידוע, שבשנות מלחמת־העולם עבר ממקום מגוריו בכפר לעיר. היה ל. בעל הדרת פנים, בעל נימוסים של בן כרך, הדור בלבושו וכפפות לבנות על ידיו, ובאֶלגנטיות היה מסיר את הכפפה מיד ימין להושטת שלום. נואם בעל לשון מצוחצחת והעברית רהוטה בפיו. מאז המהפכה התייצב בראש הציונים בעיר — והיה

זה דבר מובן מאליו שהוא ולא אחר יהיה הציר הנבחר לוועידה בפטרוגראד. בחירה זו פתרה את הבעייה של כיסוי ההוצאות, כי במה נחשב הדבר לגבי אדם בעל פרנסה כמוהו?

בחוגי הנוער, שעדיין לא היו מאורגנים, לא היתה אהדה רבה לש. ל. והופעתו האלגנטית לא קסמה להם. הוא נראה להם אריסטוקראטי יותר מדי וכל חזותו העידה על "בורגניות", שבימי מהפכה אינה "תעודה" לשבח. באסיפה רבת־עם זו לא היתה לבני הנוער "עמדה" שהיא. לא היה להם גם מועמד מתאים. לאחר התייעצות קצרה בפינת האולם התקרב נער אחד לשולחן הנשיאות וביקש רשות הדיבור, אך יושב־הראש — ש. ל. עצמו — פסל אותו בשל גילו "להתערב" בעניין זה של בחירות. הנער עמד על שלו ומשלא ניתנה לו זכות הדיבור הרים את קולו והודיע: "אנחנו רוצים להציע עוד מועמד". נוצרו שני צדדים: אלה טענו שיש לשמוע את ההצעה ואלה טענו, שאין זה "עסקם" של נערים — אך עמדה לו זכות הדמוקרטיה וניתנה לו רשות להעלות את הצעתו, אף שלא לו ולא לחבריו לא היתה זכות ההצבעה. עלה הנער על השולחן ובקול רם והטעמה הציע את הצעתו: "אנו מציעים כמועמד לציר לוועידה את הציוני האמיתי הרצל ברסקי ומבקשים מכל הזכאים לבחור, למסור לו את קולותיהם. בחירתו תהיה לכבוד לציונים בעירנו". ההצעה הדהימה, אף לוותה מחיאות־כפיים סוערות, שבחלקן נועדו גם לנער "עז־הפנים". חברי הוועד שליד שולחן הנשיאות ערכו התייעצות ביניהם, ולאחריה מסר יושב־הראש, כי לפי כל כללי הדמוקרטיה תהיה ההצבעה חשאית על־ידי פתקאות וכל בוחר ירשום את שמו של אחד המועמדים. ברסקי שישב בקצה השולחן ניסה להוריד את מועמדותו, אך גבר עליו לחץ הציבור ולא עמד בסירובו.

בעוד שנעשו ההכנות לעריכת הבחירות, ונשמעו נאומים שונים על הוועידה ועל סדר־יומה, הופיע בחור צעיר וביקש רשות הדיבור, שניתנה לו בזכות מדי החייל שלבש (ועד היום לא אדע אם באמת היה חייל, או רק לבש מעיל חיילים). הצעיר היה בעל קומה, פנים לא יפים ביותר שהאף תפס בהם שטח נרחב ללא כל יחס, אך משפתח את פיו השתרר שקט באולם והכל היטו אוזן, אף אלו שלא הבינו את דבריו. הוא דיבר עברית ובהברה ספרדית. סיפר על הגימנסיה "הרצליה" ביפו, שהיה תלמיד בה לפני פרוץ המלחמה; תיאר את נוף הארץ ומשהגיע לירדן ולכנרת סיפר על

קבוצת דגניה ועל קברו של משה ברסקי ובפתטיות רבה הכריז: "הנני מברך על השעה הגדולה בחיי שזכיתי להיפגש וללחוץ את יד אביו של משה ברסקי, זה האב הציוני הגדול בדורנו". עיני רבים זלגו דמעות וההתרגשות באולם גברה כאשר הצעיר ניגש אל ברסקי ולחץ את ידו.

איש לא ידע מי הוא הצעיר ומאין הופיע. ברור היה, שהוא היה שליח עצמו. לנאומו היתה השפעה רבה על תוצאות הבחירות וכאשר נאספו הפתקאות וסוכמו התוצאות, זכה ברסקי למספר גדול יותר מאשר עלו בגורלו של ש. ל. אמנם בסופו של דבר נסע לוועידה ל. ולא ברסקי, שברוב ענוותנותו ויתר על זכותו.

הצעיר הנלהב והמלהיב התהלך בעירנו שבועות אחדים. הופיע בחוגי הנוער וחיתה זאת זכותו שאחדים מאתנו ניסו להרגיל את לשונם לדבר עברית בהברה הספרדית, אך כשם שהופיע בלי ידיעה מוקדמת, כך נעלם ללא פרידה. יום אחד שוב לא נראה — ולא ידע איש את צאתו.

עברו שנתיים. זמן קצר לאחר עלייתם של הבולשביקים לשלטון נעצרו חברי הוועד הציוני והוכרחו לחתום על הצהרה שלא יוסיפו לפעול פעולה ציונית. שני צעירים, נציגי הנוער, התעקשו וסרבו לחתום על הצהרה כזו וטענו שציונות וקונטרבולוציה אינן היינו הך. יומיים נשארו השנים במעצר ואחר־כך הובאו בפני חוקר שבא מן החוץ, ומה רבה היתה תדהמתם בראותם לנגד עיניהם את זה הצעיר, תלמיד הגימנסיה "הרצליה" — והוא החוקר שלהם והוא התובע מהם לחתום על הצהרה להסתלק מפעולה ציונית. מרוב תמהון ורוגז הודיעו שניהם: א. שפת דיבורם היא עברית ובהברה הספרדית (היו אלה עדיין ימים שהעזו לעמוד על דיבור עברי בפני בא־כוח השלטון הבולשביסטי); ב. הם ציונים ויישארו נאמנים לשאיפתם לעלות לארץ־ישראל ובשום אופן לא יתכחשו לאידיאל הציוני, אך אין להם חלק במעשי קונטרבולוציה ואין זה עניינם אם העם ברוסיה בוחר בשלטון בולשביסטי או בכל שלטון אחר.

לאחר דין־ודברים מתוח "נשבר" תלמיד הגימנסיה "הרצליה" ודיבר עמהם עברית בהברה הספרדית ואף קיבל מהם חתימה על הצהרה שתכנה התאימה להודעתם — והחתימה באותיות עבריות.

עברו שנים ואני בארץ. הופיע ספרו של ש. הלל"ס "בהימוט ארץ",

ובחלק השני עמ' 359—367, מתואר פקיד הצ'ק"א ליד הגבול, בשם פטרובסקי שרדף את החלוצים שנהרו לגבולות רומניה, כדי לעבור אותו בדרכם לארץ־ישראל. ערב אחד תקפה אותו חרטה על מעשיו הרעים, התוודה על חטאיו ולבסוף איבד את עצמו לדעת. קראתי וחשבתי: מיטב הסיפור — דמיונו, אך תיאור חזותו של הצעיר, תלמיד הגימנסיה "הרצליה", היה כל־כך ריאַלי, וימים לא סר מנגד עיני. הלכתי אל הלל"ס ובשיחה אתו התברר לי, כי הסיפור לקוח מן המציאות.

ועד היום לא אדע אם פטרוֹבסקי של הלל"ס הוא אותו צעיר, שהשמיע את מדברותיו הנלהבות באסיפת הבחירות לוועידה השביעית בפטרוֹגראַד, בעיר סקבירה, שבועות אחדים לאחר פרוץ מהפכת פברואר בשנת 1917.

סניף "הפועל הצעיר"

עוד מלפני מלחמת־העולם הראשונה היו בערי רוסיה קוראי "הפועל הצעיר" — אחד בעיירה ושנַיִם בעיר. בשנת 1910, למשל, היתה וילנה בין הערים שנתקבלו בהן מ־2—5 טפסים של "הפועל הצעיר", וברדיצ'ב וקישינוב בין אלה שנתקבלו בהן מ־8—10 טפסים. בשנת תרע"ב היה אבי בין קוראי "הפועל הצעיר", וַדאי היו בעיר עוד 2—3 קוראים של העתון, ואולי הסתפקו כולם בטופס אחד.

שבועות אחדים לאחר פרוץ המהפכה התארגנה בעירנו אגודה בשם "ישראל הצעיר". רוב חבריה היו תלמידים ותלמידות של גימנסיה, בני אמידים, שהאגודה שימשה להם גם מקום לפגישות חברתיות. במועדון האגודה נערכו שיחות ודיונים בשאלות שונות והפעולה המעשית היתה בעיקר התרמה לקרן־הקיימת, מכירת בולים ועריכת "יום הפרח". באותו יום יצאו חברי האגודה ענודים סרטי תכלת־לבן וקופסאות קרן־הקיימת בידיהם, וזוג שעלה בידו לקבל תרומה הגונה זכה להצטיינות. היו הורים שהגדילו את תרומתם לא כל כך לשם גאולת הקרקע, כי אם לשם כך שהבן, ובייחוד הבת, יזכו לציון בעד עבודתם הטובה.

בין חברי האגודה היו גם אחדים שזכו להתקבל כחברים בה אם משום שהיו בנים לאָבות ציונים, או על שום ידיעתם את השפה העברית והתאמ־צותם לדבר בה בפומבי. מהם שלא התאימו בכלל לחברה אם משום לבושם

הדל, אם משום רצינותם שנבעה מדאגת משפחה, או משום שהציונות היתה להם יותר מחברות באגודה חברתית. לא עבר זמן רב ובאגודה פרץ סכסוך שהביא לידי פילוג.

השאלה שהיתה שנויה במחלוקת לא היתה לא אידיאולוגית ולא עקרונית, אך היה לה צד סוציאלי. לדיון עמדה שאלת עריכת קורסים ללימוד השפה העברית. הכל הודו, שזוהי פעולה ראויה לאגודת נוער ציונית. היא חשובה לבנות יותר מאשר לבנים, אשר ברובם למדו עברית בחדר או בשיעורים פרטיים. לא כן הבנות, שברובן למדו רוסית ושפת האם שלהן היתה יידיש. הסכסוך פרץ על שעות הלימוד. הבנות טענו, כי שעות הערב נועדו לטיול ולא ללימוד עברית. על כן הציעו כי לימוד העברית יהיה בשעות שלאחרי הצהרים. ההצעה והנמקתה נתקבלו על דעת הרוב, אך המיעוט העלה הצעה אחרת ונימוקו אתו.

בעיר היו בתי־חרושת לטבק, בהם עבדו בנות עניים, בנות בעלי־מלאכה שגרו לא ברחובות הראשיים, כי אם בסימטאות. שכרן המועט עזר לפרנסת המשפחה. מובן, שה״בונד״ ראה את שטח בתי־החרושת והעובדות בהם כשטח פעולתו הוא. הרי הן לכל הדעות ״פרולטריאַט״ ממש. הסתער ה״בונד״ לכבוש את עובדות בתי־החרושת, ופעיליו שידלו אותן במיטב הארגומנטציה של ״מלחמת־מעמדות״. הרי אי־אפשר לאדם בלי סיגרה וזהו כמעט מצרך ראשון, ואין לעבד את הטבק לסיגריות בלי פועלות — ובית־החרושת קיים עליהן. על־כן עליהן להיאבק על דרישותיהן להגדלת השכר ולהטבת התנאים — ומי מגן להן אם לא ה״בונד״? מה להן, פועלות החיות על עבודתן, ולציונות? והא ראיה: בעל בית־חרושת אחד הוא עצמו ציוני ובנו של האחר ובתו של השלישי הם חברים באגודת הנוער הציונית — הייתכן, שהפועלת ובעל־הבית או בניו יהיו חברים לאגודה אחת? המנצל יחד עם המנוצלת?

שליחי ה״בונד״ העתירו דברים על פועלות בתי־החרושת ואף עלה בידם להכניס רבות מהן תחת כנפי שכינתו. נערי ״עמך״ שבין חברי ״ישראל הצעיר״ לא השלימו עם עובדה זו. ה״בונד״ אמנם דואג להקלת מצבן הכלכלי, אבל בנות ישראל הרי אף הן חלק מהכלל היהודי השואף לגאולה — האם אפשר להפקירן להשפעת ה״בונד״? ניסו את כוחם ואם כי קצירם היה מועט, השפיעו על אחדות מהן לבוא למועדון של ״ישראל הצעיר״.

אין לומר, כי הן נתקבלו ב"חברה" של בני הבעלי־בתים, ובייחוד בנות הבעלי־בתים, כשוות עם שוות. ה"דיפרנציאציה המעמדית" הורגשה היטב בלבוש וגם בשפה. אלה דיברו ביניהן רוסית ואלה דיברו יידיש — ולא קרבו אלה אל אלה. אך המטפלים בהכנסת בנות הפרוליטריון תחת כנפי השכינה הציונית לא התייאשו וניסו בכל כוחם לקרבן. הם התעלמו מן המציאות, מן ההווי המפריד ותיארו את העתיד בשדות ישראל ובכרמי יהודה, שם הכל עובדים בתנאים שווים. אדרבא, אלה הרגילים בעבודה גופנית ייטב חלקם וחבלי הסתגלותם שם יהיו קלים יותר וכו'.

והנה עלתה שאלת הקורסים לעברית ומועד הלימודים. ברור היה, שפועלות בתי־החרושת אינן יכולות להתפנות ללימודים בשעות שלאחרי הצהרים, ואם תתקבל החלטה זו הרי מלכתחילה נועלים דלת בפניהן. אם הגימנסיסטיות חשקה נפשן בלימוד עברית ודווקא בשעות שלאחר הצהרים, יש להן אפשרות לקבל שיעורים ממורה פרטי ולשלם במיטב כספן. לפועלות בתי־החרושת אין אפשרות כזו, כי שכר עבודתן נועד לקיום, לשמלה ולנעל.

היה זה ויכוח סוער. מלחמת־מעמדות. מגיני ה"פרולטריון" באגודת הנוער הציונית עמדו מול התפנקותן של בנות עשירים. הם טענו בכל כוח הסברתם, כי הציונות היא תנועת־עם ויש לקרב את בני העם ובנותיו. בוויכוח היתה ידם על העליונה, אך בהצבעה נשארו מיעוט. ניצח הרוב ה"בורגני". המיעוט אי־אפשר היה לו לוותר. השאלה של מועד השיעורים הפכה להיות שאלה עקרונית: האם אפשר להפקיר את ה"שכבות הרחבות" של העם לתעמולת ה"בונד" והאם אין מחובת התנועה הציונית ונוער ציוני לכבוש את הנוער העובד? בכגון דא אין לוותר. המיעוט פרש מאגודת "ישראל הצעיר". חל פילוג.

פרישה צורך ארגון היא. המטרה של האגודה החדשה ברורה היא. תוך להט הוויכוח על מועד לימוד העברית התבררה ועוצבה. היא תאגד בתוכה בני עניים ושאיפתה מיזוג ציונות עם עבודה. אמנם יש מפלגה המכריזה על שילוב זה — "פועלי־ציון", אך היא מתנגדת לעברית ואינה רואה את הציונות והעלייה לארץ כמטרה יחידה. יש איפוא למצוא שם לאגודה החדשה. ישבו שלושה צעירים ודנו על השם. האחד, והוא בוגר גימנסיה, נכד הרב ואביו ציוני, והוא "תיאורטיקן" המעלה רעיונות מרעיונות שונים וטוחנם יחד; האחר, בן־דודו, בן הרב מסמורדוק (סמגארדאק) ליד ברדיצ'ב, והוא

עדיין בלבוש הישיבה, מעיל ארוך מקוצר ושאריות של פיאות, נלהב בדיבורו; והשלישי צעיר מהם, מכיר את העיר על סימטאותיה ומבואיה, קרוב אל "עמך" ובשבת אחרי־הצהרים אף לומר "עין־יעקב" או "פרקי אבות" עם בעלי־מלאכה בקלייזל שלהם. היה הוויכוח על השם בין השנים המבוגרים יותר והצעיר הקשיב למוצא פיהם. גלגלו בשמות משמות, הפכו בזכותו של כל אחד מהם ולבסוף דחוהו מנימוקים שונים. נזכר הצעיר שבחבורה בגליונות "הפועל הצעיר" במדפי ארון הספרים הסגור בבית אבא. מיהר הביתה והביא אחד הגליונות שצהבו מרוב ימים. קראו שלשתם את המוטו שבראש הגליון: "התרבותו של הפועל העברי הארץ־ישראלי והתבצרותו בכל ענפי העבודה". חזרו וקראו, כאילו משננים הם את הדברים בעל־פה. הביטו איש בעיני רעהו — ונשקפה מהן הסכמה ללא דברים. השם כולל גם "פועל" וגם "צעיר"; המוטו מבטא את השאיפה להתגשמות הציונות על־ידי עלייה ("התרבותו של הפועל העברי" — ואין התרבות ללא עלייה) ועבודה. חזרו שוב ושוב על השם "הפועל הצעיר" ושוב שיננו את המוטו על התרבות והתבצרות. נמנו וגמרו פה אחד, כי בסקבירה העיר תקום אגודה של צעירים ציונים, שתעשה מאמצים לאגוד בתוכה פועלים ופועלות צעירים, משרתים בחנויות ("פּריקאַזטשיקעס" בלע"ז) וגם מנהלי־חשבונות (בוכהאַל־טערס), שוליות של בעלי־מלאכה ופועלות בתי־חרושת לטבק — וייקרא שמה "הפועל הצעיר".

כך נוסדה אגודת "הפועל הצעיר" בסקבירה. נדמה, שהיתה זו אגודה יחידה בשם זה בעיירות אוקראינה. לימים הצטרפה האגודה להסתדרות "צעירי־ציון", אך לא ויתרה על שם "הפועל הצעיר" כל הימים שהיתה קיימת ופעילה.

נוער מגן על כבוד ארץ־ישראל

רבו המפלגות ברחוב היהודי. זריזים מיהרו להסתפח לאחת המפלגות, ואם בחירה ראשונה לא עלתה יפה, חצו את הקו ונדדו ממפלגה למפלגה. נואמים מקומיים שאבו את תוכן נאומיהם מ"ברושורות" למיניהן, בהן הוצפו כל עסקני המפלגות. היתה בחירה רבה ואפשר היה ללקט גם מכאן וגם מכאן, העיקר למצוא "פראזה" שתעשה רושם ו"תמשוך" את לב השומע, אם גם יש

בזה משום סיכון של סתירה בין רישא וסיפא. מפלגה שכיבדה את עצמה דאגה להביא נואמים מן החוץ, מקיוב ומחארקוב. המעניינות ביותר היו אסיפות "דיספוט", היינו, שבהן הסכים הנואם מראש לוויכוח פומבי, ולנציגי מפלגות אחרות ניתנה אפשרות לסתור את דברי הנואם. לכל מרצה ולכל מתווכח היו מצדדים משלו, אך הקהל ברובו נהנה מ"צחצוח לשונות". לא ה"מה" היה העיקר, כי אם ה"איך", וכל המרבה ל"הרביץ" ביריבו הרי זה משובח ("אַיי, האָט ער אים דערלאַנגט" — הוא הרביץ בו כראוי).

בני הנעורים אף הם לא עמדו מן הצד. קבוצת נוער שזכתה למדריך בעל־יכולת ערכה "חוגים תיאורטיים". על כל אחד מחברי הקבוצה הוטל לעבד נושא מסויים. בקריאה מודרכת למדו את הנושא ומי שעלה בידו להכין הרצאה טובה ניתנה לו ההזדמנות להשמיעה לא רק בחוג המצומצם, כי אם גם בפני קהל רחב יותר, ומשהתגבר על "אימתא דציבורא" אף העז להופיע בקהל, בקריאת ביניים לנואם ובהצגת שאלה למרצה — ובקרוב יצא שמו כמי שראוי להופיע על הבמה.

מפלגת ה"מאוחדים" (פאַראייניקטע יידישע סאָציאַליסטישע אַרבעטער פּאַרטיי, ס. ס. וסיים) הביאה מרצה מן החוץ ששמו הלך לפניו, מי שהיה לפנים חסידו של אחד העם, מדבר עברית עם הקונדוקטור של ה"טראַם" באודיסה, ואשר בפנותו שמאלה נטש את הציונות והיה ממתנגדיה החריפים. (רק לאחר מחצית יובל שנים חזר בו ולעת זיקנה אף עלה לארץ והיה נאמן תנועת־העבודה והמדינה). אף שהיה איש המחשבה והמדע הסוציולוגי לא יכול לסיים הרצאה או נאום מבלי להשתמש בביטוי ה"קלאסי" של שונאי־ציון בימים ההם "דאָס גע'פגר'טע לאַנד" — ארץ ישראל, "די גע'פגר'טע שפּראַך" — עברית.

ביקור זה חל כבר בשנה השניה למהפכה. מעיר לעיר מסרו על סגנונו של כל מרצה. בעיר היו שני אולמות לאסיפות גדולות: האחד ברשותם של הציונים, וביחסי המפלגות בימים ההם לא עלה על הדעת, שמפלגה תגלה "אדיבות" כזאת כלפי מפלגה יריבה ותעמיד לרשותה את אולמה; האולם האחר היה ברשות העיריה — "נאַראַדני דאָם", ומשום מה לא הועמד אף הוא לרשות ה"מאוחדים". ההרצאה נערכה באולם הצר של סניף המפלגה, שמידת קיבולו היתה מצומצמת. קבוצת בני־נוער הקדימה לבוא וכשמצאו את הדלת סגורה, בקעו דרך פנימה בעד החלונות וכבשו את הספסלים

הראשונים. עם הופעתם של המרצה ומלוויו עלתה "משלחת" אל הנשיאות ומסרה אולטימָטום: "באנו לשמוע הרצאה על הנושא שפורסם במודעות, נקשיב ונלמד; אך אם המרצה יחרוג מתחומי הנושא וישמיע דברים בגנות ארץ־ישראל — לא ניתן לו להמשיך". יושב־ראש האסיפה, והוא מורה עברי לשעבר ועתה יידישיסט קיצוני, נמלא רוגז לשמע האולטימטום שנמסר בעברית. הוא ראה בזה "פרובוקציה", ואת זעמו שפך על מוסר ה"אולטימטום" שהכירו כזאטוט — "ואתה,... שכמותך, תלמד את המרצה מה לאמור ומה לא".

כעסו לא השפיע. הוא הרגיש כי הנערים מתייחסים לדבר ברצינות ולאחר התייעצות עם המרצה ניתנה הבטחה, שהכל יהיה בסדר. מיד פינו הנערים את הספסלים למבוגרים והסתדרו על אדני החלונות ובפינות האולם הצר. המרצה קיים את הבטחתו. ההרצאה היתה מעניינת ואחריה ניתנה רשות לשאלות. אך בתשובתו לשואלים שוב לא יכול המרצה להתאפק וה"גע'פגר'טע לאַנד" יצא לחלל האויר — וכהרף עין נעו ספי החלונות והקולות של נערים ונערות צעירים לא חדלו. לא הועילו ההפצרות של המבוגרים. פתאום התחיל אחד בשירת "התקוה". רובו של הקהל עמד על רגליו והצטרף לשירה. המרצה והנשיאות נבוכו ועזבו את הבמה.

בקונגרס הציוני הי"ח בפראג בשנת תרצ"ג נפגשתי עם המרצה הנ"ל, אשר כבר חזר בתשובה. הוא ישב בבית קפה שליד אולם הקונגרס בחברתו של הסופר והעתונאי ש. רוזנפלד, שהיה אז תושב ניו־יורק וסופרו של ה"טאַג". ש. רוזנפלד ראה אותי מרחוק, קרא לי ועשה לי היכרות עם המסב אתו לשולחן. נזכרתי באסיפה ההיא בעיר מולדתי ובחיוך על שפתי אמרתי: "כבר היתה לי הזכות להכיר את כבודו, אם כי לא באופן אישי". הזכרתי לו את האסיפה. לתמהוני הרב אף הוא נזכר ב"אפיזודה" זו והעיר: "כיום אני מוכן לא רק להצטרף לשירת 'התקוה', אלא שותף אני לתקוה זו בכל לבי ובכל נפשי".

פגישה עם תיאורטיקן של "פועלי־ציון"

"פועלי־ציון" ניסו להקים סניף בעיר, אך לא נמצאו להם תומכים. נציגם היחיד שכוחו לא עמד לו מול ה"מאוחדים" וה"בונד", השתדל להיעזר על־ידי מַרצים מן החוץ, בעלי־שם והשפעה, אשר הופיעו באסיפות. הציבור בא לשמוע אותם, אך תוצאות לא היו ואיש לא הצטרף למפלגה. נעשה נסיון להשפיע על יחידים, בשיחות פרטיות ובהסברה ישרה.

בערב קיץ אחד פגש בי בא־כוח "פועלי־ציון" והציע לי לבוא לשיחה עם המרצה האורח של מפלגתו נח בארו במלון ("גאָסטיניציאָ") שבו הוא מתאכסן. לשאלתי על מטרת השיחה אמר לי, שהוא רוצה להסביר לי את הפרוגרמה של "פועלי־ציון". ניסיתי לאמור לו, שאיני מעוניין כלל וכלל בפרוגרמה, שעדיין צעיר הנני מלהתעסק בדברים כגון אלה, שהם למעלה מהשגתי. אך הוא המשיך להפציר בי, לאחר שכבר אמר לאורח על ביקורי אצלו, ומה יש לי להפסיד. מכל מקום אלמד משהו מפי אדם בעל השקפת־עולם מסויימת. נפתיתי והסכמתי לבוא בערב אל ה"גאָסטיניציאָ".

לא קלים היו צעדי בלכתי אל ה"פגישה". ביישנות של נער צעיר ופחד הנובע ממיעוט יכולת לעמוד נגד "השפעה" בלתי־רצויה, יותר מתוך אינס־טינקט מאשר מתוך הכרה, הם שליוו בדרכי. ההליכה נמשכה זמן רב למדי, אף כי המרחק היה לא רב. הביישנות לא סרה גם כאשר דפקתי על דלת חדרו של האורח החשוב, והפחד גבר והלך עם התחלת השיחה.

אכן, היה לו לנוח בארו — אז איש צעיר, ממושקף, בעל דיבור שקט ומסביר — מה לאמור לנער הצעיר שישב לפניו מקשיב ומתאמץ לקלוט כל משפט; אך הוא לא יכול היה לדעת כי הנער הזה, אשר המליצו לפניו לקרבו, באשר הוא קרוב ל"עמך", לא עסק עד כה בסוגיה זו של סוציאל־דמוקרטיה ו"פרוצס סטיכי" וכל אותה התיאוריה המסובכת על ציונות שהיא מחוייבת השקפת־עולם של סוציאליזם המחייב ריבונות עם ישראל בטרי־טוריה שלו — והדברים נאמרו בלשון רוסית עשירה, כפרופיסור באוני־ברסיטה המרצה בפני תלמידיו, והשומע ידיעתו בלשון זו מצומצמת, כי היא לא היתה לו לא שפת אֵם ולא שפת בית־הספר, כי רכש אותה באופן אקסטרני, ומרוב עקשנות לדבר עברית לא תרגל לשונו בשפה הרוסית, והציונות וארץ־ישראל היו לו עניין "טבעי" ופשוט, שאין כל צורך בהסברה

תיאורטית. בארו המשיך בדבריו, ההרצאה היתה שוטפת, והשומע לו היו מכוונים הדברים לא העז להפסיקו אף בשאלה קלה ואף לא להעיר כי הדברים הם למעלה מהשגתו, ואם כי הוא מדבר על אוזן שומעת, רב הוא המרחק בין שמיעה לחדירה ללב.

בא־כוח "פועלי־ציון", שהיה נוכח בשיחה, שלח אלי כל פעם מבט מלא הערצה למרצה, כאילו הוא רוצה להשמיענו: "לא כל נער זוכה לשמוע דברי תורה נשגבים כאלה". לרגע חלפה מחשבה במוחי, שאף הוא אינו חודר לעומק הדברים, אך אין לו כל ספק כי כל היוצא מפי המרצה נכון ויציב הוא. ההרצאה נמשכה כשעתיים ויותר, עד שלבסוף אזרתי עוז וכאשר גמע המרצה מכוס התה שבעל המלון הגיש לו (אני לא העזתי לנגוע בכוס התה שכיבדני בה האורח) ביקשתי רשות לאמור "משהו" ובקול מהסס אמרתי דברים מעין אלה:

— יסלח לי, חבר בארו הנכבד, אך עלי להודות, כי לצערי לא חדרתי לכל הדברים הנשגבים שהשמיע באזני. אינני מבין על מה ולמה יש צורך במאמץ גדול כזה להסביר דברים פשוטים. אני חונכתי בבית ציוני. למדתי עברית ותולדות עם ישראל. אני שואף לנסוע לארץ־ישראל, לדבר עברית, ואם אנו רוצים ליצור חיים עצמאיים עלינו לעבוד במו ידינו כל עבודה: לחרוש, לזרוע, לנטוע, לבנות, להתקין דרכים וכו'. האם אין זה פשוט ומובן? אגב, לו היה החבר בארו מדבר אלי עברית, ייתכן והייתי מבין יותר, לא רק משום שלשון זו שגורה בפי יותר, אלא היא גם "מובנת" יותר...

חיוך עלה על שפתיו של האורח, שלח מבט אלכסוני לחברו, כאילו הוא תובע ממנו תשובה, על מה ולמה הביא נער זה לפניו ובזבז שעות יקרות שלו, ואת השיחה אתי סיים בדברים קצרים:

— אתה עוד צעיר, עליך עוד ללמוד הרבה (לדברים אלה הסכמתי הסכמה מלאה). כאשר תלמד ותתעמק בדברים, תבין שהדברים אינם פשוטים. אנו לא רק בנים לעמנו, אלא גם חלק של הפרולטריון העולמי — והדברים טעונים ביסוס אידיאולוגי. תחשוב על מה שאמרתי לך. אשר לעברית — לא משום התנגדות פרינציפיונית איני מדבר בה, אלא פשוט היא אינה שגורה בפי, כשם שהרוסית אינה שגורה בפיך.

דוקא על דברים אלה היה לי מה לענות, אך הבינותי שהשיחה נגמרה. אמרתי שלום — ובעברית — ויצאתי יחידי מן החדר. המלווה עוד נשאר

בחדרו של האורח. ודאי שקל למטרפסיה. מכל מקום כאשר נפגש אתי ברחוב אמרנו שלום איש לרעהו מרחוק ושוב לא החלפנו דברים על הפגישה ועל השיחה.

נוח בארו הצטרף לאגף השמאלי של "פועלי־ציון", אך לא השמאיל עד לקומוניזם. הוא עזב את רוסיה הסובייטית והיה פעיל במפלגתו. בשנות חייו האחרונות היה פעיל בתנועת הקונגרס היהודי העולמי ומקום מושבו היה בלונדון. הוא ביקר בארץ. הזדמנתי ללשכתו של יושב־ראש הכנסת יוסף שפרינצק ז"ל, בקריה בתל־אביב, בשעת ביקורו של בארו אצלו. כאשר שפרינצק עשה לנו היכרות לא גרעתי עין מהאורח במשך כל זמן השיחה ביניהם. שפרינצק בפכחותו תפס כי הבטה ממושכת זו יש לה "סיבה" והוא שאל אותי: האם אתה יודע מי זה ד"ר בארו? — לא רק שאני יודע מיהו, אלא גם היתה לי הזכות לשמוע מפיו הרצאה מקיפה ביחידות. סיפרתי להם על הפגישה ועל השיחה. תגובתו של בארו היתה קצרה: "מעניין מאוד", אך שפרינצק הוסיף סיפור משלו:

— בבואי לקישינוב בשנת 1905 נטפל אלי בחור אחד מוזר במראהו, גבוה ורזה ואשר בהבעתו היתה תערובת של טוב־לב, תמהון ועקשנות. הוא תבע ממני להסביר לו את הנחותיו ועיקריו של ב. ברוכוב. במיוחד לא נתן לו מנוחה עניין ה"פרוצס הסטיכי" ושאלתו היתה: "לפני שהפרוצס יהיה סטיכי לא צריך לנסוע לארץ־ישראל?" הבחור המוזר הזה היה יוסף רבינוביץ, שלא חיכה לפרוצס הסטיכי והיה בין ראשוני העלייה השניה ומאנשי הקואופרציה במרחביה.

בפנותו אל אורחו סיים שפרינצק את סיפורו בהערה ידידותית: "כאלה היו הבחורים המשונים של 'צעירי־ציון' מקישינוב ועד סקבירה, מהמהפכה הראשונה ועד השניה. לא רצו בתיאוריה. ארץ־ישראל, עברית, עבודה — ודי להם. משונה. לא כן, ידידי, חבר בארו?"

"לעקציע דיספוט" ותקרית בצדה

סניף ה"מאוחדים" בסקבירה היה לא גדול במספר חבריו, אך בראשו עמדה קבוצת אנשים בעלי השכלה, מהם שהיו קודם ציונים ועברו לס"ס.

רובם יודעי עברית ובקיאים בהלכה הציונית ובספרותה וגם בספרות העברית. מהם שלא שכחו תלמודם מימי נעוריהם.

בראש הקבוצה היה שלום ז׳ק, בן־יחיד להורים אמידים. האפיקורסות שלו היתה משכילית ואם כי היה בן מסור להוריו, סרב לאמור קדיש על קבר אביו. היה זה בניגוד להכרתו. עם זאת קיבל את ירושת האב. בניהול העסקים סמך על ה״נאמנים״ על אביו, אבל לא הדיר הנאה מפירותיהם של נכסי האב. בחייו הפרטיים התנהג בצנע, אך ידו היתה פתוחה לכל מפעל של צדקה בעיר, וב״יום הפרח״ של הקרן־הקיימת היתה תרומתו ביד נדיבה, על אף התנגדותו לציונות. לימים נודע, כי קיים ״מתן בסתר״ ותמך במשפחות רבות של אלמנות ויתומים — ואיש לא ידע על כך בחייו. הוא נספה במגיפת הטיפוס בימי דניקין.

היה ש. ז׳ק נואם בעל תוכן, אך כבד־דיבור. כל משפט עלה לו בקושי רב וכאשר נתקשה בהשלמתו, עשה תנועה ביד, כאילו בדרך זו הוא רוצה להוציא את המלים מן הפה. היו אומרים עליו, כי מן הדברים שאין הוא מוציא מן הפה אפשר לבנות תלי־תלים של נאומים. בשיחה אישית היה דיבורו רגיל ואף שוטף. היה מקרב כל אדם, ובייחוד צעירים. היתה לו ספריה עשירה בשפות שונות ובה חלק עברי חשוב. כאשר צעיר פנה אליו בדבר השאלת ספר, נענה לו ואף היה נכנס בשיחה אתו על נושא הספר וכאשר נודע לו, כי הצעיר מכין שיחה או הרצאה לחוג התיאורטי, הדריך אותו בריכוז חומר לנושא. הוא לא מנע את עזרתו ואת עצתו גם מחברי אגודות הנוער הציוניות ובקיאותו היתה רבה בנושאים הציוניים. בלימוד ובהשכלה לא תחם כל תחום מפלגתי.

שלום ז׳ק היה נכחן חריף. כל תיזה מיצה עד תומה וכל נימוק ביסס במיטב ההסברה התיאורטית. בפולמוס מפלגתי נמנע מלפגוע ביריביו ויש והיה גם מודה בפומבי כי בנקודה מסויימת צדק היריב. יחסים טובים שררו בינו ובין אחדים מהפעילים הציוניים. יהודים פשוטים לא יכלו להשיג כי יריבים מפלגתיים המתנגשים קשות על הבמה הציבורית, מושיטים יד זה לזה לאחר גמר האסיפה ואף מבקרים איש בבית רעהו ביקורים ידידותיים.

עוד לפני שהתגלו ברבים כל המעשים הטובים של ש. ז׳ק, היה מכובד בעיר. רבים היו באים לשאול בעצתו בענייני שונים, של ציבור ושל פרט. בשעה שלא עסק בענייני מפלגה ובענייני ציבור היה שקוע בקריאה, וגם

בהיותו "יידישיסט" חיבב את העברית ונתן לה את משפט הבכורה ברשות היח"ד. גירסא דינקותא.

ההסתדרות הציונית בעיר הביאה אורח־מרצה מקיוב. חבר המרכז הציוני וציר ה"מאלא ראדא" (הפרלמנט האוקראיני) — יוסף שכטמן. הרצאותיו היו לאו דווקא על טהרת הנושאים הפוליטיים. הרצאה אחת בשפה הרוסית היתה על ש. פרוג. בית־העם היה מלא על כל גדותיו. המרצה כבש את הלבבות. כן גם בהרצאות על נושאים אחרים. אחת ההרצאות נועדה לוויכוח בין־מפלגתי — "לעקציע דיספוט". נושא ההרצאה והוויכוחים נעלם מזכרוני, אך עדיין עומד לפני עיני הקהל הנלהב. הרצאתו של שכטמן ארכה כשעתיים. ראשי הציונים רוו נחת. מחיאות־הכפיים נמשכו דקות אחדות ורבים נדחקו אל הבמה ללחוץ את ידו של המרצה. הוויכוחים היו בשני המשכים. השתתפו בהם המתווכחים הראשיים של כל מפלגה. הקהל ברובו נטה לציונים, אך כל מפלגה גייסה את חבריה. באולם היתה צפיפות רבה. בני הנוער כבשו את אדני החלונות ואף הם היו מחולקים לפי מפלגות. כל אמרה חריפה וכל נימוק קולע זכו לתשואות. גם היריב זכה למחיאות־כפיים ממתנגדיו על שנינות הביטוי.

בהמשך השני של הוויכוח השתתף שלום ז'ק. דבריו הרציניים והכבדים נאמרו בנחת ובהדגשה, ללא להט. הוא הגן על עמדתו ביסודיות. פכל שהאריך בדבריו כן כבד עליו הביטוי ורבתה תנועת היד בכיווץ הפה — למשוך מלים. מתוך יחס של כבוד הקשיב הקהל לדבריו, גם היריבים. אך הנה העלה ז'ק עובדה אחת, שלא נראתה בעיני המרצה־האורח. קפץ שכטמן ממקומו ליד שולחן הנשיאות, הפסיק את הנואם־המתווכח והטיח כלפיו: "אין זה נכון". ז'ק ענה בשקט: "פכל שידוע לי נכון הוא הדבר ואף אוכיח זאת". לא הניח לו שכטמן להוכיח, הוציא את השעון מכיס אפודתו ובטון של קפידה פנה אל ז'ק: "אני מקציב לך שתי דקות לחזור בך מדבריך!" באולם השלך הס. זה מול זה עמדו היריבים, שכטמן שעונו בידו, מסתכל בתנועת המחוג וז'ק מבטו הרציני מופנה אל האורח, ללא ניע וללא זיע. עברה דקה ושכטמן הכריז: "עוד דקה אחת נשארה לך לחזור מדבריך". המתיחות גברה באולם. עיני שכטמן נעוצות במחוגי השעון, עיני ז'ק בפני האורח ומאות עיניים של הקהל באולם מרוכזות בנעשה על הבמה. והנה נשמע שוב קולו של שכטמן: "עברו שתי דקות, האם הנך חוזר מדבריך?"

ז׳ק ענה בשלווה: ״לא!״. — ״ובכן, אתה שקרן!״ — רעם שכטמן. פני ז׳ק החווירו. רגע עמד על מקומו ללא נוע, אחר־כך אסף את פתקאותיו שהיו מפוזרות על שולחן הנואמים — והתחיל לצעוד אל מדרגות היציאה מן הבמה.

על במת הנשיאות השתררה מבוכה. באולם רעש והמולה. גם מתנגדיו של ז׳ק הרגישו כי נעשה לו עוול. ייתכן והוא מסר עובדה לא כהוויתה המדוייקת, אך ודאי היה בטוח באמיתותה, כי לא איש כז׳ק ישקר בכוונה תחילה. הוא, הזהיר בכבוד יריבו — על מה ולמה עלתה לו ככה? וז׳ק צועד במתינות מן הבמה לאורך האולם — אך ראה, הנה ירד מן הבמה צבי וויסלבסקי והוא מחיש צעדיו ומדביק את ז׳ק, שם ידיו על כתפיו ומדבר אליו בחום. ודאי רוצה הוא להשפיע עליו לחזור אל הבמה ולסיים את דבריו. האם היתה זו יזמה אישית, או שהלך בשליחות הנשיאות? אין זה חשוב. וויסלבסקי סמכות לו משלו ומעשה הפיוס שלו חשוב הוא. אך ז׳ק אינו חוזר בו. הוא ממשיך לצעוד אל הדלת ווויסלבסקי בעקבותיו. שניהם לא שבו אל האולם.

נפגמה התלהבות האסיפה. ה״דיספוט״ היה לריב קשה...

תשכ״ח [״העבר״].